ISSN: 3105-0042
e-ISSN: 3105-0050

/

Тарихшылардың ұлттық конгресі

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS

National Congress of Historians | **Национальный Конгресс историков**

2026 Т.8. №4.

2025 жылдан бастап шығады
Founded in 2025
Издается с 2025 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2026
Astana, 2026

Journal of the National Congress of Historians 2026. T.8. No.4. **ISSN: 3105-0042**
e-ISSN: 3105-0050

Бас редактор:
Ерлан Сыдықов, тарих ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилева атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,

Жауапты редактор
Альбина Жанбосынова, тарих ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилева атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Халықаралық консультативтік кеңес:
Дэйв Бхавна, PhD., Шығыс және Африкатану мектебінің профессоры, Лондон университеті, Лондон, Ұлыбритания
Изабель Охайон, PhD., профессор, Ресей, Кавказ, Шығыс Еуропа және Орталық Азияны зерттеу орталығы (CERCEC), Париж, Франция
Марлен Ларуэль, PhD., Джордж Вашингтон университетінің профессоры, Вашингтон, АҚШ
Никколо Пиансиола, PhD, тарих кафедрасының доценті, Падуа университеті, Италия
Цзинчэн Ли, PhD, доцент. профессор, Шэньчжэнь университеті, Шэньчжэнь

Редакциялық алқа
Наталья Аблажей, тарих ғылымдарының докторы, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімшесі тарих институтының профессоры, Жаңасібір, Ресей
Сәулеш Есенова, PhD докторы, Калгари университетінің доценті, Калгари, Канада
Сергей Иванов, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университетінің профессоры. Баласағұн, Бішкек, Қырғызстан
Йовита Раду, PhD., Нью-Йорк университетінің профессоры, Нью-Йорк, АҚШ
Роберт Киндлер, PhD., Шығыс Еуропа институтының профессоры, Freie университеті, Берлин, Германия
Светлана Кожирова, саясат ғылымдарының докторы, тарих ғылымдарының кандидаты. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері. Алматы, Қазақстан
Крейг Кэмпбелл, PhD., Техас университетінің антропология кафедрасының асс. профессоры, Остин, АҚШ
Юлия Лысенко, тарих ғылымдарының докторы, Алтай мемлекеттік университетінің профессоры, Барнаул, Ресей
Жанна Мажитова, тарих ғылымдарының докторы, Астана медицина университетінің профессоры, Астана, Қазақстан
Вячеслав Менковский, тарих ғылымдарының докторы, Беларусь мемлекеттік университетінің профессоры, Минск, Беларусь
Анатолий Наглер, PhD докторы, Неміс археологиялық институтының профессоры, Берлин, Германия
Жақсылық Сабитов, PhD докторы, Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан
Жакен Таймагамбетов, тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің профессоры, Астана, Қазақстан
Николай Вуков, PhD, доцент. Болгария ғылым академиясының Этнология және фольклортану институтының профессоры, София, Болгария
Томохико Уяма, тарих ғылымдарының докторы, Хоккайдо университетінің профессоры, Саппоро, Жапония

Техникалық хатшы: Ж. Калиев

Құрылтайшы және баспагер: "Тарихшылардың Ұлттық Конгресі" қоғамдық бірлестігі
Мерзімділігі: жылына 4 рет. 2025 жылы құрылған.

Журналдың арнайы сайты: https://kazhistorians.kz
Редакцияның мекен жайы: 010008, Астана қ., Қ. Мұнайтпасова көшесі, 5. E-mail: kazhistorians@gmail.com

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат комитетінің республикалық мемлекеттік мекемесі KZ21VPY00107515 нөмірлі мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және интернет-басылымды есепке қою туралы куәлік 10.12.2024 ж.

© Тарихшылардың Ұлттық Конгресі
© Journal of the National Congress of Historians

Journal of the National Congress of Historians 2026. T.8. No.4. **ISSN: 3105-0042**
e-ISSN: 3105-0050

Chief Editor:
Erlan Sydykov, Doctor of Historical Sciences, Prof., ENU named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Production editor
Albina Zhanbossinova, Doctor of Historical Sciences, Prof., ENU named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

International Advisory Board:
Dave Bhavna, PhD., Professor, School of Oriental and African Studies, University of London, London, UK
Isabelle Ohayon, PhD., Professor, Center for Russian, Caucasian, Eastern European and Central Asian Studies (CERCEC), Paris, France
Marlene Laruelle, PhD., Professor, George Washington University, Washington, USA
Niccolò Pianciola, PhD, Associate Professor of History, University of Padua, Italy
Jingcheng Li, PhD, Ass. Professor, Shenzhen University, Shenzhen

Editorial board
Natalya Ablazhey, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia
Saulesh Yesenova, PhD., Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada,
Sergey Ivanov, candidate of historical sciences, ass. Professor, Kyrgyz National University named after. Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan
Jovita Radu, PhD., Professor, New York University, New York, USA
Robert Kindler, PhD., Professor, Institute of East European Studies, Freie University, Berlin, Germany
Svetlana Kozhirova, Doctor of Political Sciences, Candidate of Historical Sciences. Chief Researcher at the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov. Almaty, Kazakhstan
Craig Campbell, PhD., Ass. Professor, Department of Anthropology, University of Texas, Austin, USA
Yulia Lysenko, Doctor of History, Professor, Altai State University, Barnaul, Russia
Zhanna Mazhitova, Doctor of History, Professor, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan
Vyacheslav Menkovsky, Doctor of History, Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus
Anatoly Nagler, PhD., Professor, German Archaeological Institute, Berlin, Germany
Zhaksylyk Sabitov, PhD., Institute for the Study of the Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan
Zhaken Taimagambetov, Doctor of Historical Sciences, Professor, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
Nikolai Vukov, PhD., Ass. Professor, Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria
Tomohiko Uyama, Doctor of History, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan

Technical secretary: Zh. Kaliev

Founder and publisher: National Congress of Historians Public Association
Frequency: 4 times a year. Year established: 2025.

Official website of the journal: https://kazhistorians.kz
Editorial address: 010008, Kazakhstan, Astana, Munaitpasova str. 5. E-mail: kazhistorians@gmail.com

Certificate of registration of a periodical print edition and (or) information agency No. KZ21VPY00107515 dated December 10,2024, issued by the Committee of Information and Archives of the Ministry of Communications and Information of the Republic of Kazakhstan.

© National Congress of Historians
© Journal of the National Congress of Historians

Journal of the National Congress of Historians 2026. T.8. No.4. **ISSN: 3105-0042**
e-ISSN: 3105-0050

Главный редактор:
Ерлан Сыдыков, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Выпускающий редактор
Альбина Жанбосинова, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Международный консультативный совет:
Дэйв Бхавна, PhD., профессор, Школа восточных и африканских исследований Лондонского университета, Лондон, Великобритания
Изабель Охайон, PhD., профессор, Центр исследований России, Кавказа, Восточной Европы и Центральной Азии (CERCEC), Париж, Франция
Марлен Ларюэль, PhD., профессор, Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США
Niccolò Pianciola, PhD, Associate Professor of History, University of Padua, Italy
Цзинчэн Ли, PhD, асс. профессор, Шэньчжэньский университет, Шэньчжэнь

Редакционная коллегия
Наталья Аблажей, д.и.н., профессор, Институт истории Сибирского отделения РАН, Новосибирск, Россия
Саулеш Есенова, PhD., асс. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада
Сергей Иванов, к.и.н., асс. профессор, Кыргызский национальный университет им. Баласагына, Бишкек Кыргызстан
Йовита Раду, PhD., профессор, Нью-Йоркский университет, Нью-Йорк, США
Роберт Киндлер, PhD., профессор, Институт Восточной Европы Свободного университета, Берлин, Германия
Светлана Кожирова, доктор политических наук, кандидат исторических наук. главный научный сотрудник института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова. Алматы, Казахстан
Крейг Кэмпбелл, PhD., асс. профессор факультета антропологии Университет Техас, Остин, США
Юлия Лысенко, д.ист.н., проф., Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия
Жанна Мажитова, д.и.н., профессор, НАО Медицинский университет Астана, Астана, Казахстан
Вячеслав Меньковский, д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь
Анатолий Наглер, PhD., профессор, Германский археологический институт, Берлин, Германия
Жаксылык Сабитов, PhD., Институт изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан
Жакен Таймагамбетов, д.и.н., профессор, Национальный музей РК, Астана, Казахстан
Nikolai Vukov, PhD., асс. профессор, Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria
Томохико Уяма, д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония

Технический секретарь: Ж. Калиев.

Учредитель и издатель: Общественное объединение "Национальный Конгресс историков".
Периодичность: 4 раза в год. Год основания: 2025 г.

Официальный сайт журнала: https://kazhistorians.kz
Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. Мунайтпасова, 5. E-mail: kazhistorians@gmail.com

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства KZ21VPY00107515 от 10 декабря 2024 г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК.

© Национальный конгресс историков
© Journal of the National Congress of Historians

CONTENT

WORLD HISTORY

R. Abdumanapov *(Tomsk, Russia)*
The Kipchak Tribe of Jeti-Kashka in the History of Central Asia *(In English)*..... 7

NATIONAL HISTORY

K. Akanov *(Astana, Kazakhstan)*
Issues of the Medieval History of Kazakhstan in the Materials of the A.Kh. Margulan Archive *(in Kazakh)*..... 21

A. Zhumabayeva *(Astana, Kazakhstan)*
Religious Influences Reflected in Turkic Culture and Manuscript Sources: The Cases of Buddhism and Christianity *(in Russian)*..... 36

N. Lapin *(Astana, Kazakhstan)*
Early Diplomatic Contacts Between the Kazakh Khanate and the Russian Tsardom in the Historiography of the 1930s-1950s. *(in Russian)*..... 62

A. Porsin *(Astana, Kazakhstan)*
Problems of Studying The Secret History of the Mongols as a Historical Source *(in Russian)*..... 86

Zh. Smakhanova *(Astana, Kazakhstan)*
Empty Space on the Map: Rethinking Communication Networks of the Golden Horde Era in History Textbooks *(in Kazakh)*..... 122

G. Tolepbergenov, T. Ualiyev *(Kokshetau, Kazakhstan)*
The role of Yerkin Auelbekov in the spiritual, cultural development, and everyday life of the regional population during his leadership (1960-1989) *(in Kazakh)*..... 137

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ – ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

R. Abdumanapov *(Tomsk, Russia)*
The Kipchak Tribe of Jeti-Kashka in the History of Central Asia 7

ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Қ. Ақанов *(Астана, Қазақстан)*
Ә.Х. Марғұланның архивіндегі материалдардағы Қазақстанның ортағасырлық тарихы мәселелері..... 21

А. Жұмабаева *(Астана, Қазақстан)*
Буддизм мен христиандық мысалында түркі мәдениеті мен қолжазба дереккөздеріндегі діни ықпалдардың көрінісі..... 36

Н. Лапин *(Астана, Қазақстан)*
Early Diplomatic Contacts Between the Kazakh Khanate and the Russian Tsardom in the Historiography of the 1930s-1950s..... 62

А. Порсин *(Астана, Қазақстан)*
Проблемы изучения "Тайной истории монголов" как исторического источника..... 86

Ж. Смаханова *(Астана, Қазақстан)*
Картадағы бос кеңістік: Алтын Орда дәуіріндегі коммуникациялық желілерді тарих оқулықтарында қайта пайымдау..... 122

Ғ. Төлепбергенов, Т. Уәлиев *(Астана, Қазақстан)*
The role of Yerkin Auelbekov in the spiritual, cultural development, and everyday life of the regional population during his leadership (1960-1989) 137

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

WORLD HISTORY – ДУНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ – ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Research Article
IRSTI / МРНТИ 03.20.00

CC BY NC ND

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.7.20

The Kipchak Tribe of Jeti-Kashka in the History of Central Asia

R. Abdumanapov✉
National Research Tomsk State University, Tomsk, Russia
✉*manap@mail.ru*

Abstract. This article investigates the history of the Jeti-Qashqa tribal group. The formation of this tribal group is associated with the emergence of the Kyrgyz tribal union, whose early structure is reflected in the sixteenth-century work "Majmuʿ al-Tawarikh" by Sayf al-Din Akhsikenti. This source describes the composition of the Kyrgyz tribes, presenting their principal groupings through accounts of tribal progenitors as murids (disciples) of the head of the Ishqiyya dervish order, Shaykh Sayyid Mir Jalil. The first person in this list of murids is the head of the Jeti-Qashqa tribe, Aq-Timur Qipchaq, who arrived from the locality of Qulan and was accompanied by his seven sons - Dawlati-Yar, Khuda-Yar, Berdi, ʿAli-Yar, Musa-Yar, ʿIsa-Yar, and Tule-Yar. The narrative then describes the arrival of the progenitors of the principal Kyrgyz tribal associations, accompanied by those of individual tribes. The work specifies that the Jeti-Qashqa shared a common origin with the tribes of the "Qaraqarin" Qipchaqs, whose leader was the legendary Kyrgyz epic hero, the batyr Manas. Notably, in the contemporary genealogical nomenclature of the Kyrgyz, the Jeti-Qashqa tribal group is not associated with the Qipchaqs; rather, it forms part of the Solto and Basyz tribes. From the early 1840s, during the rise of the tribal union known as the "Ferghana Qipchaqs" in the Khanate of Kokand, the Iti-Qashqa are recorded as one of its large constituent groups. Alongside the Qulan, Ulmas, Ilyatan, and Yashiq tribes, they played a significant role in the political events of the region. Representatives of the Jeti-Qashqa became part of the administrative elite of the Khanate of Kokand; Mulla Khalbek was awarded the rank of qushbegi and held the highest administrative and political office, that of mingbashi (mingbāshī). An analysis of the components of the ethnonym Jeti-Qashqa demonstrates that its first component, "jeti," i.e., "seven," possessed a special, sacred significance in Turkic cultural tradition. In the history of nomadic peoples, the numeral "seven" reflects the completion of a cycle in the formation of tribal unions. For instance, the Kimak union consisted of seven tribes. There are also references to the seven Rong tribes, the seven tribes of the Mohe people, the union of the seven Magyar tribes, and other similar formations. The term "jeti" itself derives from the verb "jet", meaning "to reach"; the development "jet-di > jeti" is associated with the meaning "achieved, ready". The second part of the two-part ethnonym Jeti-Qashqa is associated with the designation of a leader or military commander in the historical administrative terminology of the Oirat, Kyrgyz, Altai, and Khakas peoples.
Keywords: Qipchaqs; Kyrgyz; Jeti-Qashqa; Qashqa; Ulmas; Qulan; Qaraqara; Khanate of Kokand; Ferghana Qipchaqs

For citation: Abdumanapov R. The Kipchak Tribe of Jeti-Kashka in the History of Central Asia. *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp.7-20. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.7.20

© R. Abdumanapov, 2026

Орталық Азия тарихындағы қыпшақ Жети-Кашка тайпасыа

Р. Абдуманапов
Ұлттық зерттеу Томск мемлекеттік университеті, Томск, Ресей

Аңдатпа. Осы мақаланың мақсаты жеті-қашқа рулық-тайпалық тобының тарихын зерттеу болып табылады. Бұл рулық-тайпалық топтың қалыптасуы қырғыз тайпалар одағының құрылуымен байланыстырылады, оның ерте құрылымы XVI ғасырдағы дереккөзде – Сайф ад-Дин Ахсикентидің "Маджму ат-Тауарих" шығармасында көрініс тапқан. Онда қырғыз тайпаларының құрамы сипатталып, олардың негізгі бірлестіктері тайпа аталарының Ишкия дәруіштер орденінің басшысы шейх Саййид Мырза Жәлілге мюрид ретінде ұсынылуы түрінде көрсетіледі. Осы мюридтер тізімінде бірінші болып Құлан жерінен келген жеті-қашқа тайпасының басшысы Ақ-Темір Қыпшақ көрсетіледі, оны жеті ұлы – Даулети-Йар, Худа-Йар, Берді, Әлі-Йар, Мұса-Йар, Иса-Йар және Төле-Йар ертіп келеді. Әрі қарай негізгі қырғыз рулық-тайпалық бірлестіктерінің аталары жекелеген тайпалардың аталарымен бірге келеді. Шығармада жеті-қашқалар "қарқаралық" қыпшақтар тайпаларымен бір текті болғаны нақтыланады, олардың көсемі ретінде аты аңызға айналған қырғыз эпостық батыры Манас болған. Айта кетерлігі, қырғыздардың қазіргі генеалогиялық номенклатурасында жеті-қашқа рулық-тайпалық тобы қыпшақтармен байланыстырылмайды, ол солто және басыз тайпаларының құрамына кіреді. Қоқан хандығының тарихында XIX ғасырдың 40-жылдарының басынан бастап "ферғаналық қыпшақтар" деп аталатын тайпалар бірлестігінің өрлеу кезеңінде олардың құрамында ірі рулық-тайпалық топ иты-қашқа тіркеледі. Құлан, Ұлмас, Илятан және Ящик тайпаларымен қатар олар өңірдің саяси оқиғаларында елеулі рөл атқарды. Жеті-қашқа өкілдері Қоқан хандығының басқарушы элитасының бөлігіне айналды, Молла Халбек күшбегі атағына ие болып, жоғары әкімшілік-саяси "мыңбасы" лауазымын атқарды. Жеті-қашқа этнонимінің құрамдас бөліктерін талдау оның бірінші компоненті "жеті", яғни "жеті" саны түркі мәдени дәстүрінде ерекше, қасиетті мәнге ие болғанын көрсетеді. Көшпелі халықтардың тарихында "жеті" саны рулық-тайпалық бірлестіктердің қалыптасуының аяқталған циклдік процесін бейнелейді. Мысалы, қимақ одағы жеті тайпадан тұрған. Сондай-ақ жундардың жеті тайпасы, мохэ халқының жеті тайпасы, жеті мадьяр тайпасының одағы және басқа да ұқсас құрылымдар аталады. "Жеті / jeti" терминінің өзі "jet" – "жету" етістігінен шыққан, мұнда "jet-di > jeti" "жетті, дайын" деп аударылады. Жеті-қашқа екі құрамды этнонимінің екінші бөлігі ойрат, қырғыз, алтай және хақас халықтарының әкімшілік-тарихи терминологиясындағы көсемнің немесе қолбасшының атауымен байланыстырылады.

Түйін сөздер: қыпшақтар; қырғыздар; жеті-қашқа; қашқа; ұлмас; құлан; қарқара; Қоқан хандығы; ферғаналық қыпшақтар

Сілтеме жасау үшін: Абдуманапов Р. Орталық Азия тарихындағы қыпшақ Жети-Кашка тайпасы. *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp.7-2. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.7.20

Кыпчакское племя жети-кашка в истории

Р. Абдуманапов
Национальный исследовательский Томский государственный университет, Томск, Россия

Аннотация. Целью настоящей статьи является исследование истории родоплеменной группы жети-кашка. Образование этой родоплеменной группы связывается с формированием кыргызского союза племен, ранняя структура которого нашла свое отражение в источнике XVI века – сочинении "Маджму ат-Таварих" Сайф ад-Дина Ахсикенти. В нем описывается состав кыргызских племен с указанием их основных объединений в форме представления родоначальников племен как мюридов главе дервишского ордена Ишкия шейху Саййид Мир Джалилу. Первым в этом списке мюридов указывается прибывший из местности Кулан глава племени жети-кашка Ак-Тимур Кипчак, которого сопровождают семь его сыновей – Даулати-Йар, Худа-Йар, Берды, Али-Йар, Муса-Йар, Иса-Йар и Туле-Йар. Далее прибывают родоначальники основных кыргызских родоплеменных объединений вместе с родоначальниками отдельных племен. В сочинении уточняется, что жети-кашка были одного происхождения с племенами "каркаринских" кыпчаков, в качестве вождя которых выступал легендарный кыргызский эпический герой батыр Манас. Примечательно, что в современной генеалогической номенклатуре кыргызов родоплеменная группа жети-кашка не связана с кыпчаками, она входит в состав племен солто и басыз. В истории Кокандского ханства с начала 40-х годов XIX века, в период возвышения объединения племен так называемых "ферганских кыпчаков", в их составе фиксируется крупная родоплеменная группа иты-кашка. Наряду с племенами кулан, ульмас, илятан и ящик, они играли существенную роль в политических событиях региона. Представители жети-кашка стали частью управленческой элиты Кокандского ханства, Мулла Халбек был удостоен звания кушбеги и занимал высшую административно-политическую должность "минбаши". Анализ компонентов этнонима жети-кашка показывает, что его первый компонент "жети", т.е. "семь", в тюркской культурной традиции имел особое, сакральное значение. В истории кочевых народов цифра "семь" отображает законченный циклический процесс формирования родоплеменных объединений. К примеру, кимакский союз состоял из семи племен. Упоминаются также семь племен жунов, семь племен народа мохэ, союз семи мадьярских племен и другие подобные образования. Сам термин "жети/ jeti" происходит от глагола "jet" – "достигать", здесь "jet-di > jeti" переводится как "достигнуто, готово". Вторая часть двухсоставного этнонима жети-кашка связывается с наименованием предводителя или военачальника в административно-исторической терминологии ойратского, кыргызского, алтайского и хакасского народов.

Ключевые слова: кыпчаки; кыргызы; жети-кашка; кашка; ульмас; кулан; каркара; Кокандское ханство; ферганские кыпчаки

Introduction

An ethnic union of Qipchaq tribes played a significant role in the history of the Khanate of Kokand. These tribes inhabited the foothills of the eastern part of the Ferghana Valley. The union was centred in the locality of “Iki-Su arasy,” i.e., the interfluve of the Qara-Darya and the Naryn. According to V. Nalivkin, the Ferghana Qipchaqs were the most combat-ready troops

in the Khanate of Kokand, and their principal tribes were the Qulan, Ulmas, Ilyatan, Yashiq, and Iti-Qashqa (Nalivkin 1886: 155). The ascendancy of the Qipchaq tribes in the Khanate of Kokand occurred in the mid-nineteenth century. According to the anonymous work "Mirʾat al-Futuḥ", the Qipchaq tribe seized power during this period and established its dominance over the urban estate and the Kyrgyz tribes (Nabiev 1973: 33). The Jeti-Qashqa tribal group at that time was one of the major tribes of the Ferghana Qipchaqs. In the manuscript "Jang-nama-yi Khudayar-Khani" by Mulla Shamsi, the influential leaders of this tribe are named as Mulla Khalbek parwanachi and Muḥammad-Yar dadkhwah; the manuscript also reports that representatives of the Jeti-Qashqa ruled Namangan for seven years and nearly destroyed Shahrikhan. Subsequently, Mulla Khalbek became the highest military official of the khanate – mingbashi – and was also granted the rank of qushbegi. He carried out a series of administrative reforms in the khanate (Nabiev 1973: 34, 40).

This article examines the history of the Jeti-Qashqa tribal group, which is associated with the Kyrgyz and the Ferghana Qipchaqs.

Materials and Methods

This study draws on a diverse body of sources, particularly the following historical chronicles: "Zubdat al-Fikra fi Taʾrikh al-Hijra" ("The Cream of Reflection Concerning the Chronicle of the Hijra") by Rukn al-Din Baybars al-Manṣuri; "Kitab al-ʿIbar wa Diwan al-Mubtadaʾ wa-l-Khabar fi Ayyam al-ʿArab wa-l-ʿAjam wa-l-Barbar wa man ʿAṣarahum min Dhawi al-Sulṭan al-Akbar" ("The Book of Admonitions and the Compendium of Origins and Reports Concerning the Deeds of the Arabs, Persians, and Berbers, and Those of Their Contemporaries Who Were Bearers of Supreme Authority") by Wali al-Din ʿAbd al-Raḥman Ibn Khaldun; "Ansab al-Salaṭin wa Tawarikh al-Khawaqin" ("Genealogies of the Sultans and Histories of the Khaqans") by Mirza ʿAlim Tashkandi; "Muntakhab al-Tawarikh" ("Selection from the Chronicles") by Muḥammad Ḥakim-Khan; "Hidayat-nama" ("The Book of Guidance on the Path of True Faith") by Mir Khal al-Din; the anonymous work "Mirʾat al-Futuḥ" ("The Mirror of Victories"); "Taʾrikh-i Jahan-nama-yi" ("The Chronicle of the Mirror of the World") by ʿAwaz Muḥammad ʿAṭṭar Khuqandi; "Jang-nama-yi Khudayar-Khani" ("The Book of the Battle of Khudayar-Khan") by Mulla Shamsi (Shawqi); "Majmuʿ al-Tawarikh" ("The Collection of Reports") by Sayf al-Din Akhsikenti; as well as other sources. The study relies on the comparative-historical method to identify elements of common origin in the cultures of different Eurasian peoples. Word-formation, or morphological, analysis is also used to reconstruct the original form of the ethnonym Jeti-Qashqa.

Literature Review

There are currently no studies devoted specifically to the history of the Jeti-Qashqa tribal group, with the exception of an article by R. A. Abdumanapov (Abdumanapov 2023: 3–10). However, information on the Jeti-Qashqa is presented in studies examining various historical aspects connected with the work "Majmuʿ al-Tawarikh", as well as in works devoted to the history of the Kyrgyz and Qipchaq tribes. The connection of the Jeti-Qashqa with the Kyrgyz and the epic hero Manas was first noted by A. T. Tagirdzhanov in the publication of a photographic reproduction of fragments of the manuscript text (Sobranie svedenii … 1960: 26), and is also examined in V. A. Romodin's commentaries on the work of V. V. Bartold (Bartold 1963: 517,

ISSN: 3105-0042. e-ISSN: 3105-0050

541). Aspects of the history of the Jeti-Qashqa tribal group are examined in the studies of K. Sh. Shaniiazov (Shaniiazov 1974: 104–117), T. K. Beisembiev (Beisembiev 1987: 23), S. M. Abramzon (Abramzon 1990: 55–57), V. V. Ushnitskii (Ushnitskii 2020: 260; Ushnitskii 2026), T. A. Akerov (Akerov 2012: 16–17; Akerov 2014: 309), and other authors.

Results

The earliest mention of the Jeti-Qashqa tribal group occurs in the sixteenth-century work "Majmuʿ al-Tawarikh", the main part of which was written by Sayf al-Din Akhsikenti (Akhsikenti 1973; Sayf al-Din 2016). The work states that the Jeti-Qashqa Qipchaqs, headed by Aq-Timur Qipchaq, resided in the region of Ulmas-Qulan. The seven sons of Aq-Timur Qipchaq "rode out on seven grey horses with white patches on their foreheads" (Akhsikenti 1973: 207; Sayf al-Din 2016: 76). The work thus explains the two-part name of the group by linking "jeti" to the seven sons of Aq-Timur Qipchaq and "qashqa" to the white patches on their horses' foreheads.

The first component of the ethnonym may be compared with the designation of one of the largest tribes of the pre-Mongol period — the "Yeta" tribe, mentioned in the list of Qipchaq tribes in the work of Rukn al-Din Baybars al-Manṣuri, "Zubdat al-Fikra fi Taʾrikh al-Hijra", or "Seta" in the work of Wali al-Din ʿAbd al-Raḥman Ibn Khaldun, "Kitab al-ʿIbar wa Diwan al-Mubtadaʾ wa-l-Khabar fi Ayyam al-ʿArab wa-l-ʿAjam wa-l-Barbar wa man ʿAṣarahum min Dhawi al-Sulṭan al-Akbar" ("The Book of Admonitions and the Compendium of Origins and Reports Concerning the Deeds of the Arabs, Persians, and Berbers, and Those of Their Contemporaries Who Were Bearers of Supreme Authority") (Tizengauzen 1884: 540–541). The variant names "Yeta" and "Seta", i.e., "jeti" – "seven," reflect the division of this Qipchaq tribe into seven constituent groups.

The practice of using the numeral "seven" among nomadic peoples often carried a special sacred meaning, denoting the final stage in the formation of a particular community. In the famous inscription in honour of Kül-Tegin, a sequence based on the number seven appears: seventeen men > seventy men > seven hundred men, marking the establishment of the khaganate as an independent state of the Türk-Tukue. The inscription states: *"Heaven, guiding my father Ilterish-Khagan and my mother Ilbilgya-Katun from its (heavenly — here and below, notes by S. Malov) heights, raised them (above the people). My father the khagan set out (at first) with seventeen men. Having heard the news that he was wandering outside (i.e., beyond the then dwelling-place of the Türks), the inhabitants of the cities went up into the mountains, and the inhabitants of the mountains descended, and, having gathered, formed (a detachment of) seventy men. Since Heaven granted (them) strength, the army of my father the khagan was like a wolf, and his enemies were like sheep. Leading his army forward (i.e., east) and backward (i.e., west), he gathered and supported the people (i.e., provided the rebels with resources), until their number had reached seven hundred men. When (they) numbered seven hundred men, he organised and trained the people who had lost their 'el' (i.e., their independent state structure) and their khagan, the people whose women and men had been enslaved (by the Tabghach), who had abolished (their) Türkic institutions, (this very people) he organised and instructed according to the institutions of my ancestors; then he organised the Tölis and Tardush peoples and appointed the yaghu and the shad"* (Malov 1951: 37–38).

In the Ongin runic inscription, "jeti eren" – "seven Oghuz leaders" – are mentioned, as they are in the Tibetan manuscript Pelliot tibétain 1283 (P.T. 1283 –R.A.): "*...Further to the north*

live seven tribes of Je-dre. They have no common sovereign. They are in constant conflict with the Khors (Uyghurs – note by Yu. Zuev). Their tents are covered with birch bark. Instead of wine they drink birch sap, which they draw from the trees as if milking them. The country is especially difficult to reach from the gorges" (Zuev 2012: 43).

According to Chinese sources, in 627 "7 wan" of the Se-Yanto/Sir tribe, i.e., 7 tumens or 70,000 people, migrated eastward (Zuev 2012: 41). These 7 tumens became the military foundation of the Sir Khaganate created on the territory of present-day Mongolia. Yu. A. Zuev also notes the sevenfold system of tribal organisation among the Tatars of Inner Mongolia as described by Rashid al-Din – "seventy thousand dwellings" – as well as among the Nogai Yedisans – "the seventy-thousanders" (Zuev 2012: 41). He likewise suggests that part of the Se-Yanto migrated to the Khingan region and formed the group known as the Shiwei si qing – "the seven Shiwei tribes," also called Tatars (Zuev 2012: 42).

The structural significance of the number seven is also reflected in the legend of the formation of the Kimak Khaganate: *"The origin of the Kimaks is as follows. The chief of the Tatars died and left two sons; the elder son took possession of the kingdom, and the younger, named Shad, began to envy his brother. He unsuccessfully attempted to kill his elder brother; fearing for his own safety, he took with him a slave girl who was his lover, fled from his brother, and arrived at a place where there was a great river, many trees, and an abundance of game; there he pitched a tent and settled. Every day this man and the slave girl went out together to hunt, ate game, and made clothing for themselves from the fur of sables, squirrels, and ermines. After this, seven Tatar kinsmen came to them: Imi, Imek, Tatar, Bayander, Kipchak, Lanikaz, and Ajlad. These people tended their masters' horse herds; in those places where (previously) the herds had been, no pastures remained; seeking grass, they came to the area where Shad was living. Seeing them, the slave girl came out and said: 'Irtysh,' i.e., 'stop'; hence the river received the name Irtysh. Recognising that slave girl, all stopped and pitched their tents. Shad, having returned, brought with him a large quantity of game from the hunt and fed them; they remained there until winter. When snow fell, they could not return; there was much grass there, and they spent the whole winter there. When the land blossomed and the snow melted, they sent one man to the Tatar camp so that he might bring news of that tribe. On arriving, he saw that the entire area had been devastated and depopulated: an enemy had come, plundered, and slaughtered all the people. The survivors of the tribe descended from the mountains to this man; he told his friends about Shad's circumstances; all of them set off for the Irtysh. Having arrived there, they acknowledged Shad as their chief and began to show him honour. Other people, having heard this news, also began to come (there); seven hundred people gathered. For a long time, they remained in the service of Shad; later, when their numbers had grown, they dispersed among the mountains and formed seven tribes, named after the seven men..."* (Gardizi 1897: 105–106). Here, too, we find a similar sequence: seven men > seven hundred men > seven subdivisions, this time marking the formation of the Kimak tribal union.

Also known are the seven tribes of the Mohe people – the ancestors of the Jurchens and Manchus: Sumo Mohe, Heishui Mohe, Baishan Mohe, Gudo Mohe, Anchegu Mohe, Fune Mohe, and Haoshi Mohe (Shavkunov 1968: 30).

The oldest Chinese dictionary, the "Er-ya", lists the neighbours of the Zhou state, including the Qi Rong – "seven Rong tribes" – whom A. G. Malyavkin associates with proto-Tibetan tribes in the eastern part of what is now the Chinese province of Gansu (Malyavkin 1981: 137).

In 884, the seven tribes of the "Dentumoger" – the "seven Magyars" – headed by seven elders, the "Hetumoger," became the basis of the emerging Hungarian people (Erdeli 1967: 174). Significantly, according to the anonymous Hungarian chronicler, after the battle with the Ruthenians and Cumans near Kiev, "seven Cuman leaders" joined the Hungarians (Erdeli 1967: 175). As M. K. Yurasov rightly argues, the text of the chronicle refers to the Pechenegs, since the Cumans (Polovtsians) appeared on the borders of Rus' only in 1050 (Yurasov 2013: 73–74).

As noted above, according to Rashid al-Din, the Tatar tribe consisted of seventy thousand houses or families (Rashid al-Din 1952: 101). He also describes the Yenisei Kyrgyz, among whom the respected and prominent clan "Idi" is mentioned, which is compared with the designation Idi/Yetti/Jeti: *"In these regions there are many cities and villages, and the nomads are numerous. The title of [each] of their sovereigns, whatever other name he may have, is inal, and the clan name of those of this region who enjoy respect and renown is Idi"* (Rashid al-Din 1952: 150). According to the hypothesis of L. P. Potapov, members of the Altai seok dyeti-sary ("seven yellow" — note by R.A.) were descendants of the Yenisei Kyrgyz. He writes that "the Jesar, Desar, or Eser of the Russian historical documents of the seventeenth century," i.e., the Yenisei Kyrgyz of the Iser ulus, after the disintegration of the latter, migrated to the Altai and formed the Altai seok dyeti-sary (Potapov 1969: 34). The Iser ulus of the Yenisei Kyrgyz was located "in the steppe regions along the left bank of the Yenisei River, from the Erba River southward to the mouth of the Uybat River" (Abdykalykov 1968: 8). According to the hypothesis of V. Ya. Butanaev, the designation "Isar (Ezer, Jeser, Elisar) ulus... probably derives from the Khongor 'issarkhy' – inner (or perhaps 'iskerki' – eastern?)" (Butanaev, Khudyakov 2000: 156). V. Ya. Butanaev's hypothesis concerning the etymology of the name of the Eser ulus from the Khakas terms "issarkhy" or "iskerki" is refuted by L. P. Potapov's reference, mentioned above, to the Jeser ulus in Russian historical documents.

According to the manuscript "Majmuʿ al-Tawarikh", the padishah or head of the people "Qara Yetti" was Ön-Khan (Akerov 2017: 36). In Abulghazi-Khan's account of the Kereit people, their origin is linked to an ancestor who had seven dark-complexioned sons – Qara-It. Abulghazi-Khan translates the term as "dark-complexioned", disregarding its second component, "it", which is undoubtedly connected with the numeral "seven" (Rodoslovnaya Istoriya 1768: 150) [Genealogical History 1768: 150].

The seven mythical clans known as "yette uruq" form the foundation of the Dolan people. According to E. R. Tenishev, the word yette is equivalent to the Mongolian numeral seven – "dolan" (Tenishev 1965: 95; Reshetov 2008: 184).

The number seven appears in legends about the origins of the Khalkha, Mongolia's principal ethnic group, in the motifs of "seven khoshuns" and "seven generations" (Vladimirtsov 2002: 427).

Traditions concerning the Chuy Qipchaqs among the Altaians record seven subdivisions: ak, kyzyl kös, jayat, tumat, ködönchi, moyinchi, jalchi (Ekeev 2005: 96). According to another legend, the sons of a certain Tokpok from the Yabogan valley gave rise to seven Qipchaq clans of the Altaians – koton, targa, ködenchi, yalchi, sary (in the text of the legend "yellow Qipchaq" – R.A.), kyskash, and kazak (Ekeev 2005: 98).

The clan cətti pörü – "seven wolves" – is recorded among the Shors. The eponymous Itiber volost was one of the 26 Shor inorodcheskie volosts (administrative districts for non-Russian populations) (Dyrenkova 2012: 112).

G. N. Potanin cites an Altai tradition concerning the formation of the seok telös: *"The actual name of the telös is jity tas, i.e., seven bald ones. When the seoks (bones) were being divided, that is, when the Altai people were dividing into seoks, seven brothers who had bald spots on their heads did not receive a bone (seok). They were nicknamed 'seven bald ones'"* (Potapov 1987: 56). The terms "tas" and "qashqa" share a semantic basis in such meanings as "having bald patches," "having a mark on the head," "bald," etc. The clan "taz" forms part of the Kyrgyz Qipchaqs.

In the Nogai epic "Edige," the "Mangyt el" of Edige was an association of 70 men: "One night Edige arrived and pitched his tents. He made his seventy men ride past this guard on seventy horses of seventy different coat colours" (Edige 2016: 200).

The sacred significance of the numeral "seven" among Turkic peoples reflects a broad range of concepts. According to E. R. Tenishev, it figures in the religious beliefs of different faiths, astronomical terminology and concepts, folklore narratives, proverbs and sayings, descriptions of kinship relationships within certain limits, and references to folk customs. It also signifies abundance, completeness, and the perfection of events (Sravnitel'no-istoricheskaia grammatika 2006: 633). In the opinion of R. T. Muratova, "in the Bashkir language, as in other Turkic languages, the number ete 'seven' has strong sacred connotations. In terms of frequency and range of use, the number ete 'seven' occupies a special place among numbers" (Muratova 2010: 106). E. Koichubaev suggests that the numeral jeti (seven) conveys the notion of "multitude" (Sultanov 2006: 133).

In the present case, it also reflects the completion of a cycle in which nomadic communities form tribal unions. Significantly, according to the hypothesis proposed by M. Hartmann and M. Räsänen, the Turkic word "jeti" derives from the verb jet — "to reach"; jet-di > jeti "achieved, ready" (Sravnitel'no-istoricheskaia grammatika 1988: 169; Muratova 2011: 61-63) [Comparative-Historical Grammar 1988: 169]. Thus, the concepts of "achievement" and "readiness" are linked to the completion of the formation of a tribal or ethnic group.

It may therefore be supposed that the name Jeti-Qashqa is connected with the formation of a union of clan subdivisions that became part of the Ferghana Qipchaqs. In the manuscript "Majmuʿ al-Tawarikh", the formation of this subdivision is described within the broader structure of the Kyrgyz people as a union of related tribes, through the presentation of tribal progenitors as murids of Sayyid Mir Jalil, the head of the Ishqiyya dervish order: *"First, Aq-Timur Qipchaq arrived from Qulan with his seven sons and embarked on the path of spiritual perfection. His sons' names were: Dawlati-Yar, Khuda-Yar, Berdi, ʿAli-Yar, Musa-Yar, ʿIsa-Yar, Tule-Yar. They recognised Mawlana Aʿẓam as their mentor. The seven brothers rode out on seven grey horses with white patches on their foreheads. The seven brothers fought together in battle. For this reason, they were called 'Yeti Qashqa.' Yeti Qashqa and Qar(a)qara were of one and the same origin.*

Next, Aq Oghul arrived with his two sons – Otuz Oghul (and) Salus-Bek Bul(a)ghachi – embarked on the path of spiritual perfection, and displayed devotion. The sons of Bul(a)ghachi then arrived, recognised (Mir Jalil) as their mentor, and became his followers: Boston, Teit, Joo Kisek, Doolos, Khydyr-Shah, Kangdy. The sons of Otuz Oghul then arrived, recognised (Mir Jalil) as their mentor, and became his followers: Adine, Mungqush, Qara Baghysh, Tagai. Ku Oghul also arrived and became a follower, accompanied by his six sons: Basyz, Lalym Kushchi, Ai-Bash Munduz, Chong Baghysh, Saru(u), Sunjek Khytai" (Akhsikenti 1973: 207).

As noted above, the second component of the ethnonym "qashqa" designates a white patch on the head of a horse. The term qashqa also has the meaning "bek, military commander, leader."

According to V. A. Romodin, the term "qashqa" is of Turkic origin, since B. N. Pankratov concluded that it could not be explained on the basis of Mongolian languages (Bartold 1963: 517).

Writing in the late sixteenth century, Seyfi Chelebi describes the Central Asian Kyrgyz as follows: "This is a large tribe. They have no khan, but only beks, whom they call qashqa" (Seyfi 1994: 74). A special Khakas princely title "qashqa" is recorded in Russian historical documents of the seventeenth century; "the names of Khakas princes include Altynak Qashqa, Agalak Qashqa, Ulagach Qashqa, Sary Qashqa, and others" (Butanaev, Moldobaev 1988: 24). This term, with the meaning "leader," is also recorded in Oirat charters of the seventeenth century as part of the names of noble feudal lords – Ochin Qashqa, Tsoktu Khashka (Monraev 2012: 22).

This term was characteristic of the Kyrgyz (Yenisei and Central Asian Kyrgyz – R.A.) and Oirat historical administrative traditions. This is not surprising, considering that both the Yenisei and the Central Asian Kyrgyz belonged to Oirat polities. In the "Hidayat-nama", "Kyrgyz elders" are mentioned as sipahsalars (leaders – note by R.A.) of the "troops of the Kalmyks," i.e., the Oirats. The reference is specifically to the Central Asian Kyrgyz (Salakhetdinova 1961: 142). The Yenisei Kyrgyz were vassals of the Oirat kontaishas and maintained close ties with them through marriage. The wife of the influential Kyrgyz prince Kochebai was the sister of Khara-Khula (Abdykalykov 1968: 36–37) – one of the founders of the Dzungar Khanate (Zlatkin 1983: 74–98).

Olzhobai Karataev, a Kyrgyz scholar of sanjira (genealogical traditions), with reference to S. M. Abramzon (Karataev 2003: 71), identifies within the Kyrgyz Qipchaq tribe the subdivision jeti aigyr ("seven stallions" – R.A.). There is no doubt that this term is identical to the ethnonym "jeti qashqa," as both share a semantic core associated with horses. The subdivision jeti qashqa also forms part of the Kyrgyz tribes Solto and Basyz (Karataev 2003: 71). Moreover, subdivisions called jeti uruq, i.e., "seven clans", are also recorded among the Sarybagysh and Solto tribes, while among the Kytai and Saruu tribes there is a subdivision jeti uruu, i.e., "seven tribes" (Karataev 2003: 72). According to T. Abdyrakunov, the Qipchaqs of Jeti Qashqa correspond to the association "jeti kan," i.e., "seven khans," in the epic "Manas," since the term "qashqa" historically corresponds to the term "khan" (Abdrakunov 1990: 151).

According to "Majmuʿ al-Tawarikh", the formation of the Jeti-Qashqa tribal group took place among the Kyrgyz tribes. Aq-Timur Qipchaq and his sons were among the first to accept the spiritual guidance of Mawlana Aʿẓam Sayyid Mir Jalil. The dates of Sayyid Mir Jalil's life are unknown, but his son Muḥammad Qaḍi is known to have lived from 851 AH (1447–1448)[1] to 921 AH (1515–1516) (Sobranie istorii 1960: 7–8) [Collection of Histories 1960: 7–8]. Thus, these events may be dated to the fifteenth century. As noted above, the Jeti-Qashqa Qipchaqs and the Qaraqara Qipchaqs were "of one and the same origin," which indicates their close connection with the principal hero of the Kyrgyz epic, the batyr Manas. The Jeti-Qashqa are associated with the area of Qulan, which was probably the centre of the Qipchaq tribes' nomadic territory. By the time a separate polity centred on Kokand rose to prominence, the Qipchaqs already inhabited the foothills of the Ferghana Valley. It is known that during the reign of ʿAbd al-Karim Bi (who ruled Kokand from 1721 – note by R.A.), constant clashes occurred between the local sedentary population and the Qipchaqs. As a result, ʿAbd al-Karim Bi himself marched against the Qipchaqs, who had elected their fellow tribesman Shingai as khan. On the advice of the ḥakim of Gurumsay, Utai-Bakaul, negotiations were organised with the Qipchaqs; forty of their leaders who arrived in Namangan were treacherously killed, and the revolt was suppressed by the army of ʿAbd al-Karim Bi (Nalivkin 1886: 63–64).

In 1742, the Dzungar kontaisha Galdan-Tseren dispatched a 30,000-strong army into the Kokand domains, headed by the noyons Septen and Dagba (Moiseev 1991: 164–165). According to "Taʾrikh-i Jahan-nama-yi", during the Dzungar siege of Kokand, a young warrior from among the Qipchaqs fought alone against a large enemy detachment of Oirats for three days (Nabiev 1973: 33). This may be the same warrior mentioned in "Ansab al-Salaṭin wa Tawarikh al-Khawaqin", which tells of a certain warrior Batyr-Qipchaq who broke into the ranks of the Dzungar troops and personally killed many enemies before dying himself (Nalivkin 1886: 25). In the same work, in the account of the Oirat siege of the city of Kokand, a certain "young champion" is mentioned who "rode into the ranks of the Qipchaq-Kalmaks" (Tashkandi 1988: 316). This may be a scribal error or a mistranslation, since the Qipchaqs fought on the side of the Kokandis. However, as early as the second half of the seventeenth century, Kyrgyz tribal leaders, including Qipchaqs, acted as military commanders of the Oirat horde (Salakhetdinova 1961: 315). It is therefore possible that Ferghana Qipchaqs served in the Kokand army, while other Qipchaqs served in the Dzungar army. Another Ferghana Qipchaq mentioned in the sources is Qipchaq-Bachi, one of ʿAbd al-Karim's military commanders, who unsuccessfully took the field against the Dzungars in 1760 (Nalivkin 1886: 60).

Known representatives of the Jeti-Qashqa among the Ferghana Qipchaqs include Muḥammad-Yar dadkhwah and Mulla Khalbek parwanachi (Nabiev 1973: 34). According to Central Asian tradition, the parwanachi was responsible for delivering the ruler's yarliqs to the emirs of the khanate, while the dadkhwah presented petitions from aggrieved persons to the ruler and conveyed his replies to them (Semenov 1948: 147–148). In 1846, Mulla Khalbek parwanachi headed the faction of the Qipchaq nobility that opposed the all-powerful head of the Qipchaq tribe Qulan, Musulmanqul. After the latter's overthrow, Mulla Khalbek was appointed "mingbashi" — the highest military official of the khanate — and was granted the rank of qushbegi (Nabiev 1973: 34). He carried out an administrative reform of the khanate, began replacing senior officials, and formed a coalition with the old landowning nobility (Nabiev 1973: 40). In 1849, after the return to power of Musulmanqul, Mulla Khalbek was executed by Musulmanqul together with many prominent Qipchaq leaders (Nabiev 1973: 42). Court factions in the Khanate of Kokand were engaged in a continuous struggle for power, and fierce factional conflict also took place within the Ferghana Qipchaq community. According to the anonymous work "Mirʾat al-Futuḥ", it was precisely the mutual extermination of the Qipchaq nobility that marked the beginning of the decline of their power (Nabiev 1973: 42). Following their removal from power and the subsequent mass slaughter, a substantial proportion of the Qipchaqs moved to the Kyrgyz nomadic territories. This movement was facilitated by similarities in traditions, language, and culture, as well as by the presence among the Kyrgyz of a Qipchaq tribe that was large and influential at the time, whose members were often called Kyrgyz-Qipchaqs. In all probability, the Jeti-Qashqa tribal groups within the Kyrgyz tribes Solto and Basyz originated among the Ferghana Qipchaqs.

Conclusion

As "Majmuʿ al-Tawarikh" shows, the origin of the Qipchaq subdivision Jeti-Qashqa was connected with the Kyrgyz tribes. Related to the "Qaraqarin" Qipchaqs, the Jeti-Qashqa over time became part of the union of the Ferghana Qipchaqs. During the period of the Khanate

ISSN: 3105-0042. e-ISSN: 3105-0050

of Kokand, the Jeti-Qashqa Qipchaqs became a large tribal group; Mulla Khalbek, who rose to prominence among them, was granted the rank of qushbegi and held the post of mingbashi. The two-part ethnonym of this tribal group is connected with two terms. The first part of the ethnonym, "jeti," i.e., "seven," had a sacred meaning, denoting the final stage of the formation of a particular community. The second part of the ethnonym, "qashqa," a term of Turkic origin, was used to mean "military commander" by the Yenisei and Tian Shan Kyrgyz, as well as by the Oirats.

Notes

1. Here and throughout the text, dates in the Islamic calendar are converted to the European calendar using the synchronistic tables of I. A. Orbeli (Orbeli 1941).

Acknowledgements

The author thanks the journal's editorial team for their scholarly and editorial support in preparing this article.

Алғыс білдіру

Автор ақ мақаланы ғылыми-редакторлық сүйемелдегені үшін журнал ұжымына алғысын білдіреді.

Благодарности

Автор благодарит коллектив журнала за научно-редакторское сопровождение статьи.

References

Abdrakunov T. Babalardan kalgan soz. *Kyrgyz folkloru zhonγndo makalalar.* Frunze: Adabiyat. 1990. 172 b.

Abdumanapov R.A. Kypchakskoe rodoplemennoe podrazdelenie Dzhetti-Kashka v istorii Centralnoi Azii. In: *The Nomadic World of Central Asia in Antiquity and the Middle Ages (II-III Mazhitov Readings):* Materials of the International Scientific-Practical Conference. Edited by D. Gainullin. Ufa. 2023. Pp.3-10.

Abdykalykov A. *Eniseiskie kirgizy v XVII veke* (istoricheskii ocherk). Frunze: "Ilim" Publishing House. 1968. 138 p.

Abramzon S.M. Kyrgyzy i ih etnogeneticheskie i istoriko-kul'turnye svjazi. Frunze: Kyrgyzstan. 1990. 480 p.

Ahsikenti S. "Madzhmu at-Tavarih". In: *Materials on the History of the Kyrgyz and Kyrgyzstan.* Moscow: Nauka. 1973. Issue I. Pp.200-215.

Akerov T.A. *Karkyrahan Velikij Kyrgyzskii kaganat* (Rol etnopoliticheskih faktorov v konsolidacii kochevyh plemen Prityanshanya i sopredelnyh regionov (VIII-XIV veka). Bishkek: Institute of History and Cultural Heritage of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic. 2012. 202 p.

Akerov T.A. *Kirgizy: etnogenez i istoriya.* Bishkek: "Universitet" Printing House of the Kyrgyz National University named after J. Balasagyn. 2014. 356 p.

Akerov T.A. *Madzhmu at-Tavarih kak istoricheskii istochnik (Polnyi perevod, analiz i kommentarii).* Bishkek: KNU named after J. Balasagyn. 2017. 348 p.

Bartold V.V. *Sochineniya.* Moscow: Vostochnaya Literatura. 1963. Vol.2. Part.1. 1020 p.

Beisembiev T.K. *"Tarih-i Shahruhi" kak istoricheskii istochnik*. Alma-Ata: Nauka. 1987. 200 p.

Butanaev V.Ya., Hudyakov Iu.S. *Istorija enisejskih kyrgyzov.* Abakan: Publishing House of the Khakas State University named after N.F. Katanov. 2000. 272 p.

Butanaev V.Ya., Moldobaev I.B. *Kirgizsko-hakasskie jetnokulturnye svyazi.* In: Historical-Cultural Connections of the Peoples of Southern Siberia. Abakan: Khak. NIIYaLI. 1988. Pp.22-35.

Dyrenkova N.P. *Tjurki Sajano-Altaja. Stat'i i jetnograficheskie materialy*. Series "Kunstkamera – Archive." Vol. VI. St. Petersburg: MAE RAN. 2012. 408 p.

Ekeev N.V. *Altaicy (Materialy po jetnicheskoj istorii).* Gorno-Altaisk: IP A. Orekhov. 2005. 176 pp.

Gardizi Z. "Ukrashenie izvestii". In: V. Bartold. "*Report on a Journey to Central Asia for Scientific Purposes. 1893-1894".* Notes of the Imperial Academy of Sciences. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 1897. Vol.1. No.4, pp.78-126.

Jedige: *Nogajskaia jepicheskaia poema.* Ed. by N. Kh. Suyunova. Moscow: Nauka. 2016. 512 p.

Jerdeli Ishtvan. Izvlechenija iz hroniki vengerskogo anonima. In*: Questions of Archaeology of the Urals.* Sverdlovsk. 1967. Is.7. Pp.172-182.

Jurasov M.K. "Dejanija vengrov" magistra P., kotorogo nazyvajut Anonimom (prodolzhenie). In: "*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana".* Petersburg Slavic and Balkan Studies. 2013. Vol.13, no.1, pp.68-104.

Maljavkin A.G. *Istoricheskaja geografija Central'noj Azii (materialy i issledovanija).* Novosibirsk: Nauka. 1981. 337 p.

Malov S.E. Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovanija. Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 1951. 451 p.

Moiseev V.A. Dzhungarskoe khanstvo i kazakhi (XVII-XVIII vv.). Alma Ata: Gylym, 1991. 238 p.

Monraev M.U. Kalmyckie lichnye imena (semantika). 3rd ed., revised and enlarged. Elista: AU RK "Publishing House 'Gerel'." 2012. 255 p.

Muratova R.T. Jetnokul'turnaja semantika chisel bashkirskogo jazyka. In: "Problems of Oriental Studies". 2010. No.2 (48). Pp.103-108.

Muratova R.T. Jetnokul'turnaja simvolika chisel v bashkirskom jazyke. In: "Ural-Altai Studies". 2011. No.2(5). Pp.53-71.

Nabiev R.N. *Iz istorii Kokandskogo hanstva (feodal'noe hozjajstvo Hudojar-hana).* Tashkent: FAN. 1973. 388 p.

Nalivkin V. *Kratkaja istorija Kokandskogo hanstva*. Kazan: Printing House of the Imperial University. 1886. 215 p.

Orbeli I.A. Sinhronisticheskie tablicy hidzhry i evropejskogo letoischislenija. Leningrad: Publishing house of the State Hermitage Museum. 1941. 276 p.

Potapov L.P. Altajskie telesy v jetnicheskom otnoshenii. In: "*Problems of the Origin and Ethnic History of the Turkic Peoples of Siberia"*. Tomsk: Publishing House of Tomsk University. 1987. Pp.53-72.

Potapov L.P. *Jetnicheskij sostav i proishozhdenie altajcev. Istoriko-jetnograficheskij ocherk.* Ed. by A.P. Okladnikov. Leningrad: Nauka. 1969. 196 pp. (In Russian)

Rashid ad-Din. Sbornik letopisej. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1952. Vol. 1. Book 1. 277 p.

Reshetov A.M. Dolany v Sin'czjane (istoriko-jetnograficheskij ocherk). In: "*Küner Collection: Materials of East Asian and Southeast Asian Studies".* Issue 5: Ethnography, Folklore, Art, History, Archaeology, Museum Studies. St. Petersburg: MAE RAN. 2008. Pp.183-189.

Rodoslovnaya Istoriya o tatarakh, perevedennaya na frantsuzskoy yazyk s rukopisnyya tatarskiya knigi, sochineniya Abulgachi-Bayadur-Khana, i dopolnennaya velikim chislom primechaniy dostovernykh i lyubopytstvennykh o pryamom nyneshnem sostoyanii Severnyya Azii s potrebnymi geograficheskimi

landkartami, s frantsusskago na rossiyskiy v akademii nauk. Vol.I. St.Petersburg: At the Imperial Academy of Sciences. 1768. 483 p.

Saif ad-din ibn Damullo Shah Abbas Aksikenti, anyn uulu Nooruz Muhammat (Nurmuhammat). Taryhtardyn zhyjnagy ("Mazhmu at-tavarih"). Translated by M. Dosbolov, O. Sooronov. Bishkek: Salam. 2016. 160 p.

Salahetdinova M.A. Soobshhenija o kirgizah v "Hidajat-namje" Mir Hal ad-Dina. In: Proceedings of the Academy of Sciences of the Kyrgyz SSR. 1961. Vol. 3. Issue 2. Series of Social Sciences. Pp.133-140.

Sejfi Chelebi. "Tavarih" ("Hroniki"). Materialy fonda Instituta literatury i iskusstva NAN Respubliki Kyrgyzstan. Inv. №5176. In: "Oriental Authors: A Collection". Compiled, with introduction and commentary by O. Karaev. Bishkek: Kyrgyzstan, 1994. Pp.74-75.

Semjonov A.A. Buharskij traktat o chinah i zvanijah i ob objazannostjah nositelej ih v srednevekovoj Buhare. In: "Soviet Oriental Studies". Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences, 1948. Vol.V. Pp. 137-153.

Shanijazov K.Sh. K jetnicheskoj istorii uzbekskogo naroda. Istoriko-jetnograficheskoe issledovanie na materialah kipchakskogo komponenta. Tashkent: Fan. 1974. 342 p.

Shavkunov Je.V. Gosudarstvo Bohaj i pamjatniki ego kul'tury v Primor'e. Leningrad: Nauka. 1968. 161 p. "Sobranie istorij". Madzhmu at-tavarih. Photographic Reproduction of Fragments of the Manuscript Text, Introduction, Indexes. Prepared for publication by A. T. Tagirdzhanov. Leningrad: Vostochnaya Literatura. 1960. 106 p.

Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Pratjurkskij jazyk-osnova. Kartina mira pratjurkskogo jetnosa po dannym jazyka. Moskva: Nauka. 2006. 908 p.

Sultanov T.I. Chingiz-han i Chingizidy. Sud'ba i vlast'. Moskva: AST MOSKVA. 2006. 445 p.

Tashkandi Mirza Alim. Ansab as-Salatin va tavarih al-Havakin. In: Materials on the History of Middle and Central Asia of the 10th–19th Centuries. Tashkent: "Fan" Publishing House of the Uzbek SSR, 1988. Pp.314-317.

Tenishev Je.R. Dolany i ih jazyk. Issledovanija po ujgurskomu jazyku. Alma-Ata: Nauka. 1965. Pp.94-104.

Tizengauzen V.V. Sbornik materialov, otnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences. 1884. Vol.1. 564 p.

Ushnickii V.V. Fenomen mezhplemennogo i mezhjetnicheskogo dogovora (postanovka problemy poloveckogo komponenta v jetnogeneze saha i kyrgyzov) [Electronic resource]. URL: http://ilya-ya.ru/istoriya/fenomen_mezhplemennogo_i.php (date of access: 05.10.2026).

Ushnickii V.V. Jepos "Manas": istoricheskaja letopis' jetnicheskoj istorii kyrgyzskogo Naroda. In: *Peoples and Cultures of the Sayano-Altai and Adjacent Territories: Materials of the VII International Scientific Conference Dedicated to the Year of the Khakas Language and Anniversary Dates from the Birth of the Founders of Khakas Linguistics:* The 100th Anniversary of D.F. Patachakova and the 90th Anniversary of M.I. Borgoyakov (23-24 September 2020). Abakan: Khakas Book Publishing House named after V. M. Torosov, 2020. Pp.258-263.

Vladimircov B.Ja. *Raboty po istorii i jetnografii mongol'skih narodov.* Moscow: Vostochnaya Literatura. 2002. 557 p.

Zlatkin I.Ja. *Istorija Dzhungarskogo hanstva (1635-1758)*. 2nd ed. Moscow: Nauka. 1983. 332 p.

Zuev Ju.A. Kaganat se-jan'to i kimeki (k tjurkskoj jetnogeografii Central'noj Azii v seredine VII v.). In: *Cultural-Historical Processes in Central Asia* (Antiquity and the Middle Ages). In memoriam Yuri Zuev. Almaty: TOO "Daik-Press," 2012. Pp.33-93.

Information about the author

Rustam A. Abdumanapov – PhD in History, Associate Professor, Department of Anthropology and Ethnology, National Research Tomsk State University, Tomsk, Russia, https://orcid.org/0000-0003-4628-622X, manap@mail.ru

Автор туралы мәлімет

Рустам Абдубаитович Абдуманапов – тарих ғылымдарының кандидаты, Томск мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті, антропология және этнология кафедрасының доценті, Томск, Ресей, https://orcid.org/0000-0003-4628-622X, manap@mail.ru

Сведения об авторе

Рустам Абдубаитович Абдуманапов – кандидат исторических наук, доцент кафедры антропологии и этнологии Национального исследовательского Томского государственного университета, Томск, Россия, https://orcid.org/0000-0003-4628-622X, manap@mail.ru

Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest / ***Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу.*** Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді ***/ Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов

Information about the article /Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 10.09.2026
Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 10.11.2026
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 10.12.2026

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

NATIONAL HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Ғылыми мақала / Research Article
МҒТАР / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.21.35

Issues of the Medieval History of Kazakhstan in the Materials of the A.Kh. Margulan Archive

K. Akanov✉
Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan
✉*gazizuly85@mail.ru*

Abstract. This article analyses documents from the personal collection of Academician A.Kh. Margulan, held at the National Archives of the Republic of Kazakhstan (NA RK), focusing on one of the key areas of his multifaceted scholarly legacy – the history of medieval Kazakhstan and the Kazakh Khanate. The source base for the study consists of archival collections where files relating to A.H. Margulan's scholarly activities were held. The main focus of the work is on a source-critical analysis of the collections in A.H. Margulan's personal archive at the National Archive of the Republic of Kazakhstan (NA RK). In addition, some materials held in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK) have been utilised. The methodological tools employed included the principle of historicism, the method of retrospective analysis and the comparative-historical method. Based on an examination of archival files, this paper highlights the scholar's research concerning historical biographies (Emir Yedige, Khan Tokhtamysh, Uraz-Muhammad, Kazakh khans and biis), the genealogy of the Chingizids, as well as epigraphy and architectural monuments (the mausoleums of Jochi Khan, Alasha Khan, Ayak-Kamyr, and the Botogai settlement). Particular emphasis is placed on the role of Academician A.Kh. Margulan in identifying manuscript sources, studying the legacy of Ch.Ch. Valikhanov, proving the existence of a sedentary, urban and agricultural culture amongst the ancestors of the Kazakhs, and re-examining the stages of the formation of Kazakh statehood and tribal confederations. Works of folk folklore, concentrated in the academic's personal collection, have been identified as a source of information on prominent figures of the Golden Horde era (Yedige, Tokhtamysh); data on medieval urban architecture and funerary structures; information on Uraz-Muhammad's library; and materials by Russian Orientalists on the history of the steppe peoples. The manuscripts and archival documents collected in A. Kh. Margulan's personal collection constitute a valuable source on the history of medieval Kazakhstan, the full potential of which has not yet been explored in contemporary scholarship. The publication of materials from the collection of this eminent Kazakh scholar should contribute to a more in-depth study of the history of the Kazakh Khanate, its prominent figures, and the archaeological and cultural monuments of the medieval era. The issues raised by the scholar – ranging from the localisation of medieval towns to the dating of the foundation of the Kazakh Khanate – remain highly relevant to academic research and serve as a source-based foundation for contemporary historians. Furthermore, the materials from the academician's personal archive provide sources for studying the history of the development of medieval studies in Kazakhstan; working with manuscripts, draft notes and lecture notes helps to understand the 'historian's laboratory' – that is, they are significant for research into intellectual history and the history of historical science in Kazakhstan.

Keywords: Margulan; history of Kazakhstan; ethnopolitical history; Kazakhs; medieval Kazakhstan; Kazakh Khanate; historiography; source research

© K. Akanov, 2026

For citation: Akanov K. Issues of the Medieval History of Kazakhstan in the Materials of the A.Kh. Margulan Archive. *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp.21-35. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.21.35

Вопросы средневековой истории Казахстана в материалах архива А.Х. Маргулана

К. Аканов
Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье проводится анализ документов из личного фонда академика А.Х. Маргулана, хранящегося в Национальном архиве Республики Казахстан (НА РК) по одному из важных направлений его многогранного научного наследия – истории средневекового Казахстана и Казахского ханства. Источниковой базой исследования являются фонды архивов, где хранились дела, связанные с научной деятельностью А.Х. Маргулана. Основное внимание в работе уделено источниковедческому анализу фондов личного архива А.Х. Маргулана в Национальном архиве Республики Казахстан (НА РК). Кроме того, привлечены некоторые материалы, отложившиеся в Центральном государственном архиве РК (ЦГА РК). В качестве методологического инструментария использовались принцип историзма, метод ретроспективного анализа и сравнительно-исторический метод. На основе изучения архивных дел освещаются исследования ученого, касающиеся исторической персоналистики (эмир Едиге, хан Тохтамыш, Ураз-Мухаммед, казахские ханы и бии), генеалогии чингизидов, а также эпиграфики и архитектурных памятников (мавзолеи Джучи-хана, Алаша-хана, Аяк-камыр, городище Ботогай). Особо подчеркивается роль академика А.Х. Маргулана в выявлении рукописных источников, изучении наследия Ч.Ч. Валиханова, доказательстве наличия оседло-городской и земледельческой культуры у предков казахов и переосмыслении этапов формирования казахской государственности и родоплеменных объединений. Выявлены сосредоточенные в личном фонде академика произведений народного фольклора как источника сведений о видных деятелях золотоордынской эпохи (Едиге, Тохтамыш); данные по средневековой архитектуре городов и надмогильных сооружений, данные о библиотеке Ураз-Мухаммеда, материалы русских востоковедов по истории степных народов. Рукописи и архивные документы, собранные в личном фонде А. Х. Маргулана, являются ценным источником по истории средневекового Казахстана, потенциал которого в полной мере не изучен в современной науке. Введение в научный оборот материалов фонда видного казахского ученого должно способствовать наиболее глубокому изучению истории Казахского ханства, его видных личностей, археологических и культурных памятников средневековой эпохи. Проблемы, поднятые ученым – от локализации средневековых городов до датировки основания Казахского ханства, сохраняют высокую научную актуальность и служат источниковедческой базой для современных историков. Кроме того, материалы личного фонда академика А. Х. Маргулана служат ценным источником по истории казахстанской медиевистики: анализ рукописей, черновиков и конспектов помогает раскрыть "лабораторию историка", что вносит существенный вклад в развитие интеллектуальной истории Казахстана и исторической науки в целом.

Ключевые слова: Маргулан; история Казахстана; этнополитическая история; казахи, средневековый Казахстан; Казахское ханство; историография; источниковедение

Ә.Х. Марғұланның архив материалдарындағы Қазақстанның ортағасырлық тарихы мәселелері

Қ. Ақанов

Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінде (ҚР ҰА) сақталған академик Ә.Х. Марғұланның жеке қорындағы құжаттар оның сан қырлы ғылыми мұрасының маңызды бағыттарының бірі – ортағасырлық Қазақстан мен Қазақхандығы тарихы тұрғысынан талданады. Зерттеудің деректік негізін Ә.Х. Марғұланның ғылыми қызметіне қатысты істер сақталған архив қорлары құрайды. Негізгі назар Қазақстан Республикасының Ұлттық архивіндегі (ҚР ҰА) Ә.Х. Марғұланның жеке архив қорларын деректанулық тұрғыдан талдауға аударылды. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде (ҚР ОМА) сақталған жекелеген материалдар да пайдаланылды. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде тарихилық қағидаты, ретроспективалық талдау әдісі және салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. Архив істерін зерделеу негізінде ғалымның тарихи тұлғатануға қатысты зерттеулері, соның ішінде Едіге әмір, Тоқтамыс хан, Ораз-Мұхаммед, қазақ хандары мен билері туралы еңбектері, Шыңғыс ұрпақтарының генеалогиясына арналған ізденістері, сондай-ақ эпиграфика мен сәулет ескерткіштеріне қатысты зерттеулері қарастырылады. Олардың қатарында Жошы хан, Алаша хан кесенелері, Аяққамыр ескерткіші және Бытығай қалашығы бар. Академик Ә.Х. Марғұланның қолжазба деректерді анықтау, Ш.Ш. Уәлиханов мұрасын зерттеу, қазақтардың арғы ата-бабалары арасында отырықшы-қалалық және егіншілік мәдениетінің болғанын дәлелдеу, сондай-ақ қазақ мемлекеттілігі мен ру-тайпалық бірлестіктерінің қалыптасу кезеңдерін жаңаша пайымдаудағы рөлі ерекше атап көрсетіледі. Академиктің жеке қорынан Алтын Орда дәуірінің көрнекті тұлғалары – Едіге мен Тоқтамыс туралы мәлімет беретін халық ауыз әдебиеті үлгілері, ортағасырлық қалалар сәулеті мен жерлеу құрылыстарына қатысты деректер, Ораз-Мұхаммедтің кітапханасы туралы мәліметтер, сондай-ақ дала халықтарының тарихына арналған орыс шығыстанушыларының еңбектері анықталды. Ә.Х. Марғұланның жеке қорында жинақталған қолжазбалар мен архив құжаттары ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеудегі аса құнды дерек көзі болып табылады. Алайда олардың ғылыми әлеуеті қазіргі зерттеулерде әлі толық игерілген жоқ. Көрнекті қазақ ғалымының жеке қор материалдарын ғылыми айналымға енгізу Қазақ хандығының тарихын, оның белгілі тұлғаларын, сондай-ақ ортағасырлық археологиялық және мәдени ескерткіштерді тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Ғалым көтерген мәселелер – ортағасырлық қалалардың орналасуын анықтаудан бастап Қазақ хандығының құрылған уақытын межелеуге дейін – бүгінгі күні де ғылыми маңызын жоғалтқан жоқ және қазіргі тарихшылар үшін маңызды деректанулық негіз болып қала береді. Сонымен қатар академик Ә.Х. Марғұланның жеке қоры Қазақстан медиевистикасының тарихын зерттеуде де құнды дерек болып саналады. Қолжазбалар мен конспектілерді талдау тарихшының шығармашылық және зерттеушілік үдерісін, яғни оның ғылыми "зертханасын" ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде Қазақстанның зияткерлік тарихын және жалпы тарих ғылымының даму жолдарын зерделеуге елеулі үлес қосады.

Түйін сөздер: Марғұлан; Қазақстан тарихы; этносаяси тарих; қазақтар; ортағасырлық Қазақстан; Қазақ хандығы; тарихнама; деректану

Сілтеме жасау үшін: Ақанов Қ. Ә.Х. Марғұлан архиві материалдарындағы Қазақстанның ортағасырлық тарихы мәселелері. *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp. 21-35. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.21.35

Кіріспе

12026 жылы Қазақстан тарихы, археологиясы мен этнографиясының бірқатар мәселелерін зерттеуге елеулі үлес қосқан көрнекті қазақ ғалымы, тарихшы, этнограф, археолог, Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшесі (академигі) (1958) Әлкей Хақанұлы Марғұланның туғанына 122 жыл толды. 1943 жылы "Жарлықтар мен пайзалардың тарихи маңызы" тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын қорғап, тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алды. 1945 жылы "Қазақ халқының эпикалық жырлары" тақырыбында филология ғылымдары бойынша докторлық диссертациясын қорғады. Кейін Ә.Х. Марғұлан ұзақ жылдар бойы Қазақ КСР Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институтында еңбек етті. 1960 жылы оған профессор атағы, ал бір жылдан кейін Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері атағы берілді. Ғылыми қызметі үшін ол бірнеше рет Құрмет грамоталарымен, ордендермен және медальдармен марапатталды. Соның ішінде К. А. Ақышев, М.Қ. Қадырбаев, А.М. Оразбаевпен бірлесіп дайындалған "Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті" атты ұжымдық монографиясы үшін Қазақ КСР Ғылым академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлығына ие болды (1967), сондай-ақ Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығымен марапатталды (Маргулан 1984).

Белгілі кеңестік археолог ғалымдар М.Е. Массон мен Ә.Х. Марғұланның 1950-1980 жылдар аралығындағы ұзақ мерзімді хат алмасуының жариялануы да айрықша қызығушылық тудырады. Бұл хаттарда Қазақ хандығының тарихы мен жалпы ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты бірқатар мәселелер қарастырылады. Олардың қатарында К.А. Ақышев басқарған Отырар археологиялық экспедициясы ұйымдастырылардан аз уақыт бұрын М.Е. Массонның "Ескі Мерв" кітабымен танысу; Қазақстанның археологиялық картасын баспаға дайындау (28 желтоқсан, 1960 ж.); С.П. Толстовтың археологиялық экспедициясына қатысу және исламға дейінгі кезеңге жататын қалашықтарды аралау (2 қараша, 1969 ж.); бір кездері қазақ ханы Хақназар мен оның ұрпақтары билеген Ташкенттегі пантеондарда орналасқан XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының көрнекті тұлғаларының кесенелерін зерттеуге қатысты материалдарды жариялауға қызығушылық таныту мәселелері бар (Абдухаимов 2018: 79-84).

Сонымен қатар Ә. Марғұланның 1976-1979 жылдары "Қазақ КСР тарихын (көне заманнан бүгінге дейін)" дайындау жұмысына қатысқанын да атап өткен жөн. Жарық көрген еңбек республика ішінде оң пікірлер алғанымен, Мәскеудегі цензура өкілдерінің, соның ішінде М. Морозовтың тарапынан елеулі сынға ұшырап, авторлардан бірқатар тұжырымдарды қайта қарау және еңбекті қайта басып шығару талап етілді. Алайда Ә. Марғұлан КСРО Ғылым академиясының Тарих институты Ғылыми кеңесінің отырысында өз ұстанымын дәйекті түрде қорғап, қазақтар тарихына біржақты көзқарастың бар екенін және осы ғылыми бағыттағы көптеген түйінді мәселелердің әлі де жеткілікті зерттелмегенін терең пайымдайтынын көрсетті. Ә. Х. Марғұлан Сырдария бойы мен

Орталық Қазақстанда өмір сүрген көшпелі қауымдарда қалалық мәдениеттің болғанын, Батыс Қазақстан тұрғындарының егіншілік дағдыларын меңгергенін дәлелдейтін салмақты деректер келтірді. Сондай-ақ қазақтарда жазу мәдениеті тек XIX ғасырда ғана пайда болды деген пікірдің қате екенін көрсетті (Жумашев 2023: 35-43; Жумашев 2024: 124-138).

Ұзақ жылдарға созылған ғылыми қызметі барысында Ә. Х. Марғұлан отандық тарих ғылымының көптеген бағыттарында еңбек ететін зерттеушілер үшін құнды дерек болып табылатын мол ғылыми мұра қалдырды. Сол бағыттардың бірі – ортағасырлық Қазақстан және тікелей Қазақ хандығы тарихын зерттеу. Алайда Ә. Х. Марғұлан мұрасын қарастырған зерттеушілер бұл мәселені әлі де жеткілікті дәрежеде зерделей қойған жоқ. Ғалым көптеген ғылыми еңбек жазды. Бұған дейін аталған ұжымдық монографиядан бөлек, зерттеушілер оның ірі еңбектерінің қатарына "Едіге тарихта және аңыздарда" (1944 ж.), "Ежелгі Қазақстан қалалары мен құрылыс өнерінің тарихынан" (1950 ж.), "Қазақстан архитектурасы" (1959 ж.) (Т. Бәсенов және М. Меңдіқұловпен бірлесіп), "Орталық Қазақстанның Беғазы-Дәндібай мәдениеті" (1979 ж.), "Ежелгі эпикалық жырлар" (1985 ж.), "Ежелгі қазақ тайпалары, олардың бірлестіктерінің тарихы және Қазақ хандығының құрылуы" (2012 ж.) және басқа да еңбектерін жатқызады.

Ә. Марғұлан Ш.Ш. Уәлиханов шығармаларының бес томдық академиялық жинағын шығаруға жетекшілік етті (1957-1967 жж.) және осы басылымға қажетті архив материалдарын жинауға өзі де тікелей қатысты. Ол XIX ғасырдағы ұлы қазақ ғалымының көптеген қолжазбалары мен жазбаларынан "Жағатай ордасы" (Шағатай ұлысы), Алтын Орда, Ноғай Ордасы туралы мәліметтерді іріктеп алды. Ш. Ш. Уәлихановтың шығыс жылнамашыларының қолжазба кітаптарынан Шыңғыс ұрпақтарының генеалогиясына, олардың ұлыстары мен аумақтарына қатысты жасаған көшірмелерін зерделеу арқылы Ә. Х. Марғұлан ортағасырлық Қазақстанның сан қырлы тарихының әртүрлі бағыттарына қызығушылық танытқанын да байқатты (Валиханов 1984: 275-276; Валиханов 1985: 17-20).

Ә. Марғұлан бұл еңбектерінде ортағасырлық Қазақстан тарихына әр қырынан қатысты көптеген мәселелерді бірнеше рет көтерді. Зерттеушілер оның Мұхаммед Хайдар Дулати, Едіге әмір, Алтын Орда ханы Тоқтамыс, қазақ хандары Тәуке мен Абылай, олардың замандасы әрі серігі Төле би, сондай-ақ қазақтың соңғы ханы әрі жалпыұлттық қозғалыстың жетекшісі Кенесары сияқты ортағасырлық және кейінгі кезеңдердегі тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеуге ерекше қызығушылық танытқанын атап көрсетеді. Ғалым өз еңбектерінде түрлі себептермен толық зерттелмей, ақтаңдақ күйінде қалған Қазақстан тарихының бірқатар ғылыми бағыттарын қарастырды. Сонымен қатар Ә.Х. Марғұлан Мұхаммед Хайдар Дулати, Рашид ад-Дин Фазлуллах Хамадани, Қадырғали Жалайыри және басқа да көптеген авторлардың шығыс қолжазба еңбектерін зерттеуге айрықша назар аударған (Baqytuly 2021: 22-23; Жумашев 2023: 37).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында Ә.Х. Марғұланның ортағасырлық Қазақстан мен Қазақ хандығының тарихына арналған жарияланған еңбектері мен архивтерде сақталған қолжазбалары пайдаланылды. Ең алдымен, ғалымның Қазақстан мен Ресей архив мекемелерінің қорларында сақталған еңбектеріне назар аударылды. Бүгінде ғалымның көпжылдық ғылыми қызметі барысында жинақталған материалдары Қазақстанның бірнеше архивінде

сақтаулы. Солардың бір бөлігі Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде (ҚР ОМА) орналасқан.

Академик Ә.Х. Марғұланның архивтік мұрасының ірі жинақтарының бірі және осы зерттеудің негізгі деректік базасы Астана қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінде (ҚР ҰА) сақталған. Ә.Х. Марғұланның және оның әріптестерінің ғылыми қызметіне қатысты материалдар ғалымның жеке қорына жинақталған.

Зерттеуде пайдаланылған тарихнамалық және деректанулық материалдар тарихи білім типологиясы тұрғысынан ғылыми бағыттағы деректер қатарына жатады. Ә.Х. Марғұлан еңбектерін тарихнамалық тұрғыдан талдауда тарихилық қағидаты басшылыққа алынды. Бұл тәсіл ғалымның Қазақ хандығы тарихына арналған зерттеулерінің мазмұнын ғана емес, ортағасырлық тарихтың өзге де мәселелерін кешенді түрде қарастыру қажеттілігінен туындайды. Сонымен қатар белгілі бір объективті себептерге байланысты жеткілікті дәрежеде зерттелмей қалған мәселелерді анықтау үшін ретроспективалық талдау әдісі қолданылды. Ә.Х. Марғұлан еңбектерін Қазақ хандығы тарихымен тығыз байланысты бағыттарда зерттеген ғалымдардың тұжырымдарын салыстыра қарастыруда салыстырмалы-тарихи әдіс пайдаланылды.

Мазмұны аса бай материалдардың едәуір бөлігі ҚР ҰА-ның 195-қорында – "Ә.Х. Марғұланның жеке қоры (1904-1985)" сақталған. Бұл қорда академиктің тарих ғылымының әртүрлі бағыттары бойынша, соның ішінде Қазақ хандығы мен жалпы ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты жинаған құжаттары қамтылған. Қор бір тізімдемеден тұрады, оның құрамында 149 іс және 488 парақ бар. Архив қорына жинақталған құжаттар 1746-1998 жылдар аралығын қамтиды.

ҚР ОМА қорларының ішінде 829-қорды ерекше атап өтуге болады. Онда Ә.Х. Марғұлан бастаған зерттеушілер тобы көрнекті қазақ ғалымы Ш.Ш. Уәлихановтың өмірбаяны мен ғылыми қызметіне қатысты жинаған құжаттар сақталған. Бұл материалдардың басым бөлігі Санкт-Петербург қаласының архивтерінен анықталған. Қорда 35 іс бар, ондағы құжаттардың көпшілігі XIX ғасырдың орта шеніне жатады. Қордың жекелеген істерінде ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты құнды мәліметтер кездеседі. Солардың бірі – 17-іс. Онда әртүрлі кітаптардан жасалған үзінділер, соның ішінде отандық тарих үшін аса маңызды "Тарих-и Рашиди" еңбегінен алынған жазбалар бар. Бұл материалдарда Қазақ хандығының құрылу тарихы мен қазақ хандарының генеалогиясына қатысты көптеген құнды мәліметтер қарастырылған[1]. Сондай-ақ 23-істе өзге де материалдармен қатар моңғолдардың жаулап алулары мен олардың құрған мемлекеттері көрсетілген карта сақталған[2].

Зерттеуде пайдаланылған тарихнамалық және деректанулық материалдар тарихи білім типологиясы тұрғысынан ғылыми бағыттағы деректер қатарына жатады. Ә. Х. Марғұлан еңбектерін тарихнамалық талдауда тарихилық қағидаты негізге алынды. Бұл ғалымның Қазақ хандығы тарихына арналған зерттеулерінің мазмұнын ғана емес, ортағасырлық тарихтың басқа да мәселелерін зерделеу қажеттілігімен байланысты. Сонымен қатар белгілі бір объективті себептермен тиісті деңгейде зерттелмей қалған мәселелерді анықтау үшін ретроспективалық талдау әдісі қолданылды. Ал Ә.Х. Марғұлан еңбектерін Қазақ хандығы тарихымен тығыз байланысты бағыттарда зерттеген ғалымдардың жұмыстарын салыстырып қарастыруда салыстырмалы-тарихи әдіс пайдаланылды.

Әдебиеттерге шолу

Ә.Х. Марғұлан артына мол ғылыми мұра қалдырды. Ғалым жинақтаған архив материалдары мен ғылыми еңбектерінің қолжазбалары Қазақстан ғылымының әртүрлі бағыттарында еңбек ететін зерттеушілердің назарын аударып келеді. Академик Марғұланның тұлғасы мен ғылыми қызметіне арналған алғашқы кәсіби өмірбаяндық жарияланымдар ғалымның көзі тірісінде-ақ, 1980-жылдардың ортасында жарық көре бастады. 1984 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының тапсырысы бойынша қазақстандық ғалымдардың библиографиялық сериясы аясында оның өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдерін қамтитын көрсеткіш жарияланды. Басылымға ғалымның педагогикалық және қоғамдық қызметі туралы қысқаша очерк, ол туралы еңбектердің тізімі, 80 жылдық мерейтойына орай жарық көрген мақалалар және еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші енгізілді. Қысқаша өмірбаяндық очерктің авторлары кәсіби тарихшылар Х.А. Арғынбаев пен Н. Э. Масанов болды (Аргынбаев 1984: 21-28).

Әлкей Хақанұлының қызы Д.А. Марғұланның мақалаларын да жеке атап өткен жөн. Ол 1990-жылдардың соңы мен 2000-жылдардың басында жарық көрген белгілі қазақ және кеңес тарихшысы әрі археологының шығармалар жинақтарында бірқатар өмірбаяндық мақалалар жариялады (Маргулан 1998: 8-14). Бұл жинақтардың басым бөлігі мемлекеттік бағдарламалар аясында дайындалды. Осы бағдарламалар негізінде Ә.Х. Марғұлан шығармаларының 14 томдық жинағы жарық көрді (Маргулан 2018: 44-45).

Зерттеушілердің назарын Ә.Х. Марғұланның "Ежелгі Қазақстан қалалары мен құрылыс өнерінің тарихынан" атты монографиясы да аударады. Бұл еңбегінде ғалым қазақтардың арғы ата-бабалары тек көшпелі өмір салтын ұстанған халық болмағанын, олардың отырықшы шаруашылықпен де етене байланыста болғанын көрсетуге ұмтылды. Сонымен қатар Сырдария бойындағы қалалардың қазақтардың арғы ата-бабаларының тарихымен сабақтастығын және бұл қалалардың қаңлы, оғыз, қыпшақ қауымдарының тарихи дамуымен тығыз байланысты болғанын дәйекті түрде негіздеді (Аманжолова 2018: 26).

Д.А. Марғұланның "Ежелгі қазақ тайпалары, олардың бірлестіктерінің тарихы және Қазақ хандығының құрылуы" атты еңбекке арналған мақаласы да назар аударуға тұрарлық. Бұл зерттеу ортақ тарихи өткенге ие, біртұтас этносқа ұйысуға ұмтылған ежелгі протоқазақ тайпалары мен рулардың қалыптасу үдерісін қарастыруға арналған. Еңбекте ерте орта ғасырларда "Үш жүз", моңғол дәуіріне дейінгі кезеңде "Алаш" сияқты ру-тайпалық бірлестіктердің қалыптасуы сөз болып, Қазақ хандығы туыстас протоқазақ руларының бірігу үдерісінің қорытынды кезеңі ретінде қарастырылады. Сондай-ақ 1467 жылы Сарысу өзені маңында үш жүз құрамындағы бірқатар қазақ тайпалары өкілдерінің бас қосуы туралы маңызды, алайда аз зерттелген оқиға айтылады. Автор бұл жиында біртұтас бірлестік – қазақ халқының құрылғаны жарияланғанын Тамғалы тас өңіріндегі тасқа қашалған жазумен байланыстырады (Маргулан 2018: 43-44).

Нәтижелер

Ә.Х. Марғұланның ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты ғылыми қызығушылықтарының аясы өте кең болғанын атап өткен жөн. Оның еңбектерінің ішінде

Едіге әмірдің тұлғасына, жарлықтар мен пайзаларды зерттеуге арналған жұмыстар, ортағасырлық қалашықтарды зерттеген экспедициялар материалдары, сондай-ақ Орта Азияның ортағасырлық қалалары сәулетіне қатысты зерттеулер бар. Зерттеушілер әсіресе Ә.Х. Марғұланның 1943 жылы сәтті қорғаған жарлықтар мен пайзаларды зерттеуге арналған кандидаттық диссертациясын ерекше атап көрсетеді. Осы тақырыпты зерттеу барысында ғалым Орталық Азияның түркітілдес халықтарының тарихын терең зерделеді. Олардың көпшілігі кейін Қазақ хандығының құрамына еніп, қазақ халқының этногенезіне қатысты тарихи үдерістерге қатысқаны белгілі (Маргулан 1998: 8-14). Сол жылы М. Әбдіқалықова мен А. Панкратованың редакциясымен "Қазақ КСР тарихы" жарық көрді. Бұл еңбекті дайындауға Ә. Х. Марғұлан да қатысты (История Казахской ССР 1943: 2).

Ә.Х. Марғұланның өмірі мен ғылыми мұрасын зерттеушілер ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты маңызды бағыттардың бірі ретінде ортағасырлық қалашықтар мен сәулет ескерткіштерін зерттеу ісін атап көрсетеді. 1940-жылдардан бастап Ә. Х. Марғұлан бірқатар археологиялық және этнографиялық экспедицияларға қатысып, олардың барысында Оңтүстік Қазақстандағы Сырдария, Талас және Шу өзендері алабында орналасқан көптеген ежелгі және ортағасырлық қалалардың іздері анықталды. Зерттеушілер Ә.Х. Марғұланның сәулет тарихына арналған, ғалымның көзі тірісінде аяқталмай қалған монографиялық еңбегін де ерекше атайды. Оның құрамында ортағасырлық Қазақстан тарихына тікелей қатысты "Исламға дейінгі сәулет", "Ортағасырлық Қазақстан сәулеті", "Кейінгі орта ғасырлар сәулеті" атты тараулар болған. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясын және этнография бөлімін басқара жүріп, Ә. Х. Марғұлан бірқатар мамандарды даярлады. Олардың арасында ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеген С.М. Ақынжанов, М.С. Мұқанов, Ф. Арсланова және басқа да ғалымдар болды (Маргулан 1998: 8-14).

Ә.Х. Марғұланның ортағасырлық Қазақстан мен Қазақ хандығы тарихына айрықша қызығушылық танытқанын бірнеше архивте сақталған, Қазақстан тарихының түрлі мәселелеріне арналған құнды қолжазба материалдары да айғақтайды.

Жоғарыда атап өтілгендей, ғалымның ғылыми қызығушылықтарының маңызды бағыттарының бірі көрнекті тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеу болды. Солардың қатарында Алтын Орда әмірі Едіге тұлғасы ерекше орын алады. Оны зерттеу "Қазақ КСР тарихының" Алтын Орда тарихына арналған бөлімін дайындау барысында, сондай-ақ жеке зерттеу еңбегі аясында жүргізілді. Ә.Х. Марғұланның өмірбаянын зерттеушілер Едіге әмірге қатысты зерттеулерді ғалым өміріндегі кеңестік цензураның қысымына ұшыраған маңызды кезеңмен байланыстырады. Бұл кезеңде Алтын Орда дәуірі мен Қазақ хандығы қайраткерлерін дәріптеуге қарсы идеологиялық күрес жүргізілген болатын (Жумашев 2023: 40). Едіге тұлғасына қатысты құжаттар архив қорындағы 5-ші істің материалдарында да кездеседі. Онда орыс зерттеушілері жинаған фольклорлық материалдар, соның ішінде Г.Н. Потанин жазып алған "Едіге туралы түркі ертегісі" атты ертегі нұсқалары[3] және П. Мелиоранскийдің "Едіге мен Тоқтамыс туралы аңыз" атты мақаласы[4] сақталған.

14-ші істегі материалдарды да атап өткен жөн. Онда ортағасырлық дәуірдің көрнекті тарихи тұлғаларына қатысты жерлеу құрылыстары, соның ішінде Жошы хан мен Алаша хан кесенелері туралы мәліметтер қысқаша жазбалар түрінде жинақталған. Сонымен

қатар ортағасырлық сәулет ескерткіштері мен қалалар жөніндегі деректер қамтылған. Алаша хан кесенесіне қатысты Ә. Х. Марғұлан оның безендірілуі жағынан 1906 жылы Тараз қаласының маңында салынған Қарахан кесенесіне ұқсастығын атап көрсетіп, Қарахан дәуіріне тән бірнеше белгіні ажыратады: өрнекті қалау тәсілдері, сырланбаған қыш тақташалар, сегіз қырлы жұлдыз бейнеленген өрнекті тақталар және жылтыр қаптама тақташалар. Ғалымның жазбаларында Алаша хан кесенесінде бейнеленген таңбаларға түсініктемелер беріліп, қият, арғын, найман, қыпшақ, қаңлы руларының, сондай-ақ бірнеше оғыз тайпасының таңбалары сипатталған.

Бұл істе жекелеген қалашықтар туралы да мәліметтер бар. Солардың бірі – XI-XII ғасырларда Орта Азиядағы сауда байланыстары жүйесінде маңызды орын алған Бытығай қалашығы. Сондай-ақ Жошы кесенесін тұрғызуға пайдаланылған кірпіш ерітіндісіне бие сүті қосылғаны туралы мәліметтер келтірілген газет қиындылары сақталған. Қазіргі зерттеулер ескерткіш қабырғаларындағы кірпіш құрамында шамамен 5 пайыз органикалық зат болғанын анықтаған. Мұндай қоспа құрылыстың беріктігін арттыруға ықпал еткен. Бұл деректер Ә. Х. Марғұланның Шыңғыс ханның үлкен ұлына арналған жерлеу құрылысының салыну тарихына және оған қатысты аңыздарға қызығушылық танытқанын көрсетеді. Сол аңыздардың бірінде кесене құрылысына сүті пайдаланылуы үшін бес мың сауынды бие айдап әкелінгені айтылады. Қазіргі Жезқазған қаласына жақын орналасқан кесене көлемді текше пішінде салынған, ал оның қабырғалары айқын геометриялық өрнектері бар үлкен кілемдерді елестеткен[5]. Ғалым Кеңгір өзені маңындағы Жошы кесенесіне де сипаттама береді. Оның жазбасында кесененің қос қабатты күмбезі болғаны, жоғарғы бөлігінің қирағаны және ішкі жағында терең аркалар орналасқаны көрсетілген[6].

Осы істегі тағы бір қызықты материал – оғыз-қыпшақ дәуіріне жататын Аяққамыр кесенесі. Ә.Х. Марғұланның жазбалары бойынша, кесене орталық күмбезді құрылыс болған, алайда оның күмбезі уақыт өте қираған. Іргетасы ірі тас тақталардан қаланып, арасына ені 1,2 метр болатын екі қатар тас белдеу салынған, ал қалау қалыңдығы 1,20-1,25 метрді құраған. Ғалым кесененің сүйір арка ішіне орналастырылған тікбұрышты есіктері болғанын да атап өтеді. Оның жазбасына сәйкес, пантеонның алдыңғы бөлігінде 3,3 метр биіктікте осындай белдеу қайта салынған, бірақ бұл жолы қалау құрылымын бекітуге негізделген өзге тәсіл қолданылған[7].

Осы 14-ші істе Ә.Х. Марғұланның Бытығай ортағасырлық қалашығына берген қызықты сипаттамасы да кездеседі. Қалашықта археологиялық қазба жұмыстары қазіргі кезеңде де жалғасып келеді (Сакенов 2021: 134-147), бұл ғалым көтерген мәселелердің әлі де өзектілігін сақтап отырғанын көрсетеді. Н.П. Рычковтың Нұра өзенінің сағасынан 30 шақырымдай жерде "үлкен қаланың" қирандылары болғаны туралы деректеріне сүйене отырып, Ә.Х. Марғұлан бұл нысанның орналасуын аталған жерден шамамен 10 шақырым қашықтықтан анықтайды. Онда төртбұрышты құрылыстардың, мешіттің және бірнеше тас ғимарат қалдықтарының болғаны тіркелген. Н.П. Рычков еңбектерінен Ә.Х. Марғұлан жергілікті қазақтардың қалашық аумағында ноғайлар тұрғаны туралы мәліметтерін де анықтаған. Сонымен қатар ол А.И. Левшин мен И.П. Шангиннің сипаттамаларын пайдаланып, қалашықтың орналасқан орнын дәлірек анықтауға ұмтылған[8].

Ортағасырлық тарихқа қатысты тағы бір құнды архив материалы ретінде 24-ші істі атауға болады. Онда Ораз-Мұхаммедтің кітапханасы туралы мақаланың

қолжазбасы сақталған. Қолжазба мәтіні Ә.Х. Марғұланның XVI ғасырдың соңы – XVII ғасырдың басындағы көрнекті саяси тұлға Ораз-Мұхаммедке айрықша қызығушылық танытқанын көрсетеді. Қазақ ханы Тәуекелдің жақын туысы әрі Қасым хандығының билеушісі болған Ораз-Мұхаммед Русь мемлекеті мен Қазақ хандығы арасындағы елшілік байланыстардың қалыптасуында маңызды рөл атқарды (Лапин 2021: 65-75). Ә.Х. Марғұлан Ораз-Мұхаммедке тиесілі сандықтың ішіндегі мұралардың құндылығын сипаттай отырып, онда қазақ билеушілерінің генеалогиясына қатысты көптеген бағалы мәліметтер сақталған деп пайымдайды. Қазақ тілінде жазылған мақала қолжазбасында Ораз-Мұхаммедтің кітаптары мен өзге де жазба еңбектері күміс сандықта сақталғаны, ал ол қайтыс болғаннан кейін сандық патша архивіне өткізіліп, XVII-XVIII ғасырларда сол жерде тұрғаны айтылады. 1736 жылы сандық Ғылым академиясының иелігіне өтіп, кейін Азия музейі экспозициясының құрамына енген. Сандықтағы құнды мұралардың қатарында "Қасым патша тұсындағы қазақ кітаптары мен (поэмалар) тізімдері", қазақ билеушілерінің шежіресі аталады. Академиктің пікірінше, бұл шежірені Ораз-Мұхаммедтің өзі құрастырған болуы мүмкін[9].

35-ші істе сақталған И.Н. Березин мақаласының қолжазбасында да маңызды мәліметтер мол. Бұл материал Ә.Х. Марғұланның орыс шығыстанушыларының қолжазбаларына және олардың дала халықтарының тарихына қатысты деректеріне қызығушылық танытқанын көрсетеді. Мақалада қырғыздар (мәтінде – "киргизы"), хакастар, қазақтар және басқа да халықтардың тарихына қатысты энциклопедиялық сипаттағы құнды мәліметтер берілген. Қазақ халқы мен оның билеушілерінің тарихына арналған бөлім ерекше қызығушылық тудырады. Мұнда Қазақстан тарихы үшін бүгінгі күні де өзекті болып отырған бірқатар мәселелер қарастырылады. Олардың қатарында Қазақ хандығының құрылуы, көрші мемлекеттермен қарым-қатынасы, жекелеген билеушілердің қызметіне берілген сипаттамалар, олардың қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына қосқан үлесі мен тарихи маңызы бар. Қолжазба материалдары XIX ғасырдың көрнекті зерттеушілері В. В. Вельяминов-Зернов, А. И. Левшин, Ш. Ш. Уәлиханов және басқа да ғалымдардың еңбектеріне негізделген.10

Талқылау

Д.А. Марғұлан болашақ ғалымның Қазақ хандығы тарихымен және ортағасырлық Қазақстан тарихының әртүрлі мәселелерімен алғаш танысуы бала кезінен басталып, кейін өмір бойы түрлі кезеңдерде жалғасқанын атап көрсетеді. Ә.Х. Марғұланның өмірбаяндық деректеріне қарағанда, оның ортағасырлық Қазақстан тарихына қызығушылығы отбасынан бастау алған. Әкесі Хақан далаға белгілі Олжабай батырдың ұрпағы болған. Олжабай батыр Абылай ханның қол астында Қазақстан даласын көршілес халықтардың жорықтарынан қорғауға қатысқан. Бес жасынан бастап кішкентай Әлкей "Қобыланды батыр", "Алпамыс" және басқа да қазақ халық эпостарымен танысқан. Бұл жырларда ортағасырлық кезеңге қатысты белгілі бір көлемде фольклорлық мәліметтер сақталған еді. Ә.Х. Марғұланның ортағасырлық Қазақстан тарихымен тереңірек танысуы Ленинград университетінің Шығыс институтының әдебиет факультетінде (қазіргі Санкт-Петербург мемлекеттік университеті) білім алған кезеңімен байланысты. Мұнда ол негізгі оқуымен қатар В. В. Бартольд, Н. Я. Марр, В В. Струве, С.И. Руденко, А.Ю.

Якубовский, Г.Е. Грум-Гржимайло және басқа да ғалым-медиевистердің дәрістеріне қатысқан (Маргулан 1998: 8-9).

Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасын зерттеуге арналған бірқатар мақалалар "Қазақстан археологиясы" журналында жарық көрді. Олардың едәуір бөлігі соңғы 5-6 жыл ішінде жарияланған. Солардың ішінде А.М. Манапованың мақаласын атап өтуге болады. Автор өмірбаяндық деректермен қатар Ә.Х. Марғұланның ортағасырлық Қазақстан тарихының мәселелерін зерттеген ғалымдармен ғылыми байланыстарын қарастырған. Олардың қатарында Түрік қағанаты тарихының маманы Л. Р. Қызласов, қыпшақтар мен ортағасырлық дала көшпелілерінің тарихын зерттеген көрнекті ғалымдар Б.Е. Көмеков пен С.М. Ақынжанов және басқалар бар (Манапова 2018: 48-58).

Сонымен қатар М.В. Бедельбаеваның көрнекті қазақстандық ғалым Қ. И. Сәтбаевтың ғылыми мұрасына арналған мақаласын да атап өткен жөн. Бұл еңбекте белгілі кеңестік геологтың ғылымға қосқан үлесімен қатар Ә.Х. Марғұланның ортағасырлық антропоморфты балбалдарды, Алтын Орда әмірі Едігенің тұлғасын және Орталық Қазақстанды археологиялық тұрғыдан зерттеуге арналған еңбектері де қарастырылған (Бедельбаева 2019: 90).

Тарихнамалық зерттеулерде Едіге есімі Ә.Х. Марғұланның кеңестік ғылымдағы партиялық-идеологиялық қысым мен сынға ұшыраған кезеңімен байланыстырылады. А.С. Шакиева, Р.М. Жумашев, А.Ж. Мырзахметов, Д. С. Қожабеков еңбектерінде Алтын Орда мемлекеті мен Ноғай Ордасы тарихындағы Едіге әмірдің қызметін оң бағалаған қазақ ғалымдарының еңбектеріне сын айтқан жекелеген кеңестік зерттеушілердің пікірлері жан-жақты қарастырылады (Шакиева 2023: 227-228; Жумашев 2023: 40). Сонымен бірге қазақстандық ғалымдарды Алтын Орда тарихы мен Едіге әмір сияқты тұлғалардың тарихи рөліне қатысты көзқарастарын қайта қарауға мәжбүрлеуге бағытталған қысым тетіктері де сипатталады.

А.С. Шакиева Ә.Х. Марғұланға өз қателіктерін мойындап, қазақ фольклорының деректеріне, соның ішінде "Едіге туралы поэмаларға" сын көзбен қарауға уәде беруге тура келгенін атап көрсетеді (Шакиева 2023: 227-228). Алайда басқа зерттеушілер 1945 жылдың мамыр айының ортасында өткен КСРО Ғылым академиясы Тарих институты Ғылыми кеңесінің отырысы материалдарына сүйене отырып, Ә. Х. Марғұланның өз ғылыми ұстанымдарын қаншалықты дәйекті қорғағанын көрсетеді. Отырыстың стенограммасында Ә. Х. Марғұлан бірқатар әріптестерінің қазақ тарихына біржақты қарағанын, шығыс тілдерінде жазылған деректерді білмеудің салдарынан көптеген мәселелердің мәнін толық түсінбегенін атап көрсеткен (Жумашев 2023: 39).

Қорытынды

Осылайша, Ә. Х. Марғұланның жеке қорындағы (195 қор) құжаттарға қатысты бірнеше тұжырым жасауға болады. Қорда ортағасырлық Қазақстан тарихына байланысты құнды материалдар жинақталған және оларды зерттеу Ә. Х. Марғұланның ғылыми мұрасына деректанулық талдау жүргізу үшін аса маңызды.

Қор материалдарының негізгі бағыттары ретінде Алтын Орда әмірі Едігенің халық аңыздары мен жырларындағы бейнесін; ортағасырлық кесенелер мен қала орындары түріндегі сәулет ескерткіштерін; Ораз-Мұхаммедтің кітапханасы мен оның қазақ-орыс

қатынастарындағы тарихи тұлғасын; қазақ халқының, жекелеген ру-тайпалардың және Қазақ хандығының тарихына қатысты энциклопедиялық сипаттағы мәліметтерді және басқа да бірқатар тақырыптарды атауға болады.

Ә.Х. Марғұланның еңбектері кеңестік кезеңдегі ортағасырлық Қазақстан тарихы жөніндегі ғылыми білімнің деңгейі мен зерттеу бағыттарын көрсететін маңызды тарихнамалық дерек болып табылады. Сонымен қатар ғалым көтерген көптеген мәселелер бүгінгі зерттеушілер үшін де өзектілігін жоғалтқан жоқ және оларды алдағы уақытта терең әрі кешенді түрде зерделеу қажет.

Acknowledgements

The author expresses their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Автор мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Автор благодарит за научно-редакторское сопровождение статьи

Ескертпелер

1. ҚР ОМА (Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві). Әртүрлі кітаптардан алынған үзінділер. Қ. 829, тізбе 1, іс 17, п. 1-2.
2. ҚР ОМА. Моңғол жаулап алуларын түсіндіруге арналған карта. ҚР ОМА. Қ. 829, тізбе 1, іс 23, п. 12.
3. Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві (ҚР ҰА). Г.Н. Потанин. "Едіге туралы түркі ертегісі". Қ. 195, тізбе 1, іс 5, п. 3-15.
4. ҚР ҰА. П. Мелиоранский. "Едіге мен Тоқтамыс туралы аңыз". Қ. 195, тізбе 1, іс 5, п. 16-25.
5. ҚР ҰА. Алаша хан. Қ. 195, тізбе 1, іс 14, п. 1-32.
6. ҚР ҰА. Жошы хан кесенесі. Қ. 195, тізбе 1, іс 14, п. 43-54.
7. ҚР ҰА. Аяққамыр. Қ. 195, тізбе 1, іс 14, п. 33-34.
8. ҚР ҰА. Бытығай. Қ. 195, тізбе 1, іс 14, п. 4-6.
9. ҚР ҰА. Ораз-Мұхаммедтің кітапханасы. Қ. 195, тізбе 1, іс 24, п. 30-49.
10. ҚР ҰА. Қырғыздар (қазақтар). Қ. 195, тізбе 1, іс 35, п. 35-48.

Әдебиеттер тізімі

Абдухаимов Е.Ф. Переписка патриарха среднеазиатской археологии М.Е. Массона с академиком А.Х. Маргуланом. *Вестник науки Южного Казахстана.* 2018. Т. 2, no.2, с. 79-84.

Аманжолова К.Б. Личная библиотека академика А. Маргулана как культурно-историческое наследие. В: *Библиотеки и музеи как культурные и научные центры: историческая ретроспектива и взгляд в будущее: К 190-летию со времени основания Румянцевского музея:*

материалы международной научно-практической конференции. Москва. 24-25 апреля 2018 года. Ч. 1. Москва: Пашков дом. 2018. С. 24-27.

Аргынбаев Х.А., Масанов Н.Э. Краткий очерк педагогической и общественной деятельности академика Академии наук Казахской ССР. В: *Алькей Хаканович Маргулан. Материалы к биобиблиографии ученых Казахстана.* Издательство "Наука" Казахской ССР. Алма-Ата. 1984. С. 21-28.

Baqytuly M. *Номадическая история Улытау.* [б. м.]:[б. и.]. 2021. 364 с.

Бедельбаева М.В. Вклад К.И. Сатпаева в становление археологической науки Казахстана. *Археология Казахстана.* 2019. Т. 4, no. 2, с. 89-104.

Валиханов Ч.Ч. *Собрание сочинений в пяти томах.* Том 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 1984. 432 с.

Валиханов Ч. Ч. *Собрание сочинений в пяти томах.* Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 1985. 463 с.

Жумашев Р.М., Мырзахметова А.Ж., Кожабеков Д.С. Алькей Маргулан: сюжет интеллектуальной биографии. *Вестник Карагандинского университета. Серия "История. Философия".* 2023. Т.111, no.3, с.35-43. https://doi.org/10.31489/2023hph3/35-43 .

Жумашев Р.М., Бедельбаева М.В. Неопубликованные материалы к обсуждению "Истории Казахской ССР" 1943 года: выступление А.Х. Маргулана (к 120-летию со дня рождения академика). Археология Казахстана. 2024. No.2 (24). С. 124–138.

История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Алма-Ата. 1943. 670 с.

Лапин Н.С. Султан Ураз-Мухаммед и казахско-русские посольские связи в конце XVI в. (по материалам РГАДА). *Отан тарихы.* 2021. Т. 96, no. 4, с. 65-75. DOI 10.51943/1814-6961_2021_ 4_65

Манапова А.М. Академик Әлкей Хақанұлы Марғулан мұрасы. *Археология Казахстана* 2018. No.1-2, с.48-58.

Алькей Хаканович Маргулан. АН КазССР; составители Ш.Н. Кульбаев, Д.Н. Казбекова. Алма-Ата: Наука. 1984. 67 с.

Маргулан Д.А. Жизнь и научная деятельность А.Х. Маргулана. Творческий образ ученого. В: *Маргулан А.Х. Сочинения в 14 томах. Том 1. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана.* Составители Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. Алматы: Атамұра. 1998. С. 8-14.

Маргулан Д.А. Жизнь и научная деятельность А.Х. Маргулана. Образ ученого и человек. *Археология Казахстана.* 2018. No.1-2, с.37-47.

Сакенов С.К., Бурбаева С.Б., Букешева Г.К., Кукушкин А.И. Новые исследования на городище Бытыгай. *Археология Казахстана.* 2021. Т.14, no.4, с.134-147.

Шакиева А.С. Особенности освещения истории Улуса Джучи в "Историях Казахской ССР" в 1940-1950-х годах. *Золотоордынское обозрение.* 2023. Т. 11, no.1, с.220-241.

References

Abdukhaimov E.F. Perepiska patriarkha sredneaziatskoi arkheologii M.E. Massona s akademikom A.Kh. Margulanom. *Bulletin of Science of South Kazakhstan.* 2018. Vol.2, no.2, pp.79-84. (In Russian)

Amanzholova K.B. Lichnaya biblioteka akademika A. Margulana kak kulturno-istoricheskoe nasledie. In: *Libraries and Museums as Cultural and Scientific Centers: Historical Retrospective and a Look into the Future: On the 190th Anniversary of the Founding of the Rumyantsev Museum:* Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. Moscow. April 24-25, 2018. Part 1. Moscow: Pashkov Dom. 2018. Pp.24-27. (In Russian)

Argynbaev Kh.A. Masanov N.E. Kratkii ocherk pedagogicheskoi i obshchestvennoi deyatelnosti akademika Akademii nauk Kazakhskoi SSR. In: *Alkey Khakanovich Margulan. Materials on the Bio-bibliography of Scientists of Kazakhstan.* Alma-Ata: "Nauka" Publishing House of the Kazakh SSR. 1984. Pp. 21-28. (In Russian)

Baqytuly M. *Nomadicheskaya istoriya Ulytau.* [Place not stated.]: [Publisher not stated]. 2021. 364 c. (In Russian)

Bedelbaeva M.V. Vklad K.I. Satpaeva v stanovlenie arkheologicheskoi nauki Kazakhstana. *Kazakhstan archeology.* № 2 (4). 2019. P. 89-104. (In Russian)

Valikhanov Ch.Ch. *Sobranie sochinenii v pyati tomakh*. Volume 1. Alma-Ata: Main Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopaedia. 1984. 432 p. (In Russian)

Valikhanov Ch. Ch. *Sobranie sochinenii v pyati tomakh. V*olume 4. Alma-Ata: Main Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopaedia. 1985. 463 p. (In Russian)

Zhumashev R.M., Myrzakhmetova A.Zh., Kozhabekov D.S. Alkei Margulan: syuzhet intellektualnoi biografii. *Bulletin of Karaganda University. Series "History. Philosophy". 2*023. Vol.111, no.3, pp.35-43. https://doi.org/10.31489/2023hph3/35-43 (In Russian)

Zhumashev R.M., Bedelbaeva M.V. Unpublished materials for the discussion of "History of the Kazakh SSR" of 1943: speech by A. Margulan (to the 120th anniversary of the birth of Academician). *Kazakhstan archeology.* 2024. Vol.24, no.2, pp.124-138. (In Russian)

Istoriya Kazakhskoi SSR c drevneishikh vremen do nashikh dnei. Alma-Ata. 1943. 670 p. (In Russian)

Lapin N.S. Sultan Uraz-Mukhammed i kazakhsko-russkie posolskie svyazi v kontse XVI v. (po materialam RGADA). *Otan tarikhy.* 2021. Vol.96, no.4, pp.65-75. (In Russian)

Manapova A.M. Akademik Alkei Khakanuly Margulan murasy. *Kazakhstan archeology.* 2018. No.1-2, pp.48-58. (In Kazakh)

Alkei Khakanovich Margulan. Academy of Sciences of the KazSSR; [Compiled by Sh.N. Kulbaev, D.N. Kazbekova). Alma-Ata: Nauka. 1984. 67 p. (In Russian)

Margulan D.A. Zhizn i nauchnaya deyatelnost A.Kh. Margulana. Tvorcheskii obraz uchenogo Margulan A.Kh. In: *Composition in 14 volumes.* Vol. 1. Begazy-Dandybaev culture of Central Kazakhstan (Compiled by D.A. Margulan, D. Margulan). Almaty: Atamura. 1998. P.8-14. (In Russian)

Margulan D.A. Zhizn i nauchnaya deyatelnost A.Kh. Margulana. Obraz uchenogo i chelovek. *Kazakhstan archeology.* 2018. No.1-2,pp.37-47. (In Russian)

Sakenov S.K., Burbaeva S.B., Bukesheva G.K., Kukushkin A.I. Novye issledovaniya na gorodishche Bytygai. *Kazakhstan archeology.* 2021. Vol.14, no.4, pp.134-147. (In Russian)

Shakieva A.S. Osobennosti osveshcheniya istorii Ulusa Dzhuchi v "Istoriyakh Kazakhskoi SSR" v 1940-1950-kh godakh. *Golden Horde Review. 2*023. Vol.11, no.1, pp.220-241. (In Russian)

Information about the author

Kuanysh G. Akanov – PhD, academic secretary at the Republican State Enterprise on the Right of Economic Management "Research Institute for Jochi Ulus Studies" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, 15B Aleksandr Pushkin Street, 010000, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-5169-1388, gazizuly85@mail.ru

Автор туралы

мәлімет

Қуаныш Ғазизұлы Ақанов – PhD, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің "Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты" шаруашылық жүргізу құқығындағы РМК ғалым-хатшысы, А. Пушкин көшесі, 15Б, 010000, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-5169-1388, gazizuly85@mail.ru

Сведения об авторах

Куаныш Газизович Аканов – PhD, ученый секретарь РГП на ПХВ "Научный институт изучения Улуса Джучи" КН МНВО РК, Александра Пушкина, 15Б, 010000, Астана, Казахстан. https://orcid.org/0000-0002-5169-1388, gazizuly85@mail.ru

Disclosure of conflict-of-interest information. The author claims no conflict of interest / ***Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу.*** Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / ***Раскрытие информации о конфликте интересов***. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.08.2026
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 11.10.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 10.12.2026

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

NATIONAL HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Научная статья / Research Article
МРНТИ / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.36.61

Religious Influences Reflected in Turkic Culture and Manuscript Sources: The Cases of Buddhism and Christianity

A. Zhumabayeva✉
Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan
✉*zhaygerm@gmail.com*

Abstract. The article examines how Buddhism, Christianity, Zoroastrianism and Manichaeism were manifested in the culture and manuscript tradition of the Turkic peoples in Central Asia and Eastern Turkestan. The relevance of the study lies in the need to reconsider the religious history of the Turks, which has long been viewed mainly through the prism of traditional steppe beliefs or later Islamisation. Drawing on written, epigraphic and archaeological sources, as well as multilingual manuscript materials in Sogdian, Syriac, Middle Persian, Uyghur and Turkic, the study reconstructs the main channels through which new religious doctrines penetrated the Turkic milieu via Sogdian colonies, the Turfan oasis and Nestorian missions. It also traces the changing attitude of the Turkic elite towards Buddhism, from the patronage of Muqan and Taspar qaghans to Bilge qaghan's refusal to build temples on the advice of Tonyukuk, and considers the adoption of Manichaeism by the Uyghur Qaghanate in 762. The analysis shows that Buddhism and Christianity never became fully dominant religions among the Turks; instead, they coexisted with archaic steppe beliefs and contributed to the formation of a multi-layered spiritual space. In nomadic regions these teachings did not take deep root, but they left a significant imprint on cultural practices, written tradition and symbolic representations. Attention is also paid to the linguistic and cultural codes preserved in manuscript texts, which reflect not only dogmatic ideas, but also social relations, political ideology and mechanisms of cultural communication in the early medieval Turkic world. The article argues that Buddhist and Christian texts functioned as important instruments of multilingualism and cultural mediation, while the nomadic way of life itself acted as a "conservator" of archaic beliefs. Overall, the findings demonstrate that the Turkic cultural space was religiously open, flexible and internally diverse, and that Buddhism and Christianity became an integral component of the spiritual and cultural development of Turkic civilisation without destroying its traditional foundations.

Keywords: Turkic peoples; Buddhism; Christianity; Zoroastrianism; Manichaeism; Eastern Turkestan; Turfan oasis; manuscript tradition

For citation: Zhumabayeva A. Religious Influences Reflected in Turkic Culture and Manuscript Sources: The Cases of Buddhism and Christianity. *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp.36-61. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.36.61

© A. Zhumabayeva, 2026

Буддизм мен христиандық мысалында түркі мәдениеті мен қолжазба дереккөздеріндегі діни ықпалдың көрінісі

А. Жумабаева
Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада буддизм мен христиандықтың (несториандықтың) Орталық Азия мен Шығыс Түркістандағы түркі ортасына ену жолдары және олардың түркі халықтарының рухани-мәдени кеңістігіндегі орны зороастризм және манихейлікпен салыстырыла отырып қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі түркілердің діни тарихын қайта пайымдау қажеттілігімен айқындалады, өйткені бұл тарих ұзақ уақыт бойы негізінен дәстүрлі дала наным-сенімдері немесе кейінгі исламдану үдерісі тұрғысынан ғана зерделеніп келді. Зерттеудің деректік негізін Турфан, Кочо және Дуньхуаньнан табылған көне түркі, ұйғыр, соғды, сирия және орта парсы тілдеріндегі қолжазбалар, эпиграфикалық ескерткіштер (Бугут жазуы, Хуюс Толгой еске алу кешені, Чанъань несториандық стеласы, Жетісудағы сириялық жазбалар), сондай-ақ қытай жылнамаларының, буддист қажылардың (Сюаньцзан, Хуэйчао, Укун), ислам авторлары мен еуропалық саяхатшылардың мәліметтері құрайды. Әдіснамалық тұрғыдан жұмыс тарихи-салыстырмалы, деректанулық және мәтінтанулық әдістерге, сондай-ақ археологиялық және өнертанулық материалдарды пәнаралық талдау тәсілдеріне сүйенеді.

Жаңа діни ілімдердің ең алдымен Ұлы Жібек жолы бойындағы соғдылық сауда колониялары, Турфан оазисінің буддистік орталықтары және Парсы шіркеуімен байланысты несториандық миссиялар арқылы таралғаны көрсетіледі. Түркі элитасының буддизмге деген көзқарасының өзгеру барысы да қадағаланады: Мұқан қаған мен Таспар қағанның қамқорлығынан бастап (соңғысының өтінішімен "Нирвана-сутра" түркі тіліне аударылған), отырықшы дінді мемлекеттің әскери қуатына қауіп деп санаған Тонықөктің кеңесімен Білге қағанның ғибадатхана салудан бас тартуына дейінгі кезең қамтылады. 762 жылы Ұйғыр қағанатының манихейлікті мемлекеттік дін ретінде қабылдауы, кейіннен турфандық ұйғырлар арасында буддизмнің қайта жандануы және ауқымды аударма әдебиеттің ("Алтун ярук", "Майтрисимит" және т.б.) қалыптасуы қарастырылады. Сонымен қатар несториандықтың догматикалық бастаулары, оның Сасанилік Ирандағы қуғын-сүргінге байланысты Шығысқа жылжу себептері, сириялық және ирандық саудагерлердің рөлі жеке талданады. Талдау нәтижесінде буддизм мен христиандықтың түркілер арасында үстем дінге айналмағаны анықталды: олар негізінен қалалық ортада, билеуші элита мен білімді топтар арасында орнығып, архаикалық дала наным-сенімдерімен қатар өмір сүрді және көпқабатты рухани кеңістіктің қалыптасуына ықпал етті. Дегенмен бұл діндер жазба дәстүрдің дамуына, аудармашылық мектептердің қалыптасуына, діни терминология мен символикалық тілдің байытылуына елеулі үлес қосты. Қолжазбалардағы тілдік және мәдени кодтар тек догматикалық түсініктерді ғана емес, сонымен бірге ерте ортағасырлық түркі әлеміндегі әлеуметтік қатынастарды, саяси идеологияны және мәдени коммуникация тетіктерін де бейнелейді. Буддистік және христиандық мәтіндер көптілділік пен мәдени делдалдықтың маңызды құралы қызметін атқарса, көшпелі өмір салты архаикалық наным-сенімдердің өзіндік "консерваторы" рөлін атқарды, олардың көптеген элементтері халықтың тұрмысы мен салт-дәстүрінде бүгінгі күнге дейін сақталып отыр. Қорытындылай келе, түркі мәдени кеңістігі діни тұрғыдан ашық, икемді және іштей сан алуан болғаны, ал буддизм мен христиандық оның дәстүрлі негіздерін бұзбай, түркі өркениетінің рухани-мәдени дамуының ажырамас құрамдас бөлігіне айналғаны

туралы тұжырым жасалады. Зерттеу нәтижелерін түркі халықтарының діни және мәдени тарихы бойынша әрі қарайғы ғылыми ізденістерде, сондай-ақ жоғары оқу орындарындағы оқу курстарында пайдалануға болады.

Түйін сөздер: түркілер; буддизм; христиандық; несториандық; манихейлік; Турфан; Шығыс Түркістан; Ұйғыр қағанаты

Сілтеме жасау үшін: Ақанов Қ.Ә.Х. Марғұлан архиві материалдарындағы Қазақстанның ортағасырлық тарихы мәселелері. *Journal of the National Congress of Historians*. 2026. Vol.8, no.4, pp.36-61. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.36.61

Отражение религиозных влияний в тюркской культуре и рукописных источниках: примеры буддизма и христианства

А. Жумабаева

Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются пути проникновения буддизма и христианства (несторианства) в тюркскую среду Центральной Азии и Восточного Туркестана, а также их место в духовно-культурном пространстве тюркских народов в сопоставлении с зороастризмом и манихейством. Актуальность исследования определяется необходимостью переосмыслить религиозную историю тюрков, которую долгое время рассматривали преимущественно через призму традиционных степных верований или последующей исламизации. Источниковую базу составляют древнетюркские, уйгурские, согдийские, сирийские и среднеперсидские рукописи из Турфана, Кочо и Дуньхуана, эпиграфические памятники (Бугутская надпись, мемориальный комплекс Хуис Толгой, Чанъаньская несторианская стела, сирийские надписи Семиречья), а также сведения китайских хроник, буддийских паломников (Сюаньцзан, Хуэйчао, Укун), исламских авторов и европейских путешественников. Методологически работа опирается на сравнительно-исторический, источниковедческий и текстологический методы, дополненные междисциплинарным анализом археологических и искусствоведческих материалов. Показано, что новые учения распространялись прежде всего через согдийские торговые колонии вдоль Великого Шёлкового пути, буддийские центры Турфанского оазиса и несторианские миссии, связанные с Персидской церковью. Прослеживается эволюция отношения тюркской элиты к буддизму: от покровительства Мукан-кагана и Таспар-кагана, по просьбе которого на тюркский язык была переведена "Нирвана-сутра", до отказа Бильге-кагана от строительства храмов по совету Тоньюкука, считавшего оседлую религию угрозой военной мощи государства. Рассматриваются принятие манихейства Уйгурским каганатом в 762 г., последующее возрождение буддизма у турфанских уйгуров и формирование обширной переводной литературы ("Алтун ярук", "Майтрисимит" и др.). Отдельно анализируются догматические истоки несторианства, причины его продвижения на Восток в связи с гонениями в Сасанидском Иране, а также роль сирийских и иранских купцов. Анализ показывает, что буддизм и христианство не стали господствующими религиями тюрков. Они укоренились главным образом в городской среде, среди правящей элиты и образованных слоёв, сосуществуя с архаическими степными верованиями и формируя многослойное духовное пространство. Вместе с тем они оказали заметное влияние на развитие письменной традиции, становление переводческих школ, обогащение религиозной

терминологии и символического языка. Языковые и культурные коды рукописей отражают не только догматические представления, но и социальные отношения, политическую идеологию и механизмы культурной коммуникации раннесредневекового тюркского мира. Буддийские и христианские тексты выступали инструментами многоязычия и культурного посредничества, тогда как кочевой образ жизни выполнял функцию своеобразного "консерватора" архаических верований, многие элементы которых сохранились в быту и обрядах до наших дней. Сделан вывод о религиозной открытости, гибкости и внутреннем многообразии тюркского культурного пространства, в котором буддизм и христианство стали неотъемлемой частью духовно-культурного развития тюркской цивилизации, не разрушив её традиционных основ. Результаты исследования могут быть использованы в дальнейших научных изысканиях по религиозной и культурной истории тюркских народов, а также в вузовских учебных курсах.
Ключевые слова: тюркские народы; буддизм; христианство; зороастризм; манихейство; Восточный Туркестан; Турфанский оазис; рукописная традиция

Кіріспе

Түркі халықтарының мәдени-рухани дамуы тарих барысында біртекті және біржақты құбылыс болған жоқ. Еуразияның алып кеңістігін мекендеген түркі тайпалары мен мемлекеттері географиялық тұрғыдан өркениеттер түйіскен аймақта орналасып, Шығыс пен Батысты, көшпелі және отырықшы дүниені байланыстырушы дәнекер рөлін атқарды. Осындай кең аумақтық және табиғи-шаруашылық жағдайлар түркі қоғамының этникалық, тілдік және мәдени құрамының көпқырлылығын айқындап, олардың рухани мәдениетінде әртүрлі дүниежүзілік діндердің қатар өмір сүруіне қолайлы орта қалыптастырды.

Буддизм мен христиандықтың түркілер ортасында таралуы – осы көпэтносты және көпмәдениетті кеңістіктің айқын көріністерінің бірі. Бұл діндер түркі дүниесіне тек сырттан енген діни жүйелер ретінде ғана емес, сонымен қатар жазба мәдениеттің, көркемдік дәстүрдің, философиялық ойлаудың және әлеуметтік институттардың дамуына ықпал еткен маңызды мәдени факторлар ретінде әсер етті. Буддалық және христиандық миссиялар арқылы түркілер жаңа мәтіндік дәстүрлермен, аударма ісімен, қалалық діни орталықтармен және халықаралық рухани байланыстар желісімен танысты. Нәтижесінде түркі қоғамында көптілді, көпконфессиялық мәдени орта қалыптасып, ол қолжазба ескерткіштер мен археологиялық жәдігерлерде айқын сақталды.

Территориялық ерекшеліктер – Ұлы Жібек жолының негізгі тармақтарының түркі мемлекеттері аумағы арқылы өтуі, Турфан, Кочо, Қарашар, Жетісу сияқты аймақтардың сауда-қалалық орталықтарға айналуы – буддизм мен христиандықтың таралуында шешуші рөл атқарды. Бұл өңірлерде ірантілдес соғдылар, сириялықтар, қытайлар, тибеттіктер және түркі тайпалары ұзақ уақыт бойы қатар өмір сүріп, өзара мәдени-діни ықпалдастықта болды. Осындай көпұлтты ортада буддизм мен христиандық жергілікті дүниетаныммен астаса отырып, түркі мәдениетінің ажырамас бір қабатына айналды, ал көшпелі және отырықшы мәдениеттердің өзара әрекеттесуі ерекше синкреттік формалардың пайда болуына жол ашты.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, деректанулық және мәтінтанулық әдістер, сондай-ақ археологиялық және өнертанулық материалдарды пәнаралық талдау тәсілдері қолданылады. Буддистік және несториандық қолжазбалардағы мәліметтерді қытай, сирия және ислам деректерімен салыстыра қарастыру арқылы түркі қоғамындағы діни синкретизм формалары, жаңа ілімдердің жергілікті мифология және дәстүрлі наным-сенімдермен тоғысу ерекшеліктері ашылады. Осы арқылы мақала түркілердің ортағасырлық рухани кеңістігін біржақты моноүндес құбылыс емес, әртүрлі діни ықпалдар өзара қабаттасқан, күрделі және динамикалық жүйе ретінде түсінуге үлес қосуды көздейді.

Әдеби шолу

Еуропалық және ресейлік шығыстану ғылымында түркілердің буддизммен байланыстары XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басынан бастап зерттеле бастады. В.В. Радлов, В. Томсен, С.Е. Малов, С.Г. Кляшторный еңбектерінде көне түркі руникалық жазбалары мен кейінгі ұйғыр жазба мұралары діни-идеологиялық тұрғыдан талданды. Аталған зерттеушілер буддистік терминологияның, ұғымдардың және мәтіндердің түркі тілдеріне аударылу ерекшеліктерін айқындап, буддизмнің түркі элитасының дүниетанымына ықпалына назар аударды (Радлов 1989; Thomsen 1912; Малов 1951; Кляшторный 1961; Кляшторный 1973).

Түркілер ортасындағы буддизм мәселесі Батыс түрік, Шығыс түрік және Ұйғыр қағанаттарының тарихымен тығыз байланысты қарастырылады. С.Е. Малов пен А. фон Габен ұйғыр буддистік әдебиетінің ауқымын, оның санскрит, тибет, қытай тілдерінен аудару дәстүрін жан-жақты сипаттады. Әсіресе "Алтун ярук", "Майтрисимит", "Суварнапрабхасасутра" секілді мәтіндер түркі мәдениетінде буддизмнің орны мен мәнін айқындайтын негізгі дереккөздер ретінде бағаланды. Сонымен қатар ғалымдар буддизмнің түркі ортасында толық үстем дінге айналмағанын, оның негізінен қала мәдениеті мен билеуші топ арасында таралғанын атап өтеді (Малов 1951; Gabain 1954; Gabain 1964).

Христиандықтың, нақтырақ айтқанда несториандықтың Орта Азия мен Түркістан аумағындағы таралуы мәселесі де кеңінен зерттелген. Аталған тақырып бойынша А. фон Лекок, О. Хансен, Э. Шаванн, И.В. Стеблева, Е.И. Кычанов және басқа зерттеушілер Турфан, Кочо, Қарашар аймақтарынан табылған сириялық, соғды және түркі тілдеріндегі христиандық қолжазбаларға талдау жүргізді. Бұл еңбектерде несториандықтың таралуына сауда жолдары, соғды диаспорасы және халықаралық мәдени байланыстар шешуші ықпал еткені көрсетіледі (Le Coq 1913; Le Coq 1926; Hansen 1966; Chavannes 1903; Chavannes 1913; Стеблева 2007; Кычанов 1978).

Отандық тарихнамада да соңғы онжылдықтарда түркілердің діни тарихын қайта пайымдауға бағытталған зерттеулер саны артып келеді. Қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде Түрік қағанаты, Ұйғыр қағанаты және Жетісу өңіріндегі діни ахуал археологиялық, жазба және қолжазба деректер негізінде кешенді түрде қарастырылады. Бұл еңбектерде буддизм мен христиандықтың түркі дәстүрлі дүниетанымымен өзара ықпалдастығы, синкреттік сипаттары және олардың көшпелі мәдени ортаға бейімделу ерекшеліктері айқындалады.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде буддизм мен христиандықтың түркі қоғамында толық үстем дінге айналмағаны, керісінше, дәстүрлі дүниетаныммен қатар өмір сүріп, көпқабатты рухани кеңістік қалыптастырғаны айқындалды. Көшпелі өмір салты басым аймақтарда бұл діндер терең орныға алмады, алайда олар мәдени тәжірибе, жазба дәстүр және символика деңгейінде түркі мәдениетіне елеулі із қалдырды.

Сонымен қатар қолжазба дереккөздеріндегі тілдік және мәдени кодтарды талдау діни мәтіндердің тек сенім бірліктерін емес, сол дәуірдегі әлеуметтік қатынастарды, билік идеологиясын және мәдени коммуникация тетіктерін де бейнелейтінін көрсетті. Бұл тұрғыда буддистік және христиандық мәтіндер түркі әлемінде көптілділік пен мәдени делдалдықтың қалыптасуына ықпал еткен маңызды факторлар ретінде қарастырылады.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер түркі мәдени кеңістігінің діни тұрғыдан ашық, икемді және көпқырлы сипатта болғанын айғақтайды. Географиялық кеңістік, сауда жолдары және этникалық әркелкілік жағдайында буддизм мен христиандық түркі өркениетінің рухани-мәдени дамуының ажырамас құрамдас бөлігіне айналған.

Талқылау

Түркілердің қоныстанған аумақтары әртүрлі көне өркениеттердің тоғысқан тұсында орналасқандықтан, олар әлемдік мәдениеттерді байланыстырушы маңызды өңір қызметін атқарды. Сауда керуен жолдары арқылы тек қымбат тауарлар ғана емес, техникалық жаңалықтар, сан алуан дүниетанымдар және, әрине, діни идеялар да тарады. Мұның барлығы дала көшпелілерінің тұрмысы мен өмір салтына сөзсіз әсер етті. Мәселен, IV–V ғасырларда Турфан өңірінде өмір сүрген түркілер оазистердегі отырықшы буддалық халықпен, ең алдымен, шаруашылық өнімдерін айырбастау мақсатында тығыз байланыс орнатты. Осыған сәйкес мәдени алмасу үдерісі де қатар жүрді. Соның нәтижесінде Шығыс Түрік қағанатының алғашқы билеушісі Мұқан-қағанның (553–572) буддизмді қабылдауы заңды құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл жат діни ілімнің одан әрі таралуына оның мұрагері Татпар (Таспар) қаған (572–581) елеулі үлес қосты.

"Шығыс Түркістан көне және ерте орта ғасырларда" атты еңбекте атап өтілгендей, бұл үдеріске буддалық монах Хуэйлиньнің қызметі айтарлықтай ықпал еткен, ол қағанның сенімді серігіне айнала алған. Қытай дереккөздерінің мәліметіне қарағанда, түркілер елінде буддалық ғибадатхана салынған. Сонымен қатар осы дереккөздерде Татпар қағанның Қытай императорынан негізгі буддалық канондық шығармаларды жіберуді өтінгені хабарланады. Осы өтінішке жауап ретінде "Нирвана-сутра" түркі тіліне аударылып, қағанға жолданған (Абжанов 2020: 36; Козыбаев 2022: 35; Восточный Туркестан 1992: 166).

С.Г. Кляшторный мен В.А. Лившицтің пікірінше, соғдылық Бугут жазуында түркілер арасында буддалық сангханың (қауымның) қалыптасуы туралы мәліметтер кездеседі (Кляшторный, Лившиц 1971: 121-146). Татпар қағанның өзі буддизмді шынайы ұстанып, діни ғұрыптарға тікелей қатысқан. Алайда қағанның бұл дінге терең қызығушылығына қарамастан, түркілердің басым көпшілігі буддизмді қабылдаған жоқ.

Түркілер ортасында буддизмнің болғандығын дәлелдейтін мысалдардың бірі – 1975 жылы моңғол археологы Д. Наваан ашқан және 1984 жылы К. Сартқожа жалпы сипаттама

жасаған Хуюс Толгой еске алу кешені. Бұл ескерткіштегі брахми (ежелгі санскрит) немесе "кхароштхи" жазуына ұқсас мәтін әзірге толық оқылмаған, сондықтан ескерткіштің қай кезеңге жататыны және кімге арналғаны нақты айқындалмаған. Татпар қаған стеласындағы мәтінде: "Маға Умна қаған әкесінің құрметіне өте ірі ... жасауды бұйырды, сондай-ақ заң стеласын орнатуды әмір етті" деп көрсетіледі. Осыған байланысты бұл екі стеланың шамамен 582–590 жылдары орнатылып, Маға Умна қағанның бұйрығымен оның әкесі Татпар қағанға немесе Маға Умна қағанның өзіне арналған болуы мүмкін екені болжанады.

Көшпелі жауынгерлер ұрпағының дүниетанымын қалыптастырған көне көзқарас пен жаңа философиялық ілімнің арасындағы қайшылық Бильге қаған (716-734) тұсында айқын байқалады. Кеңесшісі Тоныкөктың ықпалымен ол буддалық ғибадатхана, сондай-ақ Лао-цзы храмы салу ниетінен бас тартты. Тоныкөк көшпелі өмір салтына тән емес отырықшы бекіністер мен қорғаныс құрылыстарын салу түркі қоғамының әскери қуатын әлсіретеді деп есептеді. Оның пікірінше, буддизмді қабылдау мемлекеттің әскери-саяси мақсаттарына сай келмеген (Hastings 1908: 23-24).

Буддизм түркілер ортасына Турфанның оңтүстік-шығысынан келген уағызшылар арқылы ғана емес, сонымен қатар Қытай аумағында Будда ілімін таратқан соғдылар арқылы батыс бағыттан да кеңінен тарады. Б.з.д. I мыңжылдықтың ортасынан бастап Орта Азия мен қазіргі Қазақстан аумағында өмір сүрген соғдылар жоғары дамыған мәдениетімен, көне ұйғыр жазуының қалыптасуына негіз болған соғдылық жазуымен және IV–X ғасырлар аралығында қалыптасқан ауқымды әдеби мұрасымен ерекшеленді. Олар халықаралық саудада жетекші орын алып, Ұлы Жібек жолы бойында көптеген отарлық қоныстар құрды. VI-VIII ғасырлар аралығында соғдылар Қытайдан Орта Азия арқылы Шығыс Еуропаға, сондай-ақ Иранннан Қара теңіз өңірі мен Жерорта теңізіне дейінгі кең ауқымды керуен жолдарын өз сауда желілері арқылы байланыстырып отырған (Кляшторный 1961: 29-98).

1-сурет – "Хуюс Толгой" еске алу кешенінің алғашқы стеласы (Моңғолия ҒА Археология институты, Ұланбатор қ.) (Хуюс Толгой 2018)

The First Stele of the Khüis Tolgoi Memorial Complex (Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences, Ulaanbaatar) (Khüis Tolgoi 2018).

Соғдылар Турфан аумағында да, Қытайда да қоныстар құрды. Онда олар тек саудагер ғана емес, сонымен бірге шебер қолөнершілер, суретшілер, музыканттар, бишілер және түрлі діндердің уағызшылары ретінде танылды. Қытай деректері VI ғасырдың соңынан бастап соғдылардың түркі қағандарының ордаларында кеңесші қызметін атқарғанын атап өтеді.

Көшпелі өмір салты өзінің тұрмыс-тіршілікті ұйымдастыру ерекшеліктеріне қарай отырықшы өмірден белгілі бір дәрежеде кейін қалушылықты болжамдайды. Түрік қағанатының шаруашылық, мәдени өмірі мен қоғамдық құрылымының сан алуан қырлары бұл мемлекеттің өз дәуірі үшін жоғары деңгейде дамыған мәдениетке ие болғанын көрсетеді. Әсіресе осының ең дәлелді айғағы – түрік-тұғю халқының өзіндік түпнұсқалық жазуы – көне түрік руникалық жазуының болуы. Бұл жазу әріптердің пішіні жағынан скандинав руналарына ұқсастығына байланысты осылай аталған.

Көне түрік жазуын Скандинавия рун жазуына немесе өзге бір жазу жүйесіне шығарып байлау жөніндегі ұзақ жылдар бойғы әрекеттер нәтижесіз болып шықты, өйткені ол – автохтонды, жергілікті негізде қалыптасқан жазу. Түрік руникасындағы дыбыс не буындық мәні бар таңбалардың үштен екісі ежелден бар рулық таңбалар – тамғалардан құралатыны анықталды. Демек, бұл таңбалар бірнеше ғасыр бұрыннан қолданылып келгендіктен, сырттан енген жазуды қабылдау мүмкіндігін толықтай жоққа шығарады (Көне түрік ... 2017).

Буддистік идеялар VII-VIII ғғ. Батыс Түрік қағанатына да енгенімен, үстемдік алған дүниетанымға айнала қойған жоқ. Көптеген түрік тайпалары дәстүрлі наным-сенімдеріне берік болып қала берді; мысалы, Ыстықкөл маңындағы көшпелілер отқа және рухтарға табынуды жалғастырды. Батыс түріктердің қағаны Таншэху Сюаньцзанды жылы қабылдап, оның уағыздарын ықыласпен тыңдағанымен, Хуэйчаоның куәлігі бойынша VIII ғ. басында "батыс түріктердің негізгі бөлігі Будда заңын білмейтін, олардың арасында не монастырлар, не монахтар болған емес" (Fuchs 1938: 453).

759-764 жж. Кашмир мен Гандхарға барған қытайлық қажы Укун бұл қалада түрік билеушілері мен олардың әулет мүшелері негізін қалаған, сол кезде шамамен жүз жылдық тарихы бар бірнеше буддистік храмның болғанын атап өтеді. Кашмирде "Хатун храмы" және түрік қағанының ұлына тиесілі "Вэйлитэлэ храмы" болған. Э. Шаванның пікірінше, Вэйлитэлэ – Динавериде Вель-тегін, басқа дереккөздерде Бар Муда ретінде белгілі тұлғамен бір адам; ол Бұхарадан шыққан, VI ғ. соңында өмір сүрген. Ал "Хатун храмы" жөнінде Э. Шаванн оны 739 ж. Каписаның (қазіргі Ауғанстан) билеушісі болған Усан-тегінчемен байланыстырады (Chavannes 1903).

Аталған буддистік киелі орындарды түріктермен байланыстыратын жергілікті дәстүрдің шынайылығына күмән келтіруге негіз жоқ, алайда ғалымдар ұсынған тұлғаларды сәйкестендіру және соған негізделген хронологиялық межелеулерді даусыз деп айту қиын. Дегенмен, VI ғ. соңы болмаса, VII ғ. бірінші жартысында Батыс түрік билеушілерінің бірқатары буддизмді қабылдағаны немесе осы дінге қамқорлық жасағаны байқалады. VIII ғ. басындағы Хуэйчаоның мәліметтерінде Батыс түрік қағандары мен ақсүйектері буддистік монастырлар құрып, оларға сый-тарту жасап отырған ыждағатты буддашылдар ретінде сипатталады. Үндістанның солтүстік-батыс аймақтарының бірі туралы: "Мұндағы патша – түрік, дегенмен бұл жерде триратна дініне құрмет көрсетіледі. Патша, оның зайыптары, ханзадалар мен ақсүйектер – бәрі де монастырлар тұрғызып, буддистік құрбандықтар шалуда" деп жазылады (Fuchs 1938:

445). Осы саяхатшы буддизмді қолдаушы түрік билеушілері туралы өзге де көптеген деректер келтіреді (Fuchs 1938: 446–449).

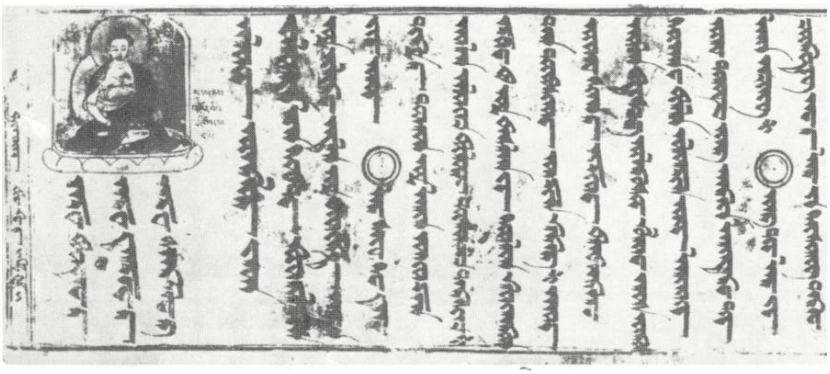
Батыс түріктер арасындағы буддизмнің таралуын олардың, әсіресе қалалық, отырықшы өмір салтына көшуімен және жергілікті буддистік халықпен тығыз қарым-қатынас орнатуымен байланыстыратын А. фон Габеннің пікірі орынды (Gabain 1954: 166). Сонымен қатар буддизмді ұстанатын халықты басқару қажеттілігіне қатысты саяси факторлар да маңызды рөл атқарды.

Буддизм өзінің айрықша ықпалын ерте кезеңде мемлекетке айнала бастаған ұйғыр ортасына да тигізді. Мәселен, алғашқы ұйғыр көсемдерінің бірі Яглақар Яошидің есімі қытай деректерінде Пуса, яғни "Бодхисаттва" деп беріледі. Бұл құрметті лақап ат Орта Азияда көрнекті буддистік уағызшылар мен билеушілерге берілген. VII ғ. соңы – VIII ғ. басына жататын, Моңғолия аумағынан табылған қытай теңгесінде руникалық жазу қашалған: "Құмашбақшы бақытты болсын!"; мұндағы baqsyg термині "буддистік уағызшы, рухани ұстаз" мағынасын білдіреді (Кляшторный 1973).

762 ж. бастап ұйғыр қағаны манихейлікті мемлекеттік дін ретінде қабылдағаннан кейін буддизм өз позицияларының едәуір бөлігінен айырылды. Алайда қағанаттың құлауынан және ұйғырлардың Ганчжоу мен Турфанға қоныс аударуынан кейін буддизм қайтадан күшейе түсті. X ғ. бастап турфандық ұйғырлар арасында буддизм негізгі дінге айналды. Турфаннан табылған "Арьярад-жававадакамахаянасутра" фрагментінің колофонында бұл мәтіннің тибет тілінен ұйғыр тіліне аударылғаны көрсетіледі (Восточный Туркестан ... 1992: 186).

Ұйғыр тілінде жазылған прозалық және поэзиялық шығармалардың басым бөлігін буддистік мәтіндер құрайды. Аудармалар санскрит, тохар, тибет, қытай және, болжам бойынша, соғды тілдерінен жүзеге асырылған. Бізге "Суварнапрабхасасутра", "Саддхармапундарикасутра", "Амитабха-сутра", "Абхидхармакошасутра", "Дишаствустиксутра" және Сюаньцзанның өмірбаяны жетіп отыр (Фрагменты уйгурской версии ... 1980).

Буддистік өлең-жырларға қатысты С.Е. Малов: "буддистік әдебиеттің негізгі қасиетті канонын құрайтын мәтіндердің барлығы дерлік ұйғырлар тарапынан өз тілдеріне аударылып, монастырь кітапханаларында сақталған" деп жазады (Малов 1951: 142). Түркі тіліндегі буддистік жәдігерлердің ішіндегі ең көрнектілерінің бірі – "Суварнапрабхасасутра".

2-сурет – "Алтун ярук" көне ұйғыр тіліндегі қолжазба нұсқасының фрагменті (Le Coq 1926)

A Fragment of the Old Uyghur Manuscript Altun Yaruk (Le Coq 1926).

"Майтрисимит" атты еңбекті де атап өткен жөн. Бұл – болашақ Будда Майтрейяның өміріне арналған, қытай тілінен аударылған шығарма, онда бастапқы үнді нұсқасы да сақталып қалған. "Майтрисимиттің" хотан-сақ тіліндегі, санскрит пен пали тілдерінен аударылған нұсқалары да бар. Осы еңбектің түрікше нұсқасы шамамен IX ғ. немесе тіпті VIII ғ. бірінші жартысында жасалған деп болжанады (Tekin 1980).

Көптеген ұйғырлардың ерте ұйғыр өлеңдерінің біріндегі автор секілді:

Ұстазым – Будда атымен,
Оның таза (қасиетті мәніне),
Қымбатты қауымына
Жан-тәніммен сенемін,
– деп қайталағанына күмән жоқ (Тугушева 1988: 250).

Ұлы мұсылман ойшылы Махмұд Қашқари ұйғырлар елін буддистік ғибадатханалар мен пұттар өлкесі деп санаған (Kâşgarlı Mahmud 2014: 247). Түрік-буддистік мәтіндер арасында хинаяна (буддизмнің ерте ағымдары) дәстүріне жататындары да, махаяна (кейінгі буддистік ағымдар) дәстүріне жататындары да бар, алайда соңғылары айтарлықтай басым. Бұл құбылыстан Орталық Азия буддизмінің жалпы даму үрдістерінің көрінісін байқауға болады.

Буддистік сенім түрік ортасына бейімделу барысында кейде едәуір түрленіп отырған. Дәстүрлі дүниетанымдық түсініктердің жаңа дін идеологиясына белгілі бір деңгейде сіңісіп, онымен үйлесуі табиғи құбылыс еді. Мұның бәрі қисынды жағдай ретінде қабылданады, өйткені сол дәуірдегі кейбір қолжазбаларда жергілікті мифологияның ықпалы анық байқалады (Gabain 1964: 211-243).

VIII ғ. ортасына қарай Тибетте буддизм ішкі бірлігін нығайтып, 787 ж. мемлекеттік дін мәртебесін иеленеді. Соның нәтижесінде тибет үстемдігі орнаған аумақтарда миссионерлік қызмет жанданған. Осыған байланысты тибет оккупациясы буддизмнің Турфанның оңтүстігінде ғана емес, солтүстік өңірлерінде де кеңінен таралу кезеңіне айналды. 830 ж. хотандық сәулетшілер мен суретшілер Тибеттегі буддистік монастырьларды салу мен безендіру жұмыстарына қатысқан (Hambis 1977: 100). Бұл оқиға буддизмнің түрік халықтары үшін қаншалықты маңызға ие болғанын көрсетеді.

Турфанда орныққан буддизм мұнда шамамен жүз жылға жуық уақыт бойы өмір сүріп, халық санасында барған сайын тереңдей түсті. Оның кең таралуы мен ұзақ ғұмыр кешуі, ең алдымен, осы кезеңде, сондай-ақ тұтастай алғанда Шығыс Азияда бүкіл діни-идеологиялық кеңістікті ығыстыра алатындай қуатты балама ағымның болмауымен түсіндіріледі. Сондықтан буддистік идеялар мен нанымдар рухани мәдениеттен өз орнын салыстырмалы түрде оңай тапты. Шын мәнісінде, діни өмірді бір ғана конфессиялық жүйе емес, сан алуан наным-сенімдердің күрделі кешені қамтамасыз еткен. Осындай жағдай буддизмнің таралуы үшін өте қолайлы орта болды (Fuchs 1938: 12, 15).

Жоғарыда келтірілген тұжырымдардың барлығы ежелгі мәдениеттерден уақыт сынынан өтіп, бүгінгі күнге дейін жеткен материалдық жәдігерлерге сүйене отырып, көрнекті ғалымдардың көптеген жылдарға созылған кешенді зерттеулері нәтижесінде жасалған. Алайда жаңа діндердің белгілі бір халықтарға ең алдымен қалаларда өмір сүрген элита мен ақсүйектер ортасы арқылы таралғанын көреміз. Дәл осы қалалық ортада храмдар салынып, жазба еңбектер дүниеге келді. Бүгінгі зерттеушілер сол заттық мәдениет қалдықтарына қарап, өткен дәуір адамдарының қалай өмір сүргенін, нені

ойлағанын пайымдайды. Дегенмен көшпелі өмір салтын ұстанған дала тұрғындарының басым көпшілігі үшін мазмұны күрделі өзге дінді қабылдауға дайындық деңгейі жеткіліксіз болған деген пікір айтуға негіз бар.

Турфандағы буддизмнің шамамен жүз жылдық ықпалы мен манихейлік кезеңнен кейін бұл аймақта исламның көпғасырлық таралу дәуірі басталды. Соған қарамастан, өңір халықтарының күнделікті тұрмысында, салт-дәстүрінде алғашқы көне наным-сенімдер элементтері бүгінгі күнге дейін едәуір дәрежеде сақталып отыр. Яғни көшпелі өмір салты архаикалық дүниетаным мен әлемге деген көзқарастарды сақтаушы біртұтас "консерватор" қызметін атқарды деуге болады.

Шығыс Азияның өзге елдерінен айырмашылығы, Турфанда буддизм III-IV ғғ.-ақ басым, кейіннен үстем дінге айналды (Восточный Туркестан ... 1992: 492-493). Буддизм әлеуметтік өмірдің барлық қырларына әсер етіп, идеология, әдебиет пен өнерге айқындаушы ықпал жасады. Жергілікті элита мен билеушілер жаңа дінді орнықтыруға белсене араласып, сангха қызметіне тікелей қолдау көрсеткен. Кейбір билеушілер дүниелік және рухани билікті қатар ұштастырған. Хотан және кейбір өзге кінәздіктерде буддизм іс жүзінде мемлекеттік дін мәртебесіне ие болды (Восточный Туркестан ... 1992: 492-493).

Буддизм мен үнді дәстүрлерінің ықпалы назидатты әдебиетте де айқын байқалады. Мұнда, әсіресе, Гаутама ханзада – Будда Шакьямунидің өміріне қатысты кең тараған сюжеттер жиі ұшырасады. И.В. Стеблева атап өткендей, буддистік миссионерлердің белсенді қызметі Орта Азиядан бастап Қытайға дейінгі кең аумақта ғасырлар бойы үздіксіз жүріп отырған (Стеблева 2007: 129). Тек X ғ. ғана Кочо мемлекетінде буддизм манихейлікті ығыстырып, ресми дінге айналды. Қытай императорының елшісі X ғ. соңында Кочоға сапары кезінде бұл елде көптеген буддистік храмдардың бар екенін хабарлайды. Сангха жергілікті халықтың қоғамдық өмірінде маңызды рөл атқарып, билеушілер тарапынан үнемі қолдау тапқан (Стеблева 2007: 129).

Монастырьлардың экономикалық өмірі олардың шаруашылық қызметі мен тұрғындарына қатысты мемлекеттік бақылау нысандары көрсетілген сақталған монастырлық құжаттар негізінде айқындалады.

Христиандық идеялардың түріктер дүниетанымына ықпалы

Буддизммен салыстырғанда, христиандықтың Орта Азияға енуі мен ықпалы әлде-қайда әлсіз болды. Христиан дінінің алғаш ене бастаған кезеңі жөнінде деректер де тым мардымсыз. "Ежелгі және ерте ортағасырдағы Шығыс Түркістан" атты еңбекте аталғанындай, Турфанда XX ғасырдың басында сириялық, соғды, орта парсы және түрік тілдеріндегі христиандық қолжазбалар табылған, олар сириялық шежірелер мен несториан патриархтарының жолдауларының негізгі дереккөздері болып табылады. Бұл мәтіндерде миссионерлер қызметі мен митрополиялардың құрылуы туралы мәліметтер қамтылған. Сонымен қатар аздаған жартастағы жазбалар және қытай деректеріндегі үзік мәліметтер бар. Осындай деректердің бірі – Чанъаньнан табылған (3-сурет) сириялық-қытайлық жазуы бар несториандық стела; оның қытайша мәтіні зерттеушілердің үлкен қызығушылығын туғызуда. Аталған жазу Қытайдағы христиандықтың ерте тарихы мен VII ғасырдағы несториандық миссиялар туралы баяндайды. Сондай-ақ Дуньхуаньнан табылған христиандық мәтіндердің қытайша аудармалары белгілі. Бұл дереккөздерде христиандықтың Турфанға енуіне қатысты нақты даталар келтірілмегенімен, VI–VII ғасырларда несториандықтың Орта Азияда кең таралғанын, ал VII ғасырдың бірінші жартысында Қытай аумағына да жеткенін айтуға болады (Восточный Туркестан ... 1992: 533).

Христиандықтың Батыстан Шығысқа бағытталған таралу жолы Иран мен Орта Азия арқылы өткендіктен, Турфандағы христиан дінінің тағдыры осы аймақтардағы христиандық ілімнің даму тарихымен тығыз байланысты болды. Христиандықтың алғашқы таралуы түріктер арасында өмір сүрген ирантілдес халықтар ортасынан басталған. Өзге діндердің ықпал ету үдерістеріндегідей, бұл жерде де христиандықты насихаттауда соғдылардың миссионерлік қызметі шешуші рөл атқарды. Бұған соғды тіліндегі несториандық қолжазбалардың табылуы дәлел бола алады. Сонымен қатар орта парсы тіліндегі қолжазба ескерткіштер мен соғды аудармаларындағы орта парсыдан енген лексикалық қабат ирандық несториандардың Шығыстағы миссионерлік қызметке белсене қатысқанын немесе VII–IX ғасырларда Турфанда соғды ғана емес, парсылық несториан қауымдарының да болғанын көрсетеді.

Несториандықтың Орта Азияға таралуының X-XIV ғасырлардағы кезеңдері еуропалық саяхатшылар – Плано Карпини, Гильом де Рубрук және Марко Поло еңбектерінде кеңінен сипатталады. Сонымен қатар Жетісу мен Солтүстік Моңғолия аумақтарынан табылған түрік тіліндегі құлпытас жазбалар да христиандықтың бұл өңірде болғанын айғақтайды. Хара-Хото қаласынан табылған мазмұны жағынан христиандық контексті қамтитын сириялық және сиро-түріктік мәтіндер де осы мәселені нақтылай түседі (Восточный Туркестан ... 1992: 533). Христиандықтың Шығысқа таралуы тек уағыз арқылы ғана жүзеге асқан жоқ. Несториандықтың кеңеюінде Сирия мен Парсыдан шыққан христиан саудагерлер де аса маңызды рөл атқарды. Иранда болған қуғын-сүргіндер нәтижесінде ирантілдес христиандардың Азияның түкпір-түкпіріне қоныс аударуы – олардың жүрек жағына, яғни Азия ішкерісіне келуінің бастапқы себебі болуы әбден ықтимал.

Христиандықтың өз ішінде бастапқы кезеңнен-ақ Ескі және Жаңа Өсиет мәтіндерін түсіну мен талқылауда түрліше көзқарастар туындап, соның нәтижесінде әртүрлі христиандық ағымдар пайда болды. Бұл құбылыс, түптің-түбінде, бөлінуге және бүгінгі күнге дейін белгілі негізгі бағыттардың дараланuына әкелді.

Сөйтіп, христиандық Орта Азия мен Иранда кең тарала бастаған сәтте, ол әлдеқашан біртұтас ілім болудан қалған еді.

The Nestorian Monument at Siganfu (Hsi-an-fu). It was set up in the days of the Nestorian Catholicus and Patriarch, Mar Henan Isho (died A.D. 780) and was unveiled on February 4 following (A.D. 781).

3-сурет – Чанъань стеласындағы қытай-сириялық жазу (Бэйлинь стелалар мұражайы, Сиань қ.)

The Chinese-Syriac Inscription on the Chang'an Stele (Beilin Museum, Xi'an).

Бұл кезеңде тек қудаланған, тыйым салынған ағымдар ғана емес, сонымен қатар өзара әлеуметтік және саяси қайшылықтарға байланысты дербес шіркеулік ұйымдар да қалыптасқан болатын. Жаңа ілімнің қабылдануына сол өңірде өмір сүрген халықтардың мәдени дәстүрлері де елеулі үлес қосты.

V ғасырдың ортасында Христостың болмысы – оның құдайлық және адамдық табиғаты туралы шиеленіскен пікірталастардан кейін Сирия шіркеуі ақырында православие шіркеуінен толық бөлініп шықты. Дегенмен ол өз алдына жеке шіркеу ретінде бұған дейін, II ғасырда-ақ, Константинополь патриархатына бағына отырып айқындала бастаған еді. 451 жылы Халкидонда өткен Жалпыға ортақ Соборда Христос табиғатының қос қыры – құдайлық және адамдық болмысының "араласпайтын әрі ажырамайтын" бірлікте екені туралы белгілі православиелік догмат қабылданды. Аталған догматқа қарсы шыққан Шығыс Сирия шіркеуі диофизиттік бағытқа бет бұрып, Христос табиғатындағы екі болмысты белгілі дәрежеде бөліп қарастыратын, тек шартты, сырттай ғана бірлігін мойындайтын ілімді қабылдады. Константинополь патриархы Несторийдің (шамамен 431 ж. қайтыс болған), диофизиттіктің басты қорғаушыларының бірі болғанына байланысты бұл ағым Несториандық деп аталды. Несторийдің өзі 431 жылы Эфесте өткен Үшінші Жалпыға ортақ соборда дінбұзарлық үшін айыпталған болатын (Atiya 1968: 250).

Армян, копт (Египет) және Батыс Сирия шіркеулері де аталған догматпен келіспейтінін білдірді, алайда олар мүлде басқа бағыттағы – монофизиттік ұстанымды қолдады. Монофизиттік ілім Христостың тек бір ғана – құдайлық табиғатын мойындап, оның адамдық болмысын мәнсіз атрибут ретінде қарастырады. Батыс Сирия шіркеуінің белгілі бір қанатының жақтаушылары VI ғасырдағы шіркеу қайраткері Яков Цанцаланың құрметіне "яковиттер" деп атала бастады (Восточный Туркестан 1992: 534).

Қарқынды әрі өткір діни тартыстың нәтижесінде монофизиттер үстемдікке қол жеткізді. Несториандықтың жақтаушылары қуғын-сүргіннен құтылу мақсатында Нисибинге (қазіргі Түркия аумағындағы Нусайбин қаласы) кетуге мәжбүр болды. Бұл қала сол дәуірде сасанилік Иранның құрамында болып, сириялық мәдениеттің дәстүрлі орталығы саналды. Осында жүргізілген белсенді идеологиялық қызмет нәтижесінде несториандар жергілікті христиан қауымдары арасында өз ілімдерін орнықтырып, Иран христиандары арасында ықпалын кеңейтті. 484 жылы Персия шіркеуі Батыс Сирия шіркеуінен түбегейлі бөлініп, арнайы соборда несториандық вероисповеданиені қабылдады. Ктесифон несториан патриархының негізгі резиденциясына айналды. Алайда Иран христиандарының барлығы бірдей несториандыққа өткен жоқ: православие дәстүрін ұстанған қауымдар да сақталды, сондай-ақ белгілі бір бөлігі монофизиттер жағына шықты.

Несториандық христиандық әлемнің Шығыс бөлігіндегі ең ықпалды тармақтардың біріне айналып, Орта Азия елдерінде де миссионерлік қызметін белсенді жүргізді. Турфанда табылған христиандық ескерткіштер мен христиан әдебиетінің үлгілерін осы ерте миссионерлік кезеңмен байланыстыруға негіз бар. Ал монофизиттер миссионерлік қызмет ауқымы жағынан Шығыста несториандардан әлдеқайда әлсіз болды. Соған қарамастан, VII ғасырдың бірінші жартысында яковит митрополиялары Иранның шығыс аймақтарында – Систан мен Гератта қалыптасты. Марко Поло сипаттаған Турфандағы яковит шіркеулері әлдеқайда кейінгі кезеңге, яғни X–XI ғасырлардан ерте емес уақытқа жатқызылуы мүмкін.

А.Я. Борисовтың пікірінше, Тараздан (Жетісу) табылған, Петр мен Гавриил есімді екі христианның аттары қашалған сириялық жазу яковит-христианға тиесілі. Бұл тұжырым жазудың батыстық, яковиттік мектепке тән графикалық ерекшеліктеріне негізделген. Аталған жазуды зерттеуші VII–VIII ғасырлармен даталайды (Борисов 1948: 107).

Несториан шіркеуінің миссионерлік қызметі негізінен екі бағытта дамыды: біріншісі – Үндістан мен Оңтүстік-Шығыс Азияға, екіншісі – Орта Азия, Турфан және Қытай бағытында. Несториан миссиясының Шығыстағы қызметі жөніндегі сириялық дереккөздер жүйесіз әрі үзік түрде жеткен, көбіне аңыздық сипаттағы мәліметтерге толы болғандықтан, олардың барлығын бірдей толық сенімді деуге келмейді. Тұтастай алғанда, христиандықтың таралуы Қытайға баратын сауда жолдары бойындағы колониялардыңқұрылуыменжәнеИрандағықуғын-сүргінкезеңдеріндехристиандардың шығысқа көшуімен байланысты табиғи әрі стихийлі үдеріс ретінде өрбіді. Көп жағдайда діни қызметкерлер мен монахтардың келуі христиан ілімі бұған дейін бейресми түрде таралған өңірлерде шіркеулік құрылымдардың ресми түрде бекітілуін ғана қамтамасыз етті (Восточный Туркестан 1992: 535).

Шапур II (309-379) билік еткен кезеңде Иран христиандарының жағдайы күрт нашарлап, олардың бір бөлігінің шығыс аймақтарға жер аударылғаны туралы V ғасырдағы армян тарихшысы Егише хабарлайды (Егише 1971: 65). Сонымен қатар Йездегерд II (438–457) тұсында да несториандар қудаланып, бұл жағдай олардың Орта Азияға қоныс аударуына себеп болды. 549 жылы эфталиттер билігі астындағы Орта Азия христиандары сол кезеңдегі несториан патриархы Мар Аббадан (540–552) өздеріне епископ тағайындауды сұраған (Braun 1901: 217). V-VI ғасырларда несториандық Соғды аумағына да тарай бастады. Несториан шіркеуінің деректерінде миссионерлік қызмет патриархтар Ахай (410–415), Шила (505–523) және Йешуяб II (628–643) есімдерімен байланыстырылады (Sachau 1919: 19; Messina 1947: 74). Ислам дәуірінің тарихшылары VII–IX ғасырларда Самарқанд, Бұхара және Жетісу аумағында христиан қауымдарының болғанын атап өтеді. Несториан шіркеуінің өмір сүргені археологиялық материалдармен, сондай-ақ сириялық, соғды және түрік тілдеріндегі жазба ескерткіштермен де дәлелденеді (Борисов 1948: 108; Кызласов 1959: 32).VI ғасырдың ортасында Түрік қағанатының құрылуы және 563–567 жылдары эфталиттердің түріктерден жеңіліс табуы несториандардың Орта Азияға енуіне жол ашты. Түрік мемлекетінің пайда болуы Амудариядан Қытайға дейін созылған аумақтағы саяси тұрақтылықты нығайтты. Иран мен Орта Азияны Қиыр Шығыспен жалғаған сауда жолдары қалпына келтірілді. Негізгі керуен жолдары дәл Соғды мен Жетісу арқылы өтетін: олардың бірі Соғдыдан Ферғанаға, одан әрі Қашғар мен Турфанға, ал екеуі Жетісудан Ақсу, Кочо және Турфанға бағытталды (Кляшторный 1961: 98). Халықаралық саудада сол кезеңде басымдық соғдылардың қолында болды, алайда сириялық және ирандық саудагерлер де біртіндеп шығысқа қарай бой көрсете бастады. Дәл осы уақытқа Қытайдағы христиандар жөніндегі алғашқы құжатталған деректер де жатады. Қытай деректерінде Мар Саргис атты сириялықтың отбасы туралы айтылады: оның ата-бабалары Батыстан келіп, 578 жылы Линьытаоға (қазіргі Ганьсу провинциясы) қоныстанған (Кычанов 1978: 76). Сонымен қатар христиандардың Қытайға одан да ертерек, VI ғасырдың басында жетуі мүмкін екендігін жоққа шығаруға болмайды.

Христиандардың Қытайға енуіне айқын дәлел – XVII ғасырда табылған Чанъань стеласы (3-сурет). 781 жылы Кумдан (Чанъаньның сириялық атауы) хурепископы

Яздебузид орнатқан бұл стеланың қытайша мәтіні Алобэн епископтың Дациннен (Рим Сириясы) Қытайға келуінен бастап 781 жылға дейінгі несториан шіркеуінің қысқаша тарихын қамтиды (Pelliot 1921: 91). Онда өзге христиан миссиялары да аталып, патриархат пен орталықтан шалғай митрополиялар арасындағы байланыстардың сипаты көрсетіледі (Кычанов 1978: 81–82). Аталған жазбада Турфанда несториандықтың таралуы жөнінде нақты дерек берілмейді, алайда Қытайдағы миссионерлік қызметтің жалпы көрінісін сипаттайды. Яздебузидтің өзі де, сірә, Батыстан шыққан, өйткені мәтінде ол "Тохарстандағы Балх қаласының священнигі Милистің ұлы" деп аталады (Кычанов 1978: 80).

Е.И. Кычановтың пікірінше, Қытайдағы белгілі несториандық монастырлардың географиялық орналасуы (төртеуі – Чанъаньда, бірі – Лоянда, төртеуі – Сычуань мен Линьуда) олардың негізінен шетелдіктерге, яғни астаналардағы сауда колониялары мен елшілік өкілдеріне, сондай-ақ Тан империясының батыс провинцияларына сауда мақсатымен келген христиандарға қызмет еткенін көрсетеді (Кычанов 1978: 82–83).

Йешуяб II тұсында Самарқандта митрополияның құрылуы жөніндегі дерек ерекше маңызға ие. Турфан аумағының соғдылық колонизациясы христиандықтың Шығысқа қарай таралуын қамтамасыз етті. Батыс Түрік қағанаты кезеңінде соғдылар Шығыс пен Батыс арасындағы транзиттік сауданы дерлік монополиялады. Соғдылық колониялардың саяси және экономикалық ықпалы қағанат аумағындағы ішкі және сыртқы саясатқа елеулі әсер етті (Кызласов 1959: 29–31; Gabain 1964).

VII–VIII ғасырларға, болжам бойынша, Турфанда А. фон Лекок экспедициясының XX ғасырдың басында тапқан сириялық, орта парсылық және соғды тілдеріндегі христиан қолжазбаларының бір бөлігі жатады. Бұл мәтіндердің нақты даталануы әзірге күрделі мәселе болып қалып отыр, кейбірі, мүмкін, одан да кеш кезеңге тиесілі болуы ықтимал. О. Хансен жариялаған соғды фрагменттердің бірінде ирандық христиандардың Турфандағы миссионерлік қызметі туралы тарихи мәтіннің үзіндісі сақталған деп жорамалданады (Hansen 1966: 98, 1034). Онда Месопотамия мен Хузистан (Иранның оңтүстік-батысы) христиан қауымдары бағынған несториан шіркеуінің бір жетекшісі өз бауырын алыстағы "'rgn" аймағына (сир. Ywmr) сол жерде шіркеу-часовня салу үшін жібергені баяндалады. Бұл өңір ежелгі Аркене (тохарша) немесе Аргина (хотан-сақша) деген атаулармен белгілі Қарашар болуы мүмкін. Құжаттың дәл Турфанда табылуы осы жорамалдың ықтималдығын арттыра түседі. Қазіргі сириялық әдебиетте оған тікелей сәйкес келетін аналогтың жоқтығы бұл мәтінді Қарашардағы соғды христиан қауымының жергілікті хроникасының фрагменті ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

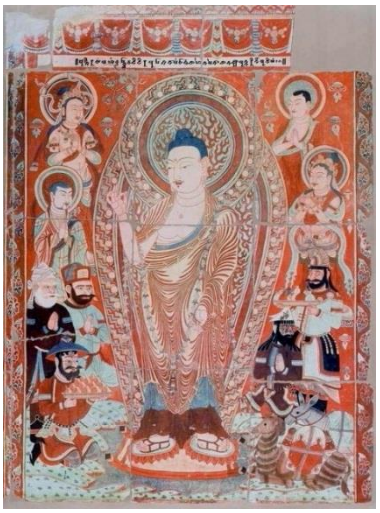
VIII ғасырдың ортасына дейін несториан миссионерлері Соғды өңіріне жетіп, Жетісудағы соғдылық колонияларда, сондай-ақ Турфан, Қарашар және Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағы бойындағы елді мекендерде кеңінен таралды. Дуньхуанда кем дегенде IV ғасырдан бастап соғдылық колония болғанын атап өткен жөн, ол тарихи тұрғыдан миссионерлік орталық қызметін атқарды. А. Стейн мен В. Хеннинг Дуньхуан маңынан тапқан "Ескі хаттарды" IV ғасырмен даталаса, Я. Хармата оларды II ғасырдың соңына жатқызады, бұл христиандықтың Турфан өңіріне әлдеқайда ертерек енуі мүмкін екендігін көрсетеді.

Уақыт өте келе христиандық Қытайға да еніп, белгілі бір деңгейде ресми мойындалды, митрополия құрылып, монастырлар ашылды. Осы кезеңде несториандық қолжазбалар

ISSN: 3105-0042. e-ISSN: 3105-0050

сириялық тілден соғды және қытай тілдеріне аударылды (Кычанов 1978: 81; Messina 1947: 299). Турфаннан табылған орта парсы тіліндегі христиан қолжазбаларын және соғды аудармаларындағы орта парсылық лексикалық қабаттарды талдай отырып, О. Хансен олардың бір бөлігінің түпнұсқасы парсы мәтіндеріне негізделген деген қорытындыға келеді (Atiya 1968: 95–102). Бұл VI–VII ғасырларда Орта Азия аумағында иран христиан қауымдарының өмір сүргенін көрсетеді.

Несториан шіркеуі қай өңірде болмасын ресми жазбаларды сириялық тілде жүргізіп отырған, ал христиан әдебиеті халыққа түсінікті болуы үшін жергілікті тілдерге аударылған. Бұған дәлел ретінде Пенджикенттен табылған құмыра сыныңындағы сириялық несториан мәтінін – псалмның үзіндісін атауға болады; ол, шамасы, оқу мақсатында жазылған және қателерінің сипатына қарағанда, соғды авторға тиесілі (Егише 1971: 34). Сириялықтар Ұлы Жібек жолы бойында маңызды рөл атқарған, олардың Қытайдағы пайда болуы VI–VII ғасырлармен даталанады, сондықтан Дуньхуанға миссионерлер ретінде бұдан да ертерек келуі мүмкін. Кейінгі кезеңдерде Шығыс Түркістанға сириялықтардың келуі күшейіп, оларды IX ғасырдағы Бездеклік будда үңгір-монастырінің қабырға суреттерінен донаторлар қатарында көруге болады (Le Coq 1926: 75). А. фон Лекоктың пікірінше, өңірде конфессиялық плюрализмнің жоғары деңгейде болуы салдарынан бір діннен екіншісіне өту жағдайлары жиі кездескен, сондықтан сириялық христиандардың ұрпақтарының кейін буддизмге өтуі де әбден мүмкін.

4-сурет – Бездеклік будда үңгір-монастырінің қабырға суреті (IX ғ.) (Messina 1947: 74-137)

Wall Painting from the Bezeklik Buddhist Cave Monastery (9th Century) (Messina 1947: 74-137).

VIII ғасырдың ортасында арабтардың Иран мен Орта Азияға жасаған жаулаушылық жорықтарының нәтижесінде соғдылар Турфанға қоныс аударды. Бұл өңірдің саяси келбеті түбегейлі өзгерді. 774 жылы Батыс Түрік қағанаты ыдырағаннан кейін Кочо, Қарашар және Турфан аумақтары Ұйғыр қағанатының құрамына кірді. Ұйғыр мемлекеті көпұлтты әрі көпконфессиялық империяға айналып, оның аумағында шаманизм, манихейлік, буддизм және христиандық қатар өмір сүрді. Манихейлік 764 жылы ресми түрде мемлекеттік дін мәртебесін алды.

Осы кезеңде Жетісуда түрік қағандары қалыптасып келе жатқан мемлекет үшін идеологиялық негіз қалыптастыру мақсатында христиандықты қолдады. VIII-IX ғасырлар тоғысында несториан шіркеуінің миссионерлік қызметі едәуір күшейді. Несториан шежірелерінде бір түрік халқының христиандықты қабылдағаны туралы дерек келтіріледі, оны зерттеушілер Жетісу қарлұқтарымен байланыстырады (Braun 1901: 138).

Сириялық жылнамаларда Бет-Хобех (Ассирия) монастырінің көрнекті монахы Шубхалишо туралы айтылады: патриарх Тимофей I оны Каспий маңы аймақтарына, одан әрі Орта Азия мен Қытайға миссионерлік қызметпен жіберген (Hastings 1908: 478–486). Дереккөздерде оның пұтқа табынушыларды, манихейлерді, отқа табынушыларды, сондай-ақ Маркион Понтийский есімімен байланысты маркионниттерді христиандыққа кіргізгені баяндалады. Ф. Наудың пікірінше, маркионниттердің христиандықты қабылдауы Орта Азияға қатысты маңызды айғақ болып табылады және бұл еретикалық ағымның аталмыш өңірде таралғанын дәлелдейді (Кляшторный 1961: 250).

1905 жылы А. фон Лекок экспедициясы VIII-IX ғасырларда қызмет еткен Кочодағы бірегей несториан храмын анықтады. Храм қабырғаларынан түрлі христиандық сюжеттік композициялар бейнеленген суреттер табылды. Қасиетті орын қала қамалының сыртында орналасып, оған іргелес жерде буддалық мүсіндер кешені болған. Ғимарат дәстүрлі христиан сәулеті қағидаттарына сай тікбұрышты жоспармен салынған және "батыс–шығыс" осі бойымен бағдарланған.

А. фон Лекок экспедициясы сондай-ақ Верб жексенбісі (Бұтақтар жексенбісі) мейрамын бейнелейтін көріністі сақтап қалған (5-сурет). Композицияда қолында ладан салғыш пен потир ұстаған диакон және оған қарай ұзын бұтақтар көтеріп келе жатқан жамағат бейнеленген. Таяу Шығыс христиандары литургиялық рәсімдерде құрма бұтақтарын қолданған болса, Орта Азия несториандары тал не талшын бұтақтарын пайдаланған. Фрагменттің жоғарғы бөлігінде ат тұяқтары бейнеленген, бұл, үлкен ықтималдықпен, ат үстіндегі әулие Георгий образын көрсетеді (Кычанов 1978: 339; Pelliot 1921: 64). Басқа фрагменттерде салт атты бейне мен әйел тұлғасы көрініс тапқан, олар, сірә, Иерусалимге кіріп келе жатқан Иса Мәсіх сахнасын бейнелейді. Кейінгі кезеңде бұл культтік ғимаратты манихейлер пайдаланған.

5- сурет – Верб жексенбісі көрінісі. Кочодағы несториан храмы (Le Coq 1913)

Depiction of the Palm Sunday Scene in the Nestorian Church at Kocho (Le Coq, 1913).

Ладакхтағы (6-сурет) соғды жазуы Турфандағы несториандық дәстүрмен байланысты; ол 210 жылы христиан-соғды Ношфарнның қолымен қашалып жазылған (Chavannes 1913: 502–505; Mehlhose 1968: 367). Самарқандық Ношфарн, дереккөздерде айтылғандай, "ішкі жақтан", яғни Турфаннан келіп, Тибет қағанына жол тартқанын хабарлайды (Fuchs 1938: 137). Жазудың жанында үш несториандық крест бейнеленген. Христиандықты Тибетке жеткізген де соғдылар болуы мүмкін, алайда бұл өңірдегі христиандықтың таралу сипатын тек жанама деректер арқылы ғана пайымдауға болады (Пайкова, Маршак 1976: 100–111).

Кейбір зерттеушілер христиандық идеялардың Тибет пен Моңғолиядағы ламаистік дәстүрлерде де өз ізін қалдыруы ықтимал деп санайды. Иса (Иешу) есімі Бон діні мәтіндерінде "ұлы ұстаз", "кереметтер жасаушы" тұлға ретінде бірнеше рет аталады (Messina 1947: 299). Иса бейнелері кеш буддистік иконографияда да сақталған (Hansen 1966: 51).

Өз дәуірінде христиандық Хотанға да жетті. С. Гедин мен М. Гренар бұл өңірден табылған мыс мойын тұмар-крестілер жөнінде мәлімет береді (Гедин 1899: 96). Хотаннан табылған тибет және иран тілдеріндегі мәтіндердің көпшілігі буддистік мазмұнда болса, хотан-сақ тіліндегі бір ғана жазбада "христиан" мағынасындағы kirastanâ термині кездеседі. Қолжазбада христиан қауымының жетекшісі (hvâsta – "ең жақсы") туралы айтылған (Bailey 1961: 12). XI ғасырдың ортасында тарихшы Гардизи Хотанда екі несториан шіркеуінің болғанын жазады (Бартольд 1973: 20). XIII ғасырдың соңында Хотанға келген Марко Поло бұл қалада христиандардың қалмағанын баяндайды.

IX ғасырдың ортасында Ұйғыр қағанаты ыдырап, манихейлік біртіндеп буддизм мен христиандыққа жол бере бастады. Халық Турфан, Қарашар және Кочо аймақтарына қоныс аударып, жергілікті тұрғындармен араласты. Осы аумақтағы барлық этностар мен түрлі дін өкілдері біртіндеп "ұйғырлар" деген ортақ атаумен атала бастады; христиан қауымдары да бұл үдерістен тыс қалған жоқ. Несториандық ілім бұл ортада моңғол шапқыншылығына дейін сақталды.

X ғасырдың ортасында Аксу мен Кочо арасындағы аумақта өмір сүрген христиандар туралы Абу Дулеф хабарлаған (Бартольд 1964: 265). XIII ғасырдың ортасында (шамамен 1253 ж.) бұл өңірде болған Дж. дель Плано Карпини мен Г. де Рубрук ұйғырларды несториан сенімін ұстанушылар ретінде сипаттайды (Карпини, Рубрук 1980: 187). Г. де Рубруктың мәліметінше, Шығыс христиандықтың мәдени орталықтарынан алшақ орналасқан қауымдарда шіркеулік тәжірибе жалпыға ортақ нормалардан ауытқуы мүмкін болған. Ол Қытайдағы кейбір қауымдарда епископтардың сирек келуіне байланысты, дүниеге келген ер балалардың барлығын келесі келуіне дейін консакрациялау (майлау) дәстүрінің қалыптасқанын жазады (Карпини, Рубрук 1980: 189). Сондай-ақ XIII–XIV ғасырларда моңғол дереккөздерінде ұйғырлардың тарса – "христиандар" деп аталғаны жөнінде мәліметтер кездеседі (Pelliot 1914: 636). Бұл деректер Ұйғыр қағанатында манихейлік бұрын мемлекеттік дін болғанына қарамастан, кейінгі кезеңдерде несториандықтың ұйғыр ортасында кең таралғанын айғақтайды.

6-сурет – Ладакхтағы соғды және тибет жазуы (Chavannes 1913)

Sogdian and Tibetan Inscriptions in Ladakh (Chavannes, 1913)

IX ғасырдың ортасында Қытайдың христиандыққа деген көзқарасы күрт өзгереді. Ұйғыр қағанаты құлағаннан кейін өзге дін өкілдеріне қарсы қуғын-сүргін басталды. 845 жылғы заң бойынша христиандардың, манихейлердің және буддистердің Қытай аумағында тұруына тыйым салынды. X ғасырдың соңына қарай несториандар бұл өңірден толықтай кетіп, олардың қайта пайда болуы тек моңғол шапқыншылығынан кейін ғана байқалды. Сол кезде буддист монахтардың саны 260,5 мың адамды құраса, христиандар мен маздаиттердің саны шамамен 2 мың шамасында болған (Mehlhose 1968: 53, 73). Турфаннан табылған мәтіндер де буддистердің сандық басымдығын, ал христиандық пен манихейлік ұстанушылардың аздығын көрсетеді. Араб көпесі X ғасырдың 80-жылдарында Қытайдағы соңғы христиандар туралы мәлімет береді (Mehlhose 1968: 329).

Қытай мәдениетінде несториандықтың ізі тым әлсіз сақталған деуге болады. Христиандықтың жергілікті халық арасында кең таралғанын дәлелдейтін сенімді айғақтар жоқ. Чанъань стеласының қытайша мәтіні (3-сурет) мен христиан әдебиетінің қытай тіліне аударылған үлгілері христиандардың өз ілімін жергілікті тұрғындарға бейімдеуге талпынғанын көрсеткенімен, оның нақты таралу ауқымы жөнінде толық мәлімет бермейді. Турфаннан табылған қытай тіліндегі несториандық қолжазбалар VIII ғасырға жатады; олар, мүмкін, несториандықты қабылдап, кейін қуғынға ұшырап Турфанға қоныс аударған қытай христиандарымен бірге келген болуы ықтимал.

Дуньхуан маңындағы соғдылық колонияға қатысты қытай шаруашылық құжаттарын талдау соғдылардың қытайлармен ассимиляция үдерісін бастан кешкенін, ал соғдылық колонистердің қытай қоғамына діни ықпалының шектеулі болғанын көрсетеді (Gabain 1964: 150–154). Қытайлар арасында несториандық ілімге белгілі бір қызығушылықтың болғаны даусыз, ол жекелеген кезеңдерде Тан императорлары тарапынан қолдау тапқан. Алайда мұнда шешуші рөлді саяси мүдделер атқарғаны аңғарылады. Қытай ойшылдары кейбір христиандық элементтерді ішінара қабылдаған болуы мүмкін. Саэкидің пікірінше, қытайлық даос мистигі Люе (VIII–IX ғғ.) еңбектерінде Інжілмен үндес тұжырымдар

ISSN: 3105-0042. e-ISSN: 3105-0050

кездеседі (Pelliot 1921: 402). Даостар христиандықты Лаоцзы ілімінің түрлендірілген нұсқасы ретінде қабылдаған; олардың түсінігінде, Лаоцзы Батысқа кетіп, сол жерде қайта туған, ал оның шәкірттері – христиандар – осы ілімді жалғастырған. Лаоцзы туралы бұл аңыздың бір нұсқасы Дуньхуаннан табылған қытай сутрасында келтіріледі (Hastings 1908: 445).

IX ғасырда Жетісу өңірінде ислам тарала бастайды, ал христиандық ілім біртіндеп шегініс жасайды. 893 жылы Исмаил Самани Тараз қаласын басып алып, Наршахидің мәліметінше, Тараз әміршісі көптеген декхандарымен бірге исламды қабылдаған, ал қаланың ірі шіркеуі мешітке айналдырылған (Grünwedel 1912: 86–87). Соған қарамастан, несториан сенімін ұстанушылар исламмен қатар өмір сүруін жалғастырды. Мұны Сарығадан табылған XI–XII ғасырларға жататын сиро-түрік жазулы құлпытас, темір ұстасы Георгийге тиесілі түрік-христиан ескерткіші, сондай-ақ Пішпек (қазіргі Бішкек) пен Токмак маңынан табылған XIII–XIV ғасырлардағы сириялық, түрік және армян тілдеріндегі құлпытастар дәлелдейді.

1253 жылы бұл өңірге келген Г. де Рубрук Жетісудағы христиан қауымдары туралы: "Бұл өлке бұрын Органум деп аталған, олардың өз тілі мен жазуы болған. Аталған тілде несториандар шіркеулік қызмет атқарып, кітаптар жазған" деп жазады (Borisov 1948: 107).

IX-X ғасырлар аралығында христиандықтың Азиядағы ықпалы айтарлықтай әлсірейді. Қытайда несториандық толықтай жойылады, ал исламның таралуы Шығыстағы христиандықтың ықпалын тағы да әлсірете түсті. Ұйғыр қағанатының ыдырауы Орта Азиядағы соғдылардың саудадағы жетекші рөлін де әлсіретті. X-XI ғасырларда "сириялық ренессанс" деп аталатын кезеңде сириялықтардың жаңа толқыны христиандықты қайта тарата бастайды. Бұл үдеріс несториан патриархы Тимофей I тұсында күшейіп, оның еңбектерінде көрініс табады (Bailey 1961: 98). XI ғасырда яковиттер мен мелькиттер несториан шіркеуіне жақындай түсті. Г. де Рубрук пен Марко Поло Турфан аймағында екі шіркеудің қатар өмір сүргенін атап өтеді; Жетісудағы христиан зираттарында несториан және армян қауымдары өкілдерінің бірге жерленуі соның айғағы болып табылады (Рубрук, Карпини 1980: 347).

XI-XII ғасырларда Турфанда христиан шіркеуі қайта жандана бастайды, христиандық тангуттар мемлекетіне де енеді (Бартольд 1964: 213). Турфан оазисінің солтүстігіндегі Булайық пен Кочо маңынан А. фон Лекок экспедициясы тапқан христиандық қолжазбалар VII-XI ғасырларға жатады (Воусе 1960: 17). Бұл мәтіндер парфян, орта парсы, жаңа парсы, соғды, сирия және түрік тілдерінде жазылған (Baumer 2017). Олардың басым бөлігін соғды мәтіндері құрайды, өйткені соғдылар Турфандағы несториандық идеологияның басты тасымалдаушылары болды. Соғды тілі несториан шіркеуінің екінші ресми тілі саналған. Осы тілде Киелі кітап үзінділері, теологиялық трактаттар, мемралар, гомилиялар, гимндер мен дұғалар кең таралған. Сонымен қатар түркі халықтары сириялық медициналық және қолданбалы әдебиетті де пайдаланған (Zieme 1974: 665). Медициналық трактаттардың несториандық діни мәтіндермен бір түпте сақталуы бұл еңбектер иелерінің христиан болғанын аңғартады; мысал ретінде соғды тіліндегі әулие Серапион Сидонит туралы хикая мен Иоанн Дейлемиттің медициналық трактатын атауға болады (Hansen 1968: 96).

Монастырьлардың шаруашылық өмірі туралы олардың экономикалық қызметі мен обитательдеріне мемлекеттік бақылаудың нысандары жайлы алуан түрлі мәліметтер сақталған монастырлық құжаттар негізінде пайымдауға болады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері түркі халықтарының мәдени және рухани кеңістігі біртұтас әрі жабық жүйе болмағанын, керісінше, олардың қоныстанған аумақтарының географиялық, саяси және экономикалық ерекшеліктеріне байланысты көпқырлы әрі көпконфессиялық сипатқа ие болғанын айқын көрсетеді. Ұлы Жібек жолы бойындағы территорияларда өмір сүрген түркі қауымдары буддизм, христиандық, манихейлік және кейінірек ислам сияқты әлемдік діндермен тікелей әрі жанама байланыста болды. Бұл діни ағымдар түркі қоғамының дүниетанымына, саяси мәдениетіне, жазба дәстүріне және көркемдік жүйесіне әртүрлі деңгейде ықпал етті.

Буддизм түркілер арасында, әсіресе отырықшы- қалалық ортада, билеуші әулеттер мен ақсүйектер арқылы кең тарады. Оның ықпалы түркі және ұйғыр жазба ескерткіштерінде, аударма әдебиетте, діни-философиялық мәтіндерде және саяси идеологияда айқын көрініс тапты. Буддизмнің жергілікті мифологиялық түсініктермен синкреттік түрде ұштасуы бұл діннің түркі мәдениетіне жат элемент емес, қайта бейімделген рухани қабатқа айналғанын көрсетеді.

Христиандық, әсіресе несториандық бағыт, түркі әлеміне Иран және соғды мәдени ортасы арқылы енді. Оның таралуы сауда жолдары, көпэтникалық қалалар және миссионерлік қызметпен тығыз байланысты болды. Христиандық қауымдардың өмір сүруі жазба деректермен, археологиялық материалдармен және көптілді қолжазбалармен дәлелденеді. Бұл жағдай түркі қоғамындағы діни төзімділік пен мәдени плюрализмнің жоғары деңгейде болғанын аңғартады.

Әдебиеттер тізімі

Atiya A. *A History of Eastern Christianity.* London: Routledge. 1968. 516 p.

Bailey H. *Indo-Scythian Studies.* Khotanese texts. Vol.4. London, New York: Cambridge University Press. 1961. 191 p. (In English)

Boyce M. A catalogue of the Iranian manuscripts in Manichaean script in the German Turfan collection. Berlin: DAWBIO. 1960. 17 p.

Braun O. Der Katholikos Timotheos I und seine Briefe. *Oriens Christianus.* 1901, Bd. 1, pp.138-217.

Chavannes É. *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux: recueillis et commentés, suivi de notes additionnelles.* Paris: Libr. d'Amérique et d'Orient. 1903. 378 p.

Chavannes É. Les documents chinois découverts par Aurel Stein dans les sables du Turkestan oriental. Oxford: Imprimerie de l'Université. 1913. XXIII. 232 p.

Fuchs W. Huei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien urn 726. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften. 1938. Bd. XXX. Pp. 426-469.

Gabain A. von. Buddhistische Türkenmission. In: *Asiatica. Festschrift F. Weller.* Leipzig: Otto Harrassowitz. 1954. Pp.161-173.

Gabain A. von. Die alttürkische Literatur. In*: Philologiae Turcicae Fundamenta.* Wiesbaden: Franz Steiner. 1964. T. II. Pp.211-243.

Grünwedel A. *Altbuddhistische Kultstätten in Ost-Turkestan*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer. 1912. 300 p.

Hansen O. *Die buddhistische Literatur der Khotansaken. Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung: Der Nahe und der Mittlere Osten*. Band IV: Iranistik. Abschnitt 2: Literatur. Lieferung 1. Wiesbaden: E.J. Brill. Pp.96-134.

Hansen O. Über die verschiedenen Quellen der christlichen Literatur der Sogder. In*: Iranian Studies Presented to Kaj Barr on His Seventieth Birthday, June 26, 1966. C*openhagen: Munksgaard. 1966. P.95-102.

Hambis L. *L'Asie Centrale.* Paris: Imprimerie nationale. 1977. 271 p.

Hastings J. *Encyclopedia of Religion and Ethics. Algonquins-Art.* Edinburgh: Clark 1908. Pp.322-903

Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin. Haz. A.B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2014. CXIX. 995 p.

Le Coq A. *Die buddhistische Spätantike im Mittelalter.* Band 1. Berlin: Dietrich Reimer. 1926. 75 p.

Le Coq A. von. Chotscho: Facsimile-Wiedergaben der wichtigeren Funde der ersten Königlich Preussischen Expedition nach Turfan in Ost-Turkistan. Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen). 1913. 18 p. 75 Tafeln.

Mehlhose R. Nestorianische Texte aus China. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.* Vol.118. 1968. Pp.320-332.

Messina G. Christianismo, buddhismo, manicheismo. Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente. 1947. 300 p.

Pelliot P. Chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient. *T'oung Pao.* Second Series. 1914. Vol.15, no.5, pp.623-644.

Pelliot P. Note sur les T'ou-yu-houen et les Sou-p'i. *T'oung Pao.* Second Series. 1921. Vol. 20, no.5, pp.323-331.

Sachau F. *Zur Ausbreitung des Christentums in Asien.* Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, in Kommission bei Georg Reimer. 1919. 80 p.

Thomsen V. Dr. M. A. Stein's manuscripts in Turkish "runic" script from Miran and Tun-huang. *Journal of the Royal Asiatic Society.* 1912. Pp.181-227.

Tekin S. M*aitrisimit nom bitig.* Berlin: Akademie-Verlag. 1980. 264 p.

Zieme P. Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten. Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker. In: *Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin.* Edited by Georg Hazai and Peter Zieme, Berlin, Boston: De Gruyter. 1974. pp.661-668. https://doi.org/10.1515/9783112320778-090

Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период. В: *Сочинения.* Том 2, часть 2. Москва: Наука. 1964. С. 218-270.

Бартольд В.В. Извлечения из сочинения Гардизи "Зайн ал-ахбар". Приложение к "Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894 гг. В: *Бартольд В.В. Сочинения*. Т. VIII. Работы по источниковедению. Москва: Наука. 1973. С. 23-62.

Борисов А.Я. Сирийская надпись на сосуде из Тараза. *Известия АН КазССР. Серия археологическая.* 1948. Выпуск 1. С.105-108.

Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Этнос, язык, религии. В.В. Иванов, М.И. Воробьева-Десятовская, Л.Г. Герценберг и др.; Под ред. Б.А. Литвинского; Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения. Москва: Наука. 1992. 684 с.

Гедин Свен Андре. *В сердце Азии. Памир. Тибет. Восточный Туркестан: путешествие Свена Гедина в 1893-1897 годах.* Пер. со швед. А. и П. Ганзен. Т. 1. Санкт-Петербург: А.Ф. Девриен. 1899. 485 с.

Егише. *О Вардане и войне Армянской.* Пер. с древнеарм. акад. И.А. Орбели; Подгот. к изд., предисл. [с. 5-22] и примеч. К.Н. Юзбашяна; АН АрмССР. Ин-т литературы им. М. Абегяна. Ереван: Изд-во АН АрмССР. 1971. 192 с.

Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. *Страны и народы Востока.* 1971. Том 10. С.121-146.

Кляшторный С.Г. Монета с рунической надписью из Монголии. В: *Тюркологический сборник* 1972. Москва: Наука. 1973. С. 334-338.

Кляшторный С.Г. Согдийцы в Центральной Азии. *Эпиграфика Востока.* Вып. XIV. 1961. С.29-31

Көне түрік ғұрыптық кешендері. http://atalarmirasi.org/180-kone-turk-ghuryptyq-keshenderi. Дата обращения 10.01.2017.

Кызласов Л.Р. Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953-1954 гг. Т. II. В: Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. М.: Изд-во АН СССР. 1959. С. 155-242.

Кычанов Е.И. Сирийское несторианство в Китае и Центральной Азии. В: *[Православный] Палестинский сборник. Выпуск 26 (89): Филология и история.* Ленинград: Наука, Ленинградское отделение. 1978. С.76-85.

Малов С.Е. *Памятники древнетюркской письменности.* М.: АН СССР, 1951. 142 с.

Пайкова А.В., Маршак Б.И. Сирийская надпись из Пенджикента. *Краткие сообщения Института археологии. Выпуск 147: Археология Средней Азии и Сибири.* Москва: Наука. 1976. 134 с.

Радлов В.В. *Из Сибири: страницы дневника.* Москва: Наука. 1989. 749 с.

Стеблева И.В. *Жизнь и литература доисламских тюрков.* Москва: Восточная литература РАН. 2007. 129 с.

Тугушева Л.Ю. *Раннесредневековая уйгурская рукописная книга. В: Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга вторая.* Москва: Наука, ГРВЛ. 1988. С.358-372.

Фрагменты уйгурской версии биографии Сюань-цзана. Транскрипция, пер., примеч., коммент. и указ. Л. Ю. Тугушевой. Москва: Наука. 1980. 175 с.

Хуюс Толгой. URL: http://atalarmirasi.org/ru/17-stely-khuyus-tolgoy (дата обращения: 30.04.2018).

References

Atiya A. *A History of Eastern Christianity.* London: Routledge. 1968. 516 p. (In English)

Bailey H. *Indo-Scythian Studies. Khotanese texts.* Vol.4. London. New York: Cambridge university press. 1961. 191 p. (In English)

Boyce M. A *catalogue of the Iranian manuscripts in Manichaean script in the German Turfan collection.* Berlin: DAWBIO, 1960. 17 p. (In German)

Braun O. Der Katholikos Timotheos I und seine Briefe. *Oriens Christianus.* 1901. Bd. 1, pp.138-217. (In German)

Chavannes É. *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux: recueillis et commentés, suivi de notes additionnelles.* Paris: Libr. d'Amérique et d'Orient. 1903. 378 p. (In French)

Chavannes É. Les documents chinois découverts par Aurel Stein dans les sables du Turkestan oriental. Oxford: Imprimerie de l'Université. 1913. 232 p. (In French)

Fuchs W. *Huei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien urn 726. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften.* 1938. Vol. XXX. Pp. 426-469. (In German)

Gabain A. von. Buddhistische Türkenmission. In: *Asiatica. Festschrift F. Weller.* Leipzig: Otto Harrassowitz. 1954, Pp.161–173. (In German)

Gabain A. von. Die alttürkische Literatur. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta.* Wiesbaden: Franz Steiner. 1964. Vol. II. Pp.211-243. (In German)

Grünwedel A. *Altbuddhistische Kultstätten in Ost-Turkestan.* Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer. 1912. 300 p. (In German)

Hansen O. Die buddhistische Literatur der Khotansaken. In: *Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung: Der Nahe und der Mittlere Osten.* Band IV: Iranistik. Abschnitt 2: Literatur. Lieferung 1. Wiesbaden: E.J. Brill. 1968. Pp.96–134. (In German)

Hansen O. Über die verschiedenen Quellen der christlichen Literatur der Sogder. In: Iranian Studies Presented to Kaj Barr on His Seventieth Birthday, June 26, 1966. Copenhagen: Munksgaard. 1966. Pp.95-102. (In German)

Hambis L. *L'Asie Centrale.* Paris: Imprimerie nationale, 1977. 271 p. (In French)

Hastings J. *Encyclopedia of Religion and Ethics. Algonquins-Art.* Edinburgh: Clark 1908. pp.322-903 (In English)

Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin. Ed. by A.B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. CXIX, 995 p. (In Turkish)

Le Coq A. *Die buddhistische Spätantike im Mittelalter.* Band 1. Berlin: Dietrich Reimer. 1926. 75 p. (In German)

Le Coq A. von. Chotscho. *Facsimile-Wiedergaben der wichtigeren Funde der ersten Königlich Preussischen Expedition nach Turfan in Ost-Turkistan*. Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen). 1913. 18 p. 75 Tafeln. (In German)

Mehlhose R. Nestorianische Texte aus China. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.* Vol.118. 1968. Pp.320-332. (In German)

Messina G. *Christianismo, buddhismo, manicheismo.* Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente 1947. p. 300.

Pelliot P. Chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient. *T'oung Pao*. Second Series. 1914. Vol. 15, no.5, pp.623-644. (In French)

Pelliot P. Note sur les T'ou-yu-houen et les Sou-p'i. *T'oung Pao.* Second Series. 1921. Vol. 20, no.5, pp.323-331. (In French)

Sachau F. *Zur Ausbreitung des Christentums in Asien.* Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, in Kommission bei Georg Reimer. 1919. 80 p. (In German)

Thomsen V. Dr. M. A. Stein's manuscripts in Turkish "runic" script from Miran and Tun-huang. *Journal of the Royal Asiatic Society*. 1912. Pp.181-227. (In English)

Tekin S. *Maitrisimit nom bitig.* Berlin: Akademie-Verlag. 1980. 264 p. (In German)

Zieme P. Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten. Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker: *Protokollband der XII*. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin. Edited by Georg Hazai and Peter Zieme, Berlin, Boston: De Gruyter. 1974. Pp.661-668. https://doi.org/10.1515/9783112320778-090 (In German)

Bartold V.V. O khristianstve v Turkestane v domongolskii period. In: Collected Works. Moscow: Nauka. 1964. Vol. 2, ch.2. Pp.218-270. (In Russian)

Bartold V.V. Izvlecheniia iz sochineniia Gardizi "Zain al-akhbar". Prilozhenie k "Otchetu o poezdke v Sredniuiu Aziiu s nauchnoi tseliu. 1893-1894 gg. In: *Collected Works.* Vol. VIII. Works on Source Criticism. Moscow: Nauka. 1973. Pp.23-62. (In Russian)

Borisov A.Ya. Siriiskaia nadpis na sosude iz Taraza. *Bulletins of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeological Series.* 1948. Issue 1. Pp.105-108. (In Russian)

Vostochnyi Turkestan v drevnosti i rannem srednevekove: Etnos, iazyk, religii. V. V. Ivanov, M. I. Vorobyova-Desyatovskaya, L. G. Herzenberg et al.; Edited by B. A. Litvinsky; Russian Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies. Moscow: Nauka. 1992. 684 pp. (In Russian)

Gedin Sven Andre. *V serdtse Azii. Pamir. Tibet. Vostochnyi Turkestan: puteshestvie Svena Gedina v 1893-1897 godakh.* Translated from the Swedish by A. and P. Ganzen. Vol. 1. Saint Petersburg: A. F. Devrien. 1899. 485 p. (In Russian)

Egishe. *O Vardane i voine Armianskoi*. Translated from Old Armenian by Academician I. A. Orbelian; edited for publication, with a foreword [pp. 5-22] and notes by K. N. Yuzbashyan; Academy of Sciences of the Armenian SSR. M. Abegyan Institute of Literature. Yerevan: Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. 1971. 192 pp. (In Russian)

Kliashtornyi S.G., Livshits V.A. Sogdiiskaia nadpis iz Buguta. *Countries and Peoples of the Eas*t. 1971. Vol.10, pp.121-146. (In Russian)

Kliashtornyi S.G. Moneta s runicheskoi nadpisiu iz Mongolii. In: Turkological Proceedings 1972. Moscow: Nauka. 1973. pp. 334-338. (In Russian)

Kliashtornyi S.G. Sogdiitsy v Tsentralnoi Azii. *Epigrafika Vostoka.* Issue XIV. 1961. pp.29-31 (In Russian)

Kone tyrik guryptyk keshenderi. http://atalarmirasi.org/180-kone-turk-ghuryptyq-keshenderi. Access date:10.01.2017. (In Russian)

Kyzlasov L.R. Arkheologicheskie issledovaniia na gorodishche Ak-Beshim v 1953-1954 gg. In: *Proceedings of the Kyrgyz Archaeological and Ethnographic Expedition*. Vol. II. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 1959. Pp.155-242. (In Russian)

Kychanov E.I. *Siriiskoe nestorianstvo v Kitae i Tsentralnoi Azii.* In: [Orthodox] Palestinian Collection. Issue 26 (89): Philology and History. Leningrad: Nauka, Leningrad Branch. 1978. Pp.76-85. (In Russian)

Malov S.E. Pamiatniki drevnetiurkskoi pismennosti. Moscow: Academy of Sciences of the USSR. 1951. 142 p. (In Russian)

Paikova A.V., Marshak B.I. Siriiskaia nadpis iz Pendzhikenta*. Brief Reports of the Institute of Archaeology.* Issue 147: Archaeology of Central Asia and Siberia. Moscow: Nauka. 1976. 134 p. (In Russian)

Radlov V.V. *Iz Sibiri: stranitsy dnevnika.* Moscow: Nauka. 1989. 749 p. (In Russian)

Stebleva I.V. *Zhizn i literatura doislamskikh tiurkov.* Moscow: Vostochnaia literatura Russian Academy of Sciences. 2007. 129 p. (In Russian)

Tugusheva L.Iu. Rannesrednevekovaia uigurskaia rukopisnaia kniga. In: *The Manuscript in the Culture of the Peoples of the East.* Essays. Book Two. Moscow: Nauka. GRVL. 1988. (In Russian)

Fragmenty uigurskoi versii biografii Siuan-tszana. Transcription, translation, notes, commentary and index by L. Yu. Tugusheva. Moscow: Nauka. 1980. 175 p. (In Russian).

Khuius Tolgoi. URL: http://atalarmirasi.org/ru/17-stely-khuyus-tolgoy (Accessed date: 30.04.2018).

Information about the author

Aigerm A. Zhumabayeva – Leading Research Fellow, Research Institute of the Ulus of Jochi, 2 Turkistan Street, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-3593-9440, zhaygerm@gmail.com

Автор туралы мәлімет

Айгерм Амырбекқызы Жұмабаева – РҰлыс Жошы ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан көшесі, 2, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-3593-9440, zhaygerm@gmail.com

Сведения об авторе

Айгерм Амырбековна Жумабаева – ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института Улуса Джучи, ул. Туркестан, 2, г. Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-3593-9440, zhaygerm@gmail.com

Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest / ***Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу.*** Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. ***/ Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 11.09.2026
Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 11.10.2026.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 10.12.2026

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

NATIONAL HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Научная статья / Research Article
МРНТИ / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.62.85

Early Diplomatic Contacts Between the Kazakh Khanate and the Russian Tsardom in the Historiography of the 1930s-1950s.

N. Lapin✉
Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan
✉*lapin.79@mail.ru*

Abstract. This article presents a historiographical analysis of works from the 1930s through the 1950s devoted to the early history of diplomatic relations between the Kazakh Khanate and Russia. During this period, several works appeared that placed significant emphasis on the early diplomatic ties between the two states. These topics received the most attention in the works of A.P. Chuloshnikov, M.P. Vyatkin, N.G. Apollova, A.F. Miller, and V.B. Kobrin. The historiographical sources include scholarly monographs, articles, chapters, and sections in both collective and individual academic works. Unpublished materials by historians, preserved in archives, were also utilized. The primary historiographical fact examined was the story related to the mutual Kazakh-Russian diplomatic missions at the end of the 16th century, which constituted the most intensive exchange of diplomatic missions between the Kazakh Khanate and the Russian Tsardom during the first century of their interaction. The nature of the source material and the depth of the research limited the focus of the historiography of that period to the events of the late 16th century, when contacts between the two states intensified for a time. Although the Kazakh-Russian diplomatic contacts of the late 16th century had been known in the literature since the first third of the 19th century, for an entire century this knowledge was limited to brief mentions of the very fact of the diplomatic missions, and certain aspects of them were very rarely explored. In fact, until the 1930s, the early history of bilateral relations–particularly the topic of mutual diplomatic missions-was not studied in detail but was only occasionally noted in the literature. It was during the 1930s–1950s that the professional study of the history of mutual diplomatic missions began a development facilitated by the publication and introduction into scholarly discourse of a number of sources. This, in turn, encouraged researchers to pay closer attention to specific aspects of the diplomatic missions–their composition and participants – and attempts were made to clarify the positions of the parties involved and explain the outcomes. An important factor that influenced the growing interest of professional researchers in the early history of Kazakh-Russian relations was a major historiographical shift, which was largely driven by political and ideological considerations. The transformation and replacement of several concepts at once–which had previously explained the causes and course of various peoples' incorporation into Russia – drew researchers' attention to the issue, leading to the emergence and subsequent growth of publications on the topic. A distinctive feature of Kazakhstani historiography at that time was the publication, during the period under study, of several academic histories of the Kazakh SSR, in which the history of Kazakh-Russian relations occupied a prominent place. At the same time, although earlier history did not become the focus of the history of bilateral relations, this nevertheless led researchers to pay some attention to the very earliest stage of Kazakh-Russian relations, which began in the 16th century.

Keywords: Kazakh Khanate; Russian Tsardom; embassies; historiography; "History of the Kazakh SSR"

© N. Lapin, 2026

For citation: Lapin N. Early Diplomatic Contacts Between the Kazakh Khanate and the Russian Tsardom in the Historiography of the 1930s-1950s. *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp.62-85. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.62.85

Қазақстан халқының тарихи санасы (2021 ж. сарапшылық сауалнама материалдары бойынша)

Н. Лапин

Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы елшілік қатынастардың ерте тарихына арналған 1930-1950 жылдардағы еңбектердің тарихнамалық талдауы ұсынылған. Бұл кезеңде екі мемлекет арасындағы ертедегі елшілік байланыстарға айтарлықтай назар аударатын еңбектер пайда болды. Бұл тақырыптарға А.П. Чулошников, М.П. Вяткин, Н.Г. Аполлова, А.Ф. Миллер және В.Б. Кобрин еңбектерінде ерекше назар аударылды. Тарихнамалық дереккөздерге ғылыми монографиялар, мақалалар, тараулар және академиялық ұжымдық және жеке еңбектердегі бөлімдер кіреді. Тарихшылардың жарияланбаған мұрағат материалдары да пайдаланылады. Зерттелетін негізгі тарихнамалық факт - XVI ғасырдың аяғындағы өзара қазақ-орыс елшіліктері, бұл Қазақ хандығы мен Орыс патшалығы арасындағы өзара әрекеттесудің бірінші ғасырындағы ең қарқынды дипломатиялық миссиялар алмасуын белгіледі. Дереккөздердің шектеулілігі және зерттеудің тереңдігі сол кездегі тарихнаманы екі мемлекет арасындағы байланыстар біраз уақытқа күшейген XVI ғасырдың соңындағы оқиғалармен шектеді. XVI ғасырдың соңындағы қазақ-орыс елшіліктерінің байланыстары әдебиетте XIX ғасырдың бірінші үштен бірінен бастап белгілі болғанымен, тұтас бір ғасыр бойы бұл білім елшіліктердің өздері туралы қысқаша ескертулермен шектелді және олардың кейбір аспектілері сирек зерттелді. Шын мәнінде, 1930 жылдарға дейін екіжақты қатынастардың алғашқы тарихы, әсіресе өзара елшіліктер тақырыбы, бөлек зерттелмеді және әдебиетте анда-санда ғана атап өтілді. 1930-1950 жылдары өзара елшіліктер тарихын кәсіби зерттеу басталды, оған бірқатар дереккөздердің жариялануы және енгізілуі ықпал етті. Бұл өз кезегінде зерттеушілерді елшіліктердің жеке аспектілеріне, олардың мазмұнына және қатысушыларына мұқият назар аударуға итермеледі. Тараптардың ұстанымдарын анықтауға және нәтижелерді түсіндіруге тырысты. Негізінен саяси және идеологиялық факторлардың әсерінен болған ірі тарихнамалық өзгеріс кәсіби зерттеушілердің қазақ-орыс қатынастарының ерте тарихына деген қызығушылығының артуына әсер еткен маңызды фактор болды. Әртүрлі халықтардың Ресейге қосылу себептері мен процестерін түсіндіретін бірнеше тұжырымдамалардың трансформациясы мен ауысуы зерттеушілердің назарын осы мәселеге аударды, бұл тақырып бойынша басылымдардың пайда болуына және кейіннен өсуіне әкелді. Сол кездегі қазақ тарихнамасының ерекшелігі - зерттеліп жатқан кезеңде Қазақ КСР-нің бірнеше академиялық тарихының жариялануы болды, онда қазақ-орыс қатынастарының тарихы маңызды рөл атқарды. Бұл ертедегі тарих екіжақты қатынастардың негізгі назарына айналмаса да, зерттеушілерді XVI ғасырда басталған қазақ-орыс қатынастарының ең ерте кезеңіне назар аударуға мәжбүр етті.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы; Орыс патшалығы; Ресей империясы; елшіліктер; тарихнама; "Қазақ КСР тарихы"

Ранние дипломатические контакты Казахского ханства и Русского царства в историографии 1930-х-1950-х гг.

Н. Лапин
Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье показан историографический анализ работ 1930-х – 1950-х гг. посвященных вопросам ранней истории посольских взаимоотношений Казахского ханства и России. В обозначенный период появляются работы, в которых важное место уделяется ранним посольским связям двух государств между собой. Наибольшее внимание эти сюжеты нашли отражение в трудах А.П. Чулошникова, М.П. Вяткина, Н. Г. Аполловой, А. Ф. Миллера и В.Б. Кобрина. В качестве историографических источников привлечены научные монографии, статьи, главы и разделы в академических коллективных и индивидуальных работах. Также использованы неопубликованные материалы историков, отложившиеся в архивах. Основном историографическим фактом, который был исследован, стал сюжет, связанный с взаимными казахско-русскими посольствами в конце XVI века, ставшие наиболее интенсивным обменом дипломатических миссий Казахского ханства и Русского царства в первый век их взаимодействия. Особенность источниковой базы и глубина исследования ограничили внимание историографии того времени событиями конца XVI века, когда на некоторое время интенсифицировались контакты между двумя государствами. Несмотря на то, что сами казахско-русские посольские контакты конца XVI века были известны в литературе уже с первой трети XIX века, однако в продолжении целого столетия эти знания ограничивалась только кратким упоминанием самого факта посольств и очень редко раскрывались их некоторые аспекты. Фактически до 1930-х ранняя история двусторонних отношений особенно сюжет, связанный с взаимными посольствами отдельно, не изучался, а только изредка отмечался в литературе. Именно в период 1930-х – 1950-х гг. начинается профессиональное изучение истории взаимных посольств, чему способствовала публикация и введение в научный оборот некоторого числа источников. Это в свою очередь содействовало более пристальному вниманию исследователей к отдельным аспектам посольств, их содержанию, участникам, были сделаны попытки показать позиции сторон и дать объяснение результатам. Важным фактором, который оказал влияние на рост интереса профессиональных исследователей к проблеме ранней истории казахско-русских связей, стал большой историографический поворот, на который во многом влияли политико-идеологические причины. Трансформация и смена сразу нескольких концепций, объяснявших причины и ход присоединения разных народов к России привлекли внимание исследователей к проблеме, что привело к появлению и дальнейшему росту публикаций по теме. Особенностью казахстанской историографии того времени стало появление в течение исследуемого периода нескольких изданий академической истории Казахской ССР, в которой заметное место занял сюжет по истории казахско-русских отношений. При этом хотя более ранняя история не стала основным сюжетом истории двусторонних отношений, вместе стем это все же привело исследователей к необходимости обращать некоторое внимание и к самому раннему этапу истории казахско-русских отношений который начинал отсчет с XVI века.

Ключевые слова: Казахское ханство; Русское царство; посольства; историография; "История Казахской ССР"

Для цитирования: Лапин Н. Ранние дипломатические контакты Казахского ханства и Русского царства в историографии 1930-х – 1950-х гг. *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp.62-85. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.62.85

Введение

Самый ранний этап истории казахско-русских отношений, зафиксированный источниками относится к XVI веку. При этом на протяжении большей части этого столетия отдельные контакты имевшие место крайне слабо обеспечены источниками что отразилось не только на фактической неизученности, но в целом слабом внимании исследователей. Однако в самом конце XVI века после значительного перерыва происходит заметная интенсификация двусторонних контактов между Казахским ханством и Русским государством. Эти контакты выражались во взаимной посольской пересылке – всего известно о двух казахских и двух русских миссиях в течение 1594-1595 гг. Особенностью истории этих контактов является сравнительно лучшее обеспеченность источниками, заметная часть которых введена в научный оборот благодаря чему привлекла большее внимание исследователей. Накопился определенный массив литературы по этому вопросу, который требует своего осмысления. К сегодняшнему дню сложилась уже довольно продолжительная практика изучения посольств конца XVI века, которая позволяет выделить несколько этапов в историографии вопроса. По сути, важнейшим этапом, предшествующим современному, является период 1930-х – 1950-х гг. главной особенностью которого стало начало профессионального изучения ранней истории казахско-русских отношений и особенно истории посольских связей конца XVI века.

Материалы и методы

Основные материалы, на которых основано исследование – историографические источники включающие разные по виду источники (обобщающие академические издания, монографии, статьи, научные заметки, сборники документов). По типу исторического знания все источники относятся к научно ориентированной литературе. Кроме того, в работе использованы письменные материалы, хранящиеся в архивах (Архив СПбИИ РАН, Научный архив "Ғылым ордасы", СПбФ АРАН) включая неопубликованные рукописи. В последнем случае неопубликованные материалы (рукописи глав книги) могут характеризоваться и как исторические и как историографические источники.

Базовый метод данного исследования – метод историографического исследования, включающий преимущества историко-генетического, историко-сравнительного и историко-типологического методов, а также историко-биографический метод и метод исторической периодизации.

Литературный обзор

Если общие контуры истории посольств на сегодняшний день относительно известны (Лапин 2024: 619–643), то историография исследована значительно хуже.

Все еще слабая изученность и фактически периферийность для отечественной историографии вопросов самой ранней истории межгосударственных взаимоотношений Казахского ханства и Русского государства привели к тому, что историография этого вопроса отдельно практически не изучалась. Даже в специальной работе В. Я. Басина в которой одним из основных сюжетов была ранняя история казахско-русских отношений, в сделанном в его книге обзоре литературы именно этот вопрос обозначен ограничено и довольно избирательно (Басин 1971: 18-47). Профессионально историография ранней истории казахско-русских отношений рассматривалась фактически только в работах Ж.Е. Жаппасова (Жаппасов 2019: 57-74). Кроме того, нами в нескольких публикация были обозначены некоторые аспекты историографии по данному вопросу (Лапин 2018; Лапин 2019).

Постепенное появление новых работ, введение в научный оборот ранее не изданных исследований требует систематизации и научного осмысления всего массива историографических источников.

Результаты

Определенные подвижки в изучении ранних посольских контактов, в частности конца XVI в. стали происходить уже в 1930-е годы. Наметившийся качественный переход позволяет говорить с этого времени о подъеме историографии на новый уровень, то есть о начале нового этапа в истории изучения проблемы. Этот новый этап по ряду признаков, о которых будет сказано далее, датируется нами 1930-ми – 1950-ми годами.

Именно в этот период в СССР происходит завершающая волна национально-территориальных преобразований в стране, результаты которой отражены в Конституции 1936 г., а также значительные изменения, произошедшие в ходе и по результатам Великой Отечественной войны. Появляются ряд союзных республик, в том числе в среднеазиатском регионе страны. До союзного статуса повышается уровень и Казахской автономной республики. Эти и другие изменения приводят к росту внимания к истории "восточных" республик СССР. Выходят новые работы начинается активная публикация источников по истории региона и истории отношений России с народами республик в прошлом.

Так, в "Положении" созданного в начале 1930-х гг. в системе Академии наук Историко-археографического института прямо указывалось что "институт имеет своей задачей собирание, систематизирование, обработку на основе марксистско-ленинской методологии и научное издание материалов по истории народов СССР" (Серова 1979: 363). Именно сотрудниками этого института в содружестве с другими исследовательскими институтами были составлены и опубликованы сейчас уже хрестоматийные сборники документов по истории тюрко-мусульманских народов страны "Материалы по истории Башкирской АССР", "Материалы по истории Татарской АССР", "Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР" и др. (Серова 1979: 369, 371-372).

1930-е – 1950-е гг. особенное время и для казахстанской историографии и исторической науки в целом. В эти годы произошла институализация казахстанской науки – была создана Академия наук и профильный исторический институт. В годы войны произошло усиление академической кадровой базы – эвакуированы в республику крупные советские

историки (А.М. Панкратова, М.П. Вяткин, Н.М. Дружинин и др.) (Ерімбетова 2016: 168-205).

Это время включая военный и послевоенный период важнейший этап в историографии казахско-русских отношений. За эти годы происходит смена историографических концепций. От концепции "абсолютного зла" характерного для начальной советской историографии, в конце 30-х – начале 40-х гг. XX в. начался переход к концепции "наименьшего зла", которая сама уже в начале 1950-х гг. стала сменятся новой концепций объясняющей роль России в отношениях с "национальными окраинами" (Тихонов 2014: 131-132, 137; Жаппасов 2019: 99-101).

Все это вместе привело к интенсификации изучения истории казахско-русских отношений и проявлению внимания к проблеме восстановления двусторонних контактов в конце XVI века. Именно в это время отмечается начало профессионального интереса к истории посольских связей Казахского ханства и Русского государства в конце XVI века. При этом проблемы ранней истории двусторонних отношений, в том числе в изучаемый период появляются уже сразу в академических изданиях. Как раз в эти годы по истории казахско-русских отношений публикуется несколько статей, издаются документы, выходят обобщающие труды, в том числе первые академические издания "Истории Казахской ССР" (1943, 1949, 1957), а также первая монография Н. Г. Аполловой, посвященная непосредственно истории начала присоединения Казахстана к России (Аполлова 1948).

Знаковым событием для второго этапа историографии следует признать изданный в 1932 г. Историко-археографическим институтом АН СССР замечательный документальный сборник "Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР" (Ч. 1) включающий источники по истории экономических и политических отношений между Русским государством и государствами Центральной Азии и международным связям стран региона в XVI – начале XVIII веков (Материалы … 1933). Ценность этого сборника документов заключалась, по сути, в первой публикации некоторых документов, связанных непосредственно с казахско-русскими посольствами 1594–1595 годов. Среди опубликованных документов был очень информативный источник, содержащий детали бесед казахского посла Кул-Мухаммеда с Ураз-Мухаммедом, а также некоторые материалы русского посла Вельямина Степанова, направленного к Таваккул-хану (Материалы … 1933: 291–296). Эти документы стали источниковой основой для ряда работ, изданных в те годы.

В работе над этим сборником как специалист по истории региона самое деятельное участие принял А. П. Чулошников, сотрудничавший тогда с Историко-археографическим институтом, под эгидой которого и издавалась вся серия "Материалов по истории народов СССР" и в том числе сборник 1932 года (Серова 1979: 372).

В сборнике документов "Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР" была опубликована большая статья А.П. Чулошникова "Торговля Московского государства с Средней Азией в XVI-XVII веках" в которой хотя и кратко, но вполне определенно с опорой на вновь опубликованные документы были обозначены некоторые аспекты, связанные с изучаемыми посольствами (Чулошников 1933: 61-88).

Обозревая в целом взаимосвязи государств Центральной Азии с Русским царством в конце XVI в. он отмечает довольно значительную интенсивность контактов, приводит

статистику взаимных азиатских и русских посольств и выделяет для этого времени "2 казакских посольства" (Чулошников 1933: 67). Это указание даже без расшифровки уже само по себе важно – до этого времени в исторической литературе не было известно о втором посольстве Кул-Мухаммеда, во всяком случае ни один автор о нем не упоминал. Было принято считать, что в Москве в то время побывало только одно казахское посольство.

Кроме того, рассуждая о торговых маршрутах, которые связывали Русское царство и государства Востока А.П. Чулошников обращает внимание на в целом скудность источников по этому вопросу, однако отмечает, что имеется несколько больше известий о дороге непосредственно в Казахское ханство. В этом случае он обращается как раз к казахско-русским посольским документам, а именно материалам посла Вельямина Степанова. В своей статье он впервые в историографии относительно подробно останавливается на описании маршрута проложенного посольством, называет те города, реки и другие объекты и пространства, которые пересек посол, направляясь в ставку Таваккул-хана, а также отмечает продолжительность самого пути сравнивая дорогу туда и обратно (Чулошников 1933: 67).

Здесь же, практически мимоходом А.П. Чулошников четко фиксирует цели русской стороны, в отношениях с Таваккулом. Как считал автор, с Казахским ханством поддерживались отношения "имевшие целью использовать ее в качестве союзника, с одной стороны, против Сибирского царства Кучума, а с другой, также и против поддерживавшего с ним дружественные и торговые сношения бухарского хана Абдаллаха" (Чулошников 1933: 67), при этом целям самого казахского посольства тогда А.П. Чулошников внимания не уделил.

Таким образом уже в этой статье, в которой вопросы казахско-русских посольств отдельно не изучались А. П. Чулошникову удалось сделать два важных наблюдения, которые ранее ускользали в историографии: он первый зафиксировал факт не одного, а двух казахских посольств и также первый достаточно подробно обратил внимание на "путь посла" – тот маршрут, которым проходило русское посольство в Казахское ханство и его обратный путь.

Однако публикацией "Торговля Московского государства с Средней Азией в XVIXVII вв." внимание ее автора к ранней истории казахско-русских отношений, в том числе к взаимным посольствам конца XVI в. не исчерпывается.

Стоит отметить, что творческая судьба А. П. Чулошникова многие годы была связана с изучением истории ряда тюркских народов, их отношениям с Россией в том числе историей казахско-русских отношений, однако короткая жизнь не позволила реализоваться всем его планам и задумкам. Его довольно обширное творческое наследие, разнообразные материалы, статьи, рукописи, копии исторических документов хранятся в личном фонде историка в Научно-историческом архиве Санкт-Петербургского Института истории РАН (тогда Ленинградское отделение Института истории АН СССР), в котором он работал последние годы перед смертью (Алпатова 1974: 252–253).

В частности, сохранились рукописи его работ, посвященные как раз вопросам двусторонних отношений Казахского ханства и России на их раннем этапе с конца XV до начала XVIII века включительно (Алпатова 1974: 252).

Для нашей темы наибольший интерес представляет достаточно обширный, на нескольких десятках страниц сохранившийся в рукописном и машинописном вариантах с пометками автора и до сих пор неизданный текст "Казахское ханство и его сношения с Московским государством и Россией (с XV в. до 1730 г.) "[1].

Материал не датирован, но по ряду признаков есть основания предположить, что рукопись была создана во второй половине или самом конце 1930-х годов.

Обстоятельства создания рукописи известны лучше. Согласно списку научных работ А. П. Чулошникова, составленному им самим в 1941 г. буквально за несколько дней до начала войны имелась запись о работе "Казахское ханство и его сношения с Московским государством и Россией (с XV в. до 1730 г.)" в которой указывалось что это главы для трехтомника[2] по истории Казахстана, который планировалось издать Казахским филиалом АН СССР[3]. Однако война внесла свои коррективы, и данная идея так и не была реализована.

Рукопись глав, подготовленная А.П. Чулошникова стали первой работой, специально посвященной двусторонним казахско-русским отношениям в ранний период.

Данные относительно дипломатических контактов в конце XVI в. основаны на опубликованных при его участии источниках в 1932 г., а также архивных документах, использованных в исследованиях впервые.

В работе "Казахское ханство и его сношения с Московским государством и Россией (с XV в. до 1730 г.) " А. П. Чулошников рассмотрел сразу несколько сюжетов из ранней истории среди который заметное место отведено собственно казахско-русским посольским связям в конце XVI века.

А.П. Чулошников рассматривая посольские связи Таваккул-хана с Россией обратил внимание на характер и форму двусторонних отношений, сделал весьма интересную попытку объяснить в чем были особенности и в какой форме русское правительство предполагало установить отношения с Казахской ордой которые он определял как "полуподданические и подручные отношения"[4]. Важным тезисом, который четко был обозначен в рукописи А. П. Чулошникова, касались целей и задач посольства. Пожалуй, он первый обозначил вопрос "освобождения" Ураз-Мухаммеда только как повод и предлог к отправлению посольства. Главной же целю для Таваккула было в условиях опасности исходящей от Бухарского ханства заключение "большого политического соглашения с Москвой"[5]. При этом он, отталкиваясь от источников обоснованно полагал что и Русское государство со свой стороны также было заинтересовано в налаживании связей, так как рассчитывало на помощь в борьбе с сибирским ханом Кучумом и бухарским правителем Абдаллахом6.

Как и в предыдущей своей работе А.П. Чулошников уделил еще большее внимание тем маршрутам, которым двигались посольства и условиям, с которыми они столкнулись. При этом ссылался на архивный документ ранее не опубликованный. Им отмечены посольские дары, а также приведены данные о втором Казахском посольстве, также возглавленном Кул-Мухаммедом и ряд других аспектов, которые ранее в литературе о посольствах мало или совсем не упоминались. Важным выводом стало обоснованное суждение о продолжении контактов и в целом, о положительном развитии отношений между Казахским ханством и Русским царством7.

Несколько забегая вперед следует отметить, что целый ряд наблюдений и выводов, особенно с учетом не разработанности темы, например, относительно целей и задач казахского посольства, причин по которым хан Таваккул его инициировал, места Ураз-Мухаммеда и ряд других до сих пор сохраняют в той или иной степени свою актуальность и значение.

Неопубликованная рукопись А. П. Чулошникова "Казахское ханство и его сношения с Московским государством и Россией (с XV в. до 1730 г.)" является самой значимой на тот момент работой, в которой показаны отдельные аспекты казахско-русских посольств 1590-х годов. Сделанные им выводы и суждения, разработка некоторых вопросов, отдельные указанные новые факты на основе вновь опубликованных и архивных источников, делают эту работу по сути первым профессиональным исследованием, а ее автора, первым историком, который целенаправленно обратился к теме посольств. Более того содержание и объем подготовленных материалов свидетельствуют о целенаправленном интересе А. П. Чулошникова к проблеме ранней истории казахско-русских взаимоотношений в целом. Изучение неопубликованных работ историка позволяет говорить о нем как о первом профессиональном исследователе, который выделил в качестве самостоятельной проблемы ранний этап двусторонних отношений и приступил к его изучению.

К сожалению, ранняя смерть не позволила ему развить свои усилия по изучению ранней истории казахско-русских отношений. Между тем личный архив историка, созданный им текст, явно свидетельствует, о том, что его интересовала эта тема и он мог внести заметный вклад в дальнейшее ее изучение. Остается только сожалеть что рукопись осталась не опубликованной и практически не известной исследователям и соответственно не привлекла их заслуженного влияния что могло бы придать хороший импульс в изучении проблемы.

В 1935 г. вышел обобщающий труд по истории Казахстана С. Д. Асфендиарова. В ней на основании выделенных самим автором принципов "построения марксисткой истории" была показана история Казахстана и казахов от самого раннего времени до начала XX века. Созданная в рамках господствующего тогда классового подхода и продолжавшей доминировать в историографии концепции так называемого "абсолютного зла" основной акцент в работе в контексте казахско-русских отношений был сделан на вопросах завоевания и колонизации, в том числе в ущерб освещения дипломатической истории двух государств в ранний период. Однако для нашей темы интересно то, что автор, предлагая свою периодизацию истории Казахстана, которая стала основой структуры его работы, выделил в ней самый ранний период "История казаков до завоевания царизмом (до XVIII века) ". Что еще более важно, среди основных вопросов это самого раннего периода ("до XVIII века") он обосновано обозначил историю взаимоотношений казахских ханств с рядом государств, в числе которых им была выделена и Россия (Асфендиаров 1935: 7-9). Далее в отдельной главе он попытался раскрыть этот вопрос, однако это ему фактически не удалось, так как какие-либо данные именно о ранних контактах им не были приведены, и в части хронологически относящейся к самой ранней истории были кратко обозначены только несколько разрозненных сюжетов из XVIII века, а не "до" как планировалось (Асфендиаров 1935: 86–88). Таким образом в этой работе, охватившей большой исторических период, несмотря на прямо заявленные вопросы проблема

ранней истории казахско-русских отношений в том числе посольских связей в конце XVI века все-таки не была показана. Напомним, что за пару лет до книги С. Д. Асфендиарова были изданы некоторые документы, собственно, по посольским событиям 1590-х гг., однако он либо не знал о них, либо не посчитал нужным или важным освещать это событие каким-либо образом в своем труде.

Вместе с тем нужно отметить, что в том же 1935 году под редакцией С. Д. Асфендиарова был опубликован интересный сборник исторических материалов, в котором были представлены некоторые данные как раз по ранней истории в том числе XVI века. Хотя сведений о взаимных посольствах хана Таваккула и царя Федора Ивановича в этом сборнике не было, но в нем были представлены некоторые сведения о ранних контактах и известиях, предшествовавших этому периоду (Прошлое 1935: 127–133).

В 1940-е гг. сюжет о посольских связях Казахского ханства и России в конце XVI в. получает свое дальнейшее развитие в нескольких обобщающих академических трудах по истории Казахстана. Это опубликованные под эгидой Академии наук СССР и ее Казахстанского филиала труд М. П. Вяткина "Очерки по истории Казахской ССР" (1941 г.) (Вяткин 1941) и созданный совместными усилиями республиканских и прибывших из других республик историками первый крупный обобщающий труд "Истории Казахской ССР" (История 1943) уже через несколько лет вышедший вторым, переработанным изданием (История 1949).

Первая крупная обобщающая работа, в которой отражены некоторые аспекты восстановления казахско-русских отношений в конце XVI века эта вышедшая в 1941 году книга М. П. Вяткина "Очерки по истории Казахской ССР" в которой обобщена история Казахстана с древнейших времен до последней трети XIX века.

Михаил Порфирьевич Вяткин известный историк народов Советской Центральной Азии является и одним из крупнейших историков Казахстана середины XX века. Самым значимым трудом которого стала его известная книга "Батыр Срым". Также под его руководством были изданы "Материалы по истории Казахской ССР" ставшие во многом образцом для публикации документов по истории казахско-русских отношений (Дюсебаев 2012: 57-60).

В 1940-е гг. в работах по истории Казахстана в вопросах взаимоотношения России и казахских правителей М. П. Вяткин придерживался доминирующей тогда историографической концепции "наименьшего зла" одним из сторонников и проводников которой он во многом и являлся. В своей работе М.П. Вяткин несколько раз обращается к сюжетам истории казахско-русских связей в XVI в. и упоминает краткие сведения, которые поступали в Русское государство в то время и даже выделяет отдельный раздел "Сношения с Москвой" (Вяткин 1941: 90–92, 95-96). Интересно что в этом разделе автор не упоминает о посольствах 1590-х гг., отмечая только более ранние контакты 1570-х гг. во времена Хакназар-хана (ум. ок 1580 г.). Тем не менее в разделе, посещенном отношению Казахского ханства с Бухарой М. П. Вяткин уделил и довольно заметное внимание изучаемым событиям. Мало того, он заключает что, хотя "дипломатические сношения с Московским государством были, как мы знаем, не новостью, но продолжение их в конце XVI в. должно быть отмечено как крупный факт во внешних отношениях Казахской Орды" (Вяткин 1941: 96).

М. П. Вяткин опираясь на документы, изданные в 1932 г. приводит данные о взаимных казахском и русском посольстве, отмечая их информативность так как послы доставили ряд сведений, имеющих значение для истории Казахского ханства, его внешней и внутренней политике. Отдельно им выделен сюжет, который он один из первых (наряду с А. П. Чулошниковым) упоминает в историографии – о контактах посла Кул-Мухаммеда с персидским послом, находившимся с ним в одно время в Москве. Как писал М. П. Вяткин Кул-Мухаммед "встретился с послами персидского шаха и усиленно просил Бориса Годунова отпустить их вместе с ним, чтобы Тевеккель мог договориться о совместной борьбе казахов и Ирана против Абдуллы" (Вяткин 1941: 96).

Крайне интересно сравнить содержание и факты, которые приводит в своей книге М.П. Вяткин и те выводы, к которым он приходит относительно целей собственно посольских связей! Им верно с опорой на источники показано в сюжете о встрече казахского и персидского послов что для хана Таваккула в то время крайне важным были поиски союзников против Бухарского ханства. Относительно данных о пребывании посла Степанова в ставке Таваккула им приведен факт недоверия казахского хана к своему мулле так как допускал его связи с бухарских ханом. Да, собственно, весь сюжет о казахско-русских посольствах как уже упоминалось был им размещен и вполне обоснованно в раздел про отношения казахов с Бухарским ханством. Однако, что же он пишет относительно цели, с которой Таваккул направил своего посла в Москву в 1594 г.?

М.П. Вяткин указывает, что предлогом направления посольства "была просьба Тевеккеля о принятии его с казахами в подданство московского царя, но это была ни к чему не обязывающая просьба: действительной причиной приезда было стремление выручить из плена султана Ураз-Мухаммеда» (Вяткин 1941: 96). Подтверждая свой тезис, он также писал, что казахское посольство прибыло в Россию именно "в связи с задержанием в Москве Ураз-Мухаммеда" (Вяткин 1941: 95).

Таким образом, несмотря на доступные документы и целый ряд фактов, приведенных им же самим, "бухарский фактор" в казахско-русских переговорах 1590-х гг. о котором писал ранее А.П. Чулошников был по большому счету М.П. Вяткиным проигнорирован, а в качестве главного был упомянут только "фактор Ураз-Мухаммеда". То есть в этой части М.П. Вяткин пошел прямо вслед за авторами предыдущего этапа историографии (А. И. Левшин, И.И. Крафт и др.) фактически повторив их положения.

Тем не менее дальнейший ввод данных из публикованных посольских документов, внимание к некоторым деталям позволяют отметить данную работу. Кроме того, важным является сам факт того, что впервые в историографии советского периода в большой обобщающей работе по истории Казахстана было включено описание посольских событий 1590-х годов с опорой на источники, введенные в оборот в начале 1930-х гг. Эта практика, вполне возможно под влиянием работы М.П. Вяткина была продолжена далее и закреплена в академической "Истории Казахской ССР" в работе, над которой он принял самое деятельное участие.

Заметным событием в исторической науке Казахстана и общественной жизни республики стала опубликованная в самый разгар Великой Отечественной войны под редакцией М. Абдыкалыкова и А. М. Панкратовой "История Казахской ССР" (История … 1943). Однако, данное издание имело свою непростую судьбу, что во многом было связано с переходным этапом в историографии и нерешенным вопросом, концептуально

объясняющим взаимоотношения России и государств и народов, вошедших в ее состав в царский и имперский период. В. В. Тихонов исследовавший проблемы исторической науки и влияния на нее государственной власти в СССР отмечая трудности создания "Истории Казахской ССР" писал, что "в ходе реализации этого проекта ярко проявилась неопределенность существовавшего идеологического канона. Перед авторами встал вопрос о целесообразности применения формулы "наименьшее зло". После продолжительных дебатов было решено от нее отказаться" (Тихонов 2014: 133). Стоит заметить, что отказ от данной концепции произошел не одномоментно, и более явно стал происходить, позднее, уже в начале 1950-х гг.

В этом отношении имеются ценные свидетельства одного из авторов той работы известного историка, в будущем академика Н. М. Дружинина, который спустя годы в своих воспоминаниях как раз отразил этот момент. Вспоминая об особенностях работы коллектива авторов над этим изданием, он писал, что "когда обсуждался материал, а затем текст подготовляемой "Истории Казахской ССР", проявлялись две тенденции: одни составители сильнее подчеркивали колониальную политику царизма, другие делали ударение на благотворных последствиях присоединения казахского народа к России. Окончательный текст был своего рода компромиссом между этими двумя точками зрения» (Дружинин 1990: 234).

Любопытно что "История Казахской ССР" позиционировалась видимо, как исключительно коллективный труд без персонализации авторов, то есть в издании был указан только общий перечень авторов, работавших над ним (История … 1943: 2), без какого-либо указания на то, кто и над каким разделом книги работал конкретно. Что вызывает сложности при идентификации авторов того или иного раздела этого труда. Например, в юбилейном сборнике, посвященном одному из участников рабочего коллектива М. П. Вяткину при составлении библиографии его трудов, редакторам пришлось привлекать дополнительные материалы и сравнивать с другими изданиями, что бы определить его авторство (Вяткин 2006: 134).

Относительно автора раздела, в котором показаны посольские связи Казахского ханства с Россией, ситуация также недостаточно ясная. Известно, что подготовке издания предшествовала большая работа, которая проявлялась в том числе и попытках апробации содержания. До выхода труда в 1943 г. некоторые разделы были опубликованы авторами в качестве статей. Как раз такая публикация, посвященная внешней политике Казахского ханства во второй половине XVI века в том числе посольствам, была опубликована в 1942 г. за авторством А. Ф. Миллера (Миллер 1942: 51–55). Без указания имени и других данных, сложно сказать что-то точно об этом авторе. Академик Н. М. Дружинин в своих воспоминаниях отмечал, что среди прибывших в Казахстан в годы войны московских историков был специалист по всеобщей истории А. Ф. Миллер (Дружинин 1990: 253). Именно так указывает автора в своей обзорной работе Р. Б. Сулейменов, который упоминает статью (Сулейменов 1983: 17). На основании приведенных инициалов можно предположить, что этим автором мог быть историк-востоковед, специалист по истории Османской империи Анатолий Филиппович Миллер.

Текст статьи А.Ф. Миллера 1942 г. и раздела в академическом издании 1943 г. в части посольских связей фактически идентичны, однако в статье несколько более детализированы описываемые события (указаны имена, приведены цитаты из документов и т. п.).

Однако в уже упомянутом юбилейном сборнике, посвященном М.П. Вяткину его составители на основе более поздней публикации "Истории Казахской ССР" в 1949 г., где четко указано авторство М.П. Вяткина идентичной главы ("Образование казахской народности и казахского государства") обозначили Михаила Порфирьевича автором этой главы и в издании 1943 года (Вяткин 2006: 134). Отметим, что к этому были основания учитывая схожесть и даже идентичность ряда моментов в изданиях главы в академической истории 1943 и 1949 гг. о чем скажем дополнительно в свое время.

Тем не менее следует учесть, два фактора, которые нельзя игнорировать. Во-первых, публикация части главы в качестве статьи в 1942 г., автором которой ясно указан не М. П. Вяткин, а А. Ф. Миллер. Во-вторых, заметное стилистическое, содержательное различие и разные выводы в текстах относительно истории казахско-русских посольств в "Очерках по истории Казахской ССР" опубликованных М. П. Вяткиным в 1941 г. и "Истории Казахской ССР" 1943 года. На основании этого полагаем что авторство в разделе, написанном в 1943 г. принадлежит именно А. Ф. Миллеру.

Итак, А. Ф. Миллер в статье, а затем в книге (академическом издании) 1943 г. в разделе, посвященном Казахскому ханству в период правления Таваккул-хна включил несколько интересных моментов связанных с посольствами. Этот автор четко связывал политику Таваккул-хана в отношении с Москвой с его курсом на противостояние с Бухарским ханством и борьбой за южные города в первую очередь за Ташкент. Несмотря на ряд неудач казахский хан, как пишет А. Миллер, "продолжал исподволь готовиться к новому выступлению. В поисках внешней поддержки, Тевеккель обращался даже к московскому царю Федору Ивановичу" (Миллер 1942: 55; История … 1943: 103).

А. Ф. Миллер считал, что освобождение Ураз-Мухаммеда стало больше поводом для Таваккул-хана, тогда как вопрос получения помощи в борьбе с бухарским правителем Абдаллахом был основным. В его работах упоминается о персидском посольстве, о присылке в аманаты в обмен на Ураз-Мухаммеда ханского сына, перечисляются условия русского царя и отмечается в целом благожелательный ответ на просьбы казахского хана. Небольшой, но важный фрагмент из статьи не вошел в академическое издание. А. Ф. Миллер указал, опираясь на документы на тот факт, что в ходе беседы Кул-Мухаммеда и Ураз-Мухаммеда, казахский посол артикулировал сложные отношения с Бухарой (Миллер 1942: 55).

В итоге из-за выдвинутых Москвой условий (самостоятельная борьба с Кучумом и Абдаллахом, требование прислать в аманаты одного из сыновей хана) Таваккул-хан отказался по мнению А. Миллера "от мысли о подданстве царю. Борьбу против Бухары он решил вести самостоятельно" и как результат "переговоры с Москвой закончились не так успешно, как того желал казахский хан" (Миллер 1942: 55; История … 1943: 103).

Важным аспектом публикации А. Ф. Миллера в академическом издании является окончательная "канонизация" сюжета о посольствах конца XVI в. в казахстанской историографии, хотя содержание и фактура менялась, однако сама история посольств Таваккул-хана в Россию и связанные с ними события прочно вошли в академические издания "Истории Казахстана" вплоть до наших дней.

Однако более важным стали положения относительно основных целей посольских миссий. В отличии от недавней работы М. П. Вяткина и ранней историографии А. Ф. Миллер считал отношения с Бухарой основной причиной по которой Таваккул направил

свое посольство, тогда как освобождение Ураз-Мухаммеда он считал также, как и А. П. Чулошников в большей степени поводом. В целом несмотря на критику самой статьи8 в работах А. Ф. Миллера в 1942 г. и 1943 г. история казахско-русских контактов в конце XVI в. получила свое продолжение и определенное развитие.

В 1940-х гг., вышло еще несколько работ в которых отразились историографические факты ранних казахско-русских посольств. В 1946 г. в Вестнике совсем недавно созданной АН Казахской ССР была опубликована небольшая, но примечательная заметка "К вопросу о казахско-русских отношениях в XVI веке" тогда еще шестнадцатилетнего студента исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова, в будущем профессора, специалиста по русскому средневековью В. Б. Кобрина (Кобрин 1946: 55–57). В работе не были использованы архивные источники, автору не удалось их получать, а только путеводитель по фондам ЦГАДА (ныне РГАДА) где хранятся посольские дела, поэтому свои заключения он делал, как и большинство исследователей того времени только на основании трудов некоторых своих предшественников (А. И. Левшин, В. В. Вельяминов-Зернов и А. Ф. Миллер). Этот фактор повлиял на фактаж, размышления и выводы автора.

Вслед за исследователями прошлого времени В. Б. Кобрин посчитал освобождение племянника основной причиной, побудившей Таваккула отправить посольство. Известный сюжет о персидском посольстве он интерпретировал таким образом, что казахский посол "просил посредничества Москвы для переговоров с Персией о совместных действиях против Бухары" (Кобрин 1946: 56). К тому же инициатива о войне казахов не только с сибирским ханом, но и с Бухарой объяснилась как условие русского правительства. Также делается вывод о неприятии этого условия казахами так как Таваккул, так и не перешел в подданство царя, из чего можно заключить что обстоятельства второго казахского посольства и отправление вместе с ним ханского сына были В. Б. Кобрину неизвестны или оставлены им без внимания.

Несмотря на то, что положения и выводы автора во многом повторяют наработки его предшественников и в общем не являются оригинальными, стоит несомненно выделить эту работу. Статья В. Б. Кобрина стала, по сути, первой опубликованной работой в которой предпринята попытка отдельно обозначить проблему собственно казахско-русских отношений в XVI веке. При этом основным сюжетом в статье обосновано стали именно посольские события конца столетия.

В 1948 г. публикуется монография Н.Г. Аполловой, в которой исследовались непосредственно проблемы начала "присоединения" казахских земель к Российской империи в 1730-х годах (Аполлова 1948). Хотя книга вызвала споры и противоположные оценки у критиков она стала заметным событием в отечественной историографии. В своей работе автор уделила заметное внимание, и проблемам раннего периода двусторонних отношений, в том числе были обозначены некоторые аспекты посольских связей в 1590-е годы.

Достоинством работы стало знакомство автора с архивными материалами посольств 1590-х гг., которые она использовала в книге. Здесь стоит упомянуть что позднее в середине 1950-х гг. ею как сотрудником Института истории и этнографии АН КазССР были сделаны выписки из этих материалов, которые хранятся в бывшем архиве Академии наук Казахстана9.

В отличии от большинства предшественников Н. Г. Аполлова при освещении казахско-русских контактов в конце XVI в. делает акцент на позициях только Русского государства,

приводит данные по целям и задачам только русской стороны, не обозначая позицию Казахского ханства. По ее мнению, видимо вслед за А. П. Чулошниковым, русское правительство преследовало цель использовать Казахское ханство "в борьбе с сибирским ханом Кучумом и против союзника Кучума бухарского хана Абдаллаха, поддерживавшего с Кучумом дружественные дипломатические и торговые связи" (Аполлова 1948: 187).

Н.Г. Аполловой из архива извлечен до этого не публиковавшийся "наказ", или как она называет "память", русскому послу Степанову, направленному к Таваккул-хану, из которого она цитирует фрагменты иллюстрирующие цели России: принятие Таваккулом подданства, и открытие военных действий против Кучума и Абдаллаха. После этого приводит данные о жалованной грамоте, адресованной казахскому хану составление которой на самом деле предшествует отправлению Степанова в Казахскую орду (Аполлова 1948: 187).

Интерес представляет еще несколько положений Н. Г. Аполловой относительно казахско-русских связей. Во-первых, это утверждение о торговле и торговых путях, которые лежали, по ее мнению, в основе стремления Русского государства на восток и привели к контактам с Казахским ханством. Она прямо характеризует казахские земли как имеющие транзитное значение для торговли России с Бухарой и Хивой уже с середины XVI века. Это значение она считает значительно возросло после разгрома Кучума (Аполлова 1948: 186–187).

Во-вторых, ею высказывается важный тезис о фактической предопределенности событий первой трети XVIII в. и месте в этом процессе посольских контактов 1590-х годов. Н. Г. Аполлова прямо пишет, что "присоединение Казахстана к России было подготовлено длительными экономическими и политическими связями, которые развивались между ними с конца XVI столетия" (Аполлова 1948: 186). То есть ею фактически отвергается самостоятельное значение ранней истории казахско-русских взаимоотношений, которая рассматривается только лишь как подготовительный этап к последующему "присоединению".

Таким образом Н. Г. Аполловой были сделаны определенные шаги в ходе осмысления связей конца XVI столетия. Акцент на целях России и полное отсутствие упоминание позиций казахской стороны создает в ее труде ложное представление о инициировании Москвой посольских контактов. Однако документы явно свидетельствуют и это было достаточно хорошо известно в литературе как предыдущего этапа, так и ее современникам, о чем писалось выше, что инициатива в возобновлении контактов принадлежала именно казахской стороне.

Вместе с тем следует подчеркнуть усилия Н. Г. Аполловой, отметить, что ею использованы архивные, ранее не опубликованные документы.

В 1949 г. выходит второе издание "Истории Казахской ССР", в котором приняли участие многие авторы из первого издания в том числе в качестве автора и члена редакционной коллегии, участвовал М. П. Вяткин, который и стал автором раздела, где были показаны посольские связи Казахской орды с Руссией.

Особенностью данного издания стало выделение в параграфе посвященного Казахскому ханству в XV-XVI вв. специального раздела "Связь с Русским государством" (История … 1949: 122–124). Следует обратить внимание на то, что в предыдущем издании "Истории Казахской ССР", подобный раздел отсутствовал. Именно в этом разделе М. П.

Вяткин рассмотрел ряд аспектов посольств конца XVI века. Несмотря на общие моменты с его "Очерками" 1941 г. в издании 1949 г. проявились заметные изменения, которые возможно стали следствием особенностей развития историографии в целом.

Исследователи относительно издания "Истории Казахской ССР" 1943 г. отмечали ее концептуальную неопределенность, компромиссность в подходах, однако после волны критики и дискуссии, которая и привела к переизданию этого труда в 1949 г. доминирующая концепция "наименьшего зла" в вопросе отношения с Россией, судя по всему, стала доминировать.

В части касающейся ранней истории казахско-русских отношений и посольских связей конца XVI в. М.П. Вяткин рассматривал их через призму этой концепции, последовательным представителем которой он являлся.

Михаил Порфирьевич пишет: "в 1594 году в Москву явилось посольство от Тевеккеля. Это было в напряженное время борьбы Казахского ханства с Бухарой. Перед посольством были поставлены задачи: добиться отпуска Ураз Мухаммеда в Казахстан и заручиться помощью Москвы в борьбе с Абдуллой Бухарским. Тевеккель, в передаче посла, просил Московское правительство принять Казахское ханство в подданство Русского государства" (История … 1949: 123). Однако, несмотря на то, что был добавлен фактор Бухары, чтобы объяснить причины направления посольства все-таки для М. П. Вяткина значение фигуры Ураз-Мухаммеда было видимо все еще значительным. В новом издании был добавлен целый абзац, раскрывающий значение и роль казахского султана и будущего касимовского царя для истории двусторонних отношений. Интересным является следующее утверждение: "Русское правительство хорошо понимало, что Ураз Мухаммед мог сыграть крупную роль в деле сближения с Казахстаном, и он был сделан касимовским царевичем, т. е. главой вассального от Москвы Касимовского "царства"… Русское правительство не ошиблось в свои расчетах. В 1594 году в Москву явилось посольство от Тевеккеля" (История … 1949: 123). Здесь стоит отметить, что М. П. Вяткин по времени переставил местами два события, а именно царствование в Касимове Ураз-Мухаммеда и прибытие казахского посла. Как известно касимовским царем казахский султан стал только в 1600 г., то есть через несколько лет после посольства, а не наоборот. Тем не менее в целом идея о ценности Ураз-Мухаммеда для русского правительства во внешнеполитических контактах с восточными государствами в первую очередь с Казахским ханством заслуживает внимания.

Кроме того, интересным является определение той формулы отношений с Россией к которой стремился Таваккул-хан, поднимая вопрос о подданстве: "подданство Тевеккель мыслил не в форме утраты Казахским ханством политической независимости, а лишь как военный союз двух государств" (История … 1949: 123).

В завершении изложения вопроса о казахско-русских посольствах М. П. Вяткин воспроизводит ряд фактов и выводов (о невозможности Москвы оказать реальную помощь казахам; условиях царя, и вывод о не успешности переговоров, на что рассчитывал Таваккул) практически дословно взятых из предыдущего издания 1943 г. и статьи 1942 г. за авторством А. Ф. Миллера (История … 1949: 123–124). Возможно, этот фрагмент повлиял на то, что было принято считать М. П. Вяткина автором главы не только в издании 1949, но и 1943 года.

Совпадение фрагментов из двух изданий разных авторов, возможно объяснить тем, что издание 1949 г., являлось исправленным и дополненным изданием 1943 г. и

М. П. Вяткин, которому поручили работу над этой главой, взял наиболее актуальные и подходящие фрагменты из предыдущего издания. Кроме того, нельзя исключать что М. П. Вяткин действительно участвовал в работе над параграфом10, который готовил А. Ф. Миллер.

М.П. Вяткин как автор "Очерков по истории Казахской ССР" и ряда глав в "Истории Казахской ССР" в 1943 и 1949 гг. внес значительный вклад в изучение истории казахско-русских отношений. Им хотя и кратко, но рассматривается история двусторонних взаимоотношений Казахского ханства и Русского царства в конце XVI века. В его публикациях в 1941 и 1949 гг. имеются заметные отличия в интерпретации событий, задач, стоявших перед казахским посольством, и даются разные объяснения что было обусловлено особенностью развития историографии Казахстана и исторической науки в СССР в целом.

Несмотря на имеющиеся отдельные фактические неточности в описании связей двух сторон, истории посольств и определенные противоречия в объяснении событий, работы М. П. Вяткина стали важным звеном в историографии ранней истории казахско-русских отношений и конкретно посольских связей конца XVI века.

1950-е гг., стали важной вехой в дальнейшем развитии историографии проблем истории взаимоотношений и присоединения к России соседних государств и народов. Если к 1940-м гг. утвердилась концепция "наименьшего зла", что нашло отражение в ряде публикаций в том числе "Истории Казахской ССР" 1949 г., то уже в самом начале 1950-х с подачи известного историка М. В. Нечкиной начинается дискуссия и обсуждение с критикой данной концепции ("формулы") и делается шаг к более позитивной, прогрессивной оценке, идеализации событий и процессов, связанных с вхождением народов и территорий в состав Русского государства в позднее средневековье и новое время (Нечкина 1951: 44–48).

Именно в рамках этих тенденций развития исторической науки и историографии казахско-русских отношений следует рассматривать опубликованное в 1957 г. (том 1), новое академическое издание "Истории Казахской ССР" (История … 1957). Вероятно, именно в связи с этими тенденциями в данной книге заметно больше внимание было уделено истории присоединения Казахстана к России, и был выделен специальный одноименный раздел, в рамках которого заодно была рассмотрена и более ранняя история связей Казахского ханства и России. Автором главы в которой отмечены посольские связи XVI в. была Н. Г. Аполлова. В определенной степени ее наработки и опыт монографии 1948 г., оказали влияние и на академическое издание 1957 года.

Также, как и ранее Н. Г. Аполлова уделила значительное внимание позиции и роли Русского царства в двусторонних отношениях, ее целям и задачам, которые сводились к поиску союзника в борьбе с Кучумом. Кроме того, для Москвы целью сближения с Казахской ордой было налаживание и усиление своего влияние на государства Центральной Азии. В целом по мнению Н. Г. Аполловой в конце XVI в. "Казахские ханства заняли в это время вполне определенное место во внешней политике русского государства на востоке" (История … 1957: 224).

Однако в отличии от прошлой своей работы в этот раз было уделено заметное внимание также позиции казахской стороны. Исходя из сложной внешнеполитической обстановки, в которой оказался Тавакkул-хан ему, требовалась помощь для борьбы с

Бухарским ханством. Н. Г. Аполлова, опираясь на посольские документы в том числе те, которые она выявила в архиве, полагала именно внешний (бухарский) фактор основным для возобновления посольских контактов, тогда как освобождение Ураз-Мухаммеда считала "формальным поводом для посольства" (История … 1957: 225).

Тем не менее ей не удалось все-таки до конца преодолеть инерцию предыдущей историографии и кроме внешнеполитических причин, то есть получения военной помощи выделила вопрос о подданстве казахского хана царю. В своем выводе она подчеркивает, что хотя дальнейшее развитие и результаты переговоров остаются неизвестны "но несомненно, что вопрос о подданстве казахов России в конце XVI в. ставился" (История … 1957: 226).

Таким образом, посольские контакты конца XVI в. вписывались Н. Г. Аполловой в концепцию "присоединения", следуя линейному объяснению истории двусторонних отношений, да и сам текст о посольских связях был помещен в главу "Начало присоединения Казахстана к России". В связи с этим стоит вспомнить ее утверждение по этому вопросу из монографии 1948 года.

В определенной мере эта работа Н. Г. Аполловой является закономерным итогом развития историографии по исследуемому вопросу за весь предшествующий период. С одной стороны, ограниченность источниковой базы, влияние предыдущей историографии и смена концепций в объяснении двусторонних отношений ограничивали возможности для более глубокого изучение темы. С другой же стороны она смогла на основе имеющихся источников в том числе, выявленных ею самой показать цели и задачи, стоявшие перед сторонами, привести некоторые факты и дать, например свое объяснение роли и места Ураз-Мухаммеда в переговорах и некоторые другие момента.

Данная публикация стала завершающим изданием второго этапа историографии посольских связей Казахского ханства и России в конце XVI века.

Обсуждение

Вопрос, который требует корректировки связан с периодизацией историографии вопросов ранней истории Казахского ханства и Русского царства.

Ранее нами была предложена своя периодизация, в историографии было выделено два этапа в изучении казахско-русских посольских связей в конце XVI века: первый этап был датирован 1820–1960 гг. и связан с именами Н. М. Карамзина, А. И. Левшина и других. Этот этап нами характеризовался появлением отдельных данных о посольствах в том числе введение в оборот небольшого числа источников. При этом отдельно проблема становления и ранней истории казахско-русских дипломатических связей отдельно никем не ставилась, и вопрос поднимался в большей степени "попутно", чаще в сводных работах при освещении истории казахов или истории завоевания Туркестана Россией (Лапин 2019).

Второй, современный этап историографии был ранее датирован 1960-ми – 2010-ми гг. В качестве рубежного события стала публикация в 1961 г. в специальном сборнике сразу нескольких документов по теме. Это издание документов хотя и не являлось первым, но учитывая массив изданных источников, способствовало переходу на новый уровень исследования ранней истории двусторонних отношений (Лапин 2019).

Если актуальность параметров современного этапа сохраняться, то более ранняя историография требует уточнения. Накопление новых исторических и историографических данных заставляет нас пересмотреть предыдущую периодизацию, ее первый этап и выделить в качестве самостоятельного еще один – 1930-е – 1950-е годы.

Заключение

Время 1930-х – 1950-х годов непродолжительный, но довольно насыщенны этап историографии казахско-русских посольских связей конца XVI в. В отличие от предыдущего этапа именно в это время обозначенные вопросы находят место как в научных статьях профессиональных ученых, так и на страницах академических изданий, в обобщающих работах и монографиях. Этап представлен работами А. П. Чулошникова, М. П. Вяткина, Н. Г. Аполловой, а также А. Ф. Миллера и В. Б. Кобрина.

Данный этап в историографии вопроса выделяется несколькими характерными для него моментами:

во-первых, в это время публикуется несколько документов посольств что создает базу для изучения темы. Если ранее только пара исследователей была знакома с документами, то благодаря публикации 1932 г. источники по проблеме становятся более доступными для более широкого круга исследователей. Кроме того, именно в это время ряд историков (А. П. Чулошников, Н. Г. Аполлова) знакомятся с архивными документами что позволило им продвинуться в изучении темы;

во-вторых, в отличие от первого этапа историографии, когда факт о посольствах только лишь констатировался в некоторых трудах, второй этап связан с началом профессионального изучения казахско-русских посольских связей в конце XVI века. Появляются работы историков, в которых ранние посольские связи между двумя государствами рассматриваются как самостоятельная проблема (А. П. Чулошников, В. Б. Кобрин). Сюжет о посольствах хана Таваккула в Россию занимает прочное место в обобщающих академических изданиях, к нему обращаются во всех трех вышедших в то время изданиях "Истории Казахской ССР" (1943, 1949, 1957);

в-третьих, своеобразной вершиной данного этапа стали усилия замечательного ученого Александра Петровича Чулошникова. Хотя его работа "Казахское ханство и его сношения с Московским государством и Россией (с XV в. до 1730 г.)" осталась неопубликованной в ней он сумел показать динамику посольских контактов на их раннем этапе. На основе вновь опубликованных и архивных документов, он раскрыл ряд деталей посольств, дал обоснованное разъяснение ряда моментов, в числе которых четко обозначил с опорой на источники цели казахского посольства и место Ураз-Мухаммеда. Он первый кто обратил внимание и показал посольские маршруты и дал пояснение другим аспектам.

Период 1930-х – 1950-х гг. стал важным этапом в развитии историографии посольских связей Казахского ханства и России в позднее средневековье. Это время совпало с институциональным становлением исторической науки в республике. Результатом чего стало появление крупных обобщающих работ по истории Казахстана, в том числе академических изданий "Истории Казахской ССР". Период совпал со сменой нескольких концепций в изучении истории казахско-русских отношений в целом что повлияло и на внимание историков к их более ранней истории.

Acknowledgements

The author expresses their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Автор мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Автор благодарит за научно-редакторское сопровождение статьи

Примечания

1. Казахское ханство и его сношения с Московским государством и Россией (с XV в. до 1730 г.). Статья А.П. Чулошникова. Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории РАН (далее Архив СПбИИ РАН). РС. ф. 262. оп. 1. д. 62.
2. По другим данным планировался четырехтомник (Дюсебаев 2012: 58).
3. Чулошников Александр Петрович. Личное дело. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии Наук (СПбФ АРАН). ф. 133. оп. 3. д. 117. л. 38.
4. Казахское ханство и его сношения с Московским государством и Россией (с XV в. до 1730 г.). Статья А. П. Чулошникова. Архив СПбИИ РАН. РС. ф. 262. оп. 1. д. 62. л. 15, 21.
5. Казахское ханство и его сношения с Московским государством и Россией (с XV в. до 1730 г.). Статья А. П. Чулошникова. Архив СПбИИ РАН. РС. ф. 262. оп. 1. д. 62. л. 18-19.
6. Казахское ханство и его сношения с Московским государством и Россией (с XV в. до 1730 г.). Статья А. П. Чулошникова. Архив СПбИИ РАН. РС. ф. 262. оп. 1. д. 62. л. 19-20.
7. Казахское ханство и его сношения с Московским государством и Россией (с XV в. до 1730 г.). Статья А. П. Чулошникова. Архив СПбИИ РАН. РС. ф. 262. оп. 1. д. 62. л. 22-24.
8. Р.Б. Сулейменов в своем историографическом обзоре так охарактеризовал статью А. Ф. Миллера: "Узость источниковой базы, степень разработанности этой проблемы в научной литературе, да и рамки статьи не позволили ему [А. Ф. Миллеру] дать развернутую картину международных связей Казахстана в рассматриваемый им период" (Сулейменов 1983: 17).
9. Выписки из архивных документов, сделанные Н. Г. Аполовой. Научный архив "Ғылым ордасы" ф. 11. оп. 4. д. 156. л. 1-17.
10. В своем письме в редакцию журнала "Вопросы истории" в 1952 г. М. П. Вяткин очень кратко упомянул что в "Истории Казахской ССР" им написаны "главы, посвящённые XIII в. – первой четверти XIX в." (Вяткин 1952: 158). Впрочем, судя по контексту, речь в данном случае могла идти и об издании 1949 года.

Список литературы

Асфендиаров С.Д. *История Казакстана (с древнейших времен)*. Т. 1. Алма-Ата, Москва: Казакстанское краевое издательство. 1935. 262 с.

Алпатова В.Д. Обзор фондов ученых-историков, погибших во время блокады Ленинграда (По материалам Архива ЛОИИ СССР АН СССР). *В: Археографический ежегодник за 1973 год.* Москва: Наука. 1974. С. 242-254.

Аполлова Н. Г. *Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века.* Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР. 1948. 255 с.

Басин В.Я. *Россия и казахские ханства в XVI-XVIII вв.: Казахстан в системе внешней политики российской империи.* Алма-Ата: Наука, 1971. 276 с.

Вяткин М.П. *Очерки по истории Казахской ССР. Том первый. С древнейших времен по 1870 г.* [Москва]: ОГИЗ. Госполитиздат. 1941. 368 с.

Вяткин М.П. Письмо в редакцию. *Вопросы истории.* 1952. No.2, с.157–159.

Дружинин Н.М. *Избранные труды.* М.: Наука. 1990. 512 с.

Дюсебаев Н.К. Актуальные проблемы истории Казахстана в трудах М.П. Вяткина. *Вестник Томского государственного университета. История.* 2012. No.4 (20), с.57-60.

Ерімбетова К. *Қалдырған ізі мәңгілік. Қазақтын тарих ғылымы. Академик Анна Панкратова (XX ғасырдың бірінші жартысы)*. 1-том. Астана: "БиКА" БП кешені. 2016. 364 б.

Жаппасов Ж.Е. *XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихнамасы*. Алматы: "Қазақ университеті", 2019. 233 б.

История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней / Под ред. М. Абдыкалыкова и А. Панкратовой. Алма-Ата: КазОГИЗ.1943. 670 с.

История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Том 1 / Под общ. ред. И.О. Омарова и А. Панкратовой. 2-е изд., испр. и доп. Алма-Ата: АН Казахской ССР. 1949. 510 с.

История Казахской ССР. Том 1. Ред. коллегия: М. О. Ауэзов, С. Б. Баишев и др. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1957. 609 с.

Кобрин В.Б. К вопросу о казахско-русских отношениях в XVI веке. Вестник АН Казахской ССР. 1946. No.11(20), с.55-57.

Лапин Н.С. Становление казахско-русских дипломатических связей в позднее средневековье в русской историографии XIX – начала XX вв*. В: Материалы II-й научной конференции средневековой истории Дешт-и Кыпчака.* Павлодар: ТОО НПФ "ЭКО". 2018. С. 238-245.

Лапин Н.С. Историография первого Казахского посольства в Русское государство в 1594-1595 гг. *Электронный научно-образовательный журнал "История".* 2019. Т.10. Вып.1(75). URL: http://history.jes.su/s207987840002572-8-1. DOI: 10.18254/S0002572-8-1(дата обращения: 05.09.2026).

Лапин Н.С. Сибирское и Бухарское ханства в материалах казахско-русских переговоров 1595 года. Золотоордынское обозрение. 2024. Т.12, no.3, с.619–643. https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024-12-3.619-643

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Часть I: Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI-XVII вв. Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 1933. 504 с.

Миллер А. Международное положение Казахстана во второй половине XVI века. *Исторический журнал.* 1942. No.8, с.51-55.

М.П. Вяткин. Страницы жизни и работы: (К 110-летию со дня рождения). Под ред. С.И. Потолова. 2-е изд, испр. и доп. СПб.: Нестор-История. 2006. 148 с.

Нечкина М.В. К вопросу о формуле "наименьшее зло". Письмо в редакцию. *Вопросы истории.* 1951. No.4, с.44-48.

Прошлое Казакстана в источниках и материалах. Сб. I. / Под ред. С. Д. Асфендиарова и проф. П.А. Кунте. Алма-Ата, Москва: Казакское краевое издательство. 1935. 297 с.

Серова Е.А. Историко-археографический институт Академии наук СССР (1931-1936 гг.). *История и историки: историографический ежегодник.* 1976. Москва: Издательство "Наука". 1979. С.361-378.

Сулейменов Р. Б. Внешнеполитические связи Казахстана XVI-XVIII вв. в советской историографии. *В: Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв.* Алма-Ата: Наука. 1983. С. 8-34.

Тихонов В.В. *Историки, идеология, власть в России XX века. Очерки.* Москва: ИРИ РАН. 2014. 218 с.

Чулошников А.П. Торговля Московского государства с Средней Азией в XVI-XVII вв. В: *Материалы истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР.* Часть I. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI-XVII вв. Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 1933. С. 61–88.

References

Asfendiarov S.D. *Istoriya Kazakstana (s drevnejshikh vremen).* Vol. 1. Alma- Alma-Ata, Moscow: Kazakhstan Regional Publishing House 1935. 262 p. (in Russian)

Alpatova V.D. Obzor fondov uchenykh-istorikov, pogibshikh vo vremya blokady Leningrada (Po materialam Arkhiva LOII SSSR AN SSSR). In: *Archaeographic Yearbook for 1973.* Moscow: Nauka. 1974. Pp. 242-254. (in Russian)

Apollova N.G. *Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii v 30-kh godakh XVIII veka.* Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR 1948. 255 p. (in Russian)

Basin V.Ya. *Rossiya i kazakhskie khanstva v XVI-XVIII vv.: Kazakhstan v sisteme vneshnei politiki rossiiskoi imperii.* Alma-Ata: Nauka. 1971. 276 p. (in Russian)

Vyatkin M.P. *Ocherki po istorii Kazakhskoi SSR.* Volume 1. From Ancient Times to 1870. [Moscow]: OGIZ. Gospolitizdat. 1941. 368 p. (in Russian)

Vyatkin M.P. Pismo v redaktsiyu. *Questions of History.* 1952. No.2. pp.157–159. (in Russian)

Druzhinin N.M. *Izbrannye trudy. M*oscow: Nauka. 1990. 512 p. (in Russian)

Dyusebaev N.K. Aktualnye problemy istorii Kazakhstana v trudakh M.P. Vyatkina. *Bulletin of Tomsk State University.* History. 2012. No.4(20). pp.57-60. (in Russian)

Erimbetova K. *Kaldyrgan izi mangilik. Kazaқtyn tarikh gylymy. Akademik Anna Pankratov*a (XX gasyrdyn birinshi zhartysy). 1st volume. Astana: “BiKA” BP kesheni. 2016. 364 p. (in Kazakh)

Zhappasov Zh.E. *XVI-XVIII gg. kazak-orys karym-katynastarynyn tarikhnamasy.* Almaty: " Kazakh University iversitety". 2019. 233 p. (in Kazakh)

Istoriya Kazakhskoi SSR c drevneishikh vremen do nashikh dnei. Edited by M. Abdykalykov and A. Pankratova. Alma-Ata: KazOGIZ. 1943. 670 p. (in Russian)

Istoriya Kazakhskoi SSR c drevneishikh vremen do nashikh dnei. Volume 1. Under general edition I.O. Omarov and A. Pankratova. 2nd ed., rev. and additional Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1949. 510 p. (in Russian)

Istoriya Kazakhskoi SSR. Volume 1. Editorial board: M.O. Auezov, S.B. Baishev and others. Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 1957. 609 p. (in Russian)

Kobrin V.B. K voprosu o kazakhsko-russkikh otnosheniyakh v XVI veke. *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh* SSR. 1946. No.11(20), pp. 55-57. (in Russian)

Lapin N.S. Stanovlenie kazakhsko-russkikh diplomaticheskikh svyazej v pozdnee srednevekovie v russkoi istoriografii XIX – nachala XX vv. In: *Proceedings of the 2nd Scientific Conference on the Medieval History of Desht-i Kipchak*. Pavlodar: LLP NPF "EKO". 2018. Pp. 238-245. (in Russian)

Lapin N.S. Historiography of the First Kazakh Embassy in the Russian State in 1594-1595. *Electronic scientific and educational magazine "History"*. 2019. Vol.10, Is.1(75). (in Russian)

Lapin N.S. Siberian and Bukhara khanates in the materials of the Kazakh-Russian negotiations of 1595*. Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review*. 2024. Vol.12, no.3, pp. 619-643. https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024-12-3.619-643 (In Russian)

Materialy po istorii Uzbekskoi, Tadzhikskoi i Turkmenskoi SSR. Part I: Trade with the Muscovite State and the International Position of Central Asia in the 16th–17th Centuries. Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 1933. 504 p. (in Russian)

Miller A. Mezhdunarodnoe polozhenie Kazakhstana vo vtoroi polovine XVI veka. *Historical Journal.* 1942. No.8, p.51-55. (in Russian)

M.P. Vyatkin. *Stranitsy zhizni i raboty: (K 110-letiyu so dnya rozhdeniya)* Edited by S. I. Potolov. 2nd edition, revised and expanded. SPb: Nestor-Istoriya, 2006. 148 p. (in Russian)

Nechkina M.V. K voprosu o formule "naimen'shee zlo". Pis'mo v redaktsiyu*. Questions of History.* 1951. No.4, p.44-48. (in Russian)

Proshloe Kazakstana v istochnikakh i materialakh. Collection I. Edited by S. D. Asfendiarov and Prof. P. A. Kunte. Alma-Ata, Moscow: Kazakh Regional Publishing House. 1935. 297 p. (in Russian)

Serova E.A. Istoriko-arkheograficheskij institut Akademii nauk SSSR (1931–1936 gg.). In: History and Historians: *A Historiographical Yearbook*. 1976. Moscow: Nauka Publishing House. 1979. Pp. 361-378. (in Russian)

Suleimenov R.B. Vneshnepoliticheskie svyazi Kazakhstana XVI-XVIII vv. v sovetskoi istoriografii*. In: Kazakhstan, Central Asia, and Inner Asia in the 16th-18th Centuries.* Alma-Ata: Nauka. 1983. Pp. 8-34. (in Russian)

Tikhonov V. V. Istoriki, ideologiya, vlast' v Rossii XX veka. Essays. Moscow: IRI RAN (Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences). 2014. 218 p. (in Russian)

Chuloshnikov A.P. Torgovlya Moskovskogo gosudarstva s Srednei Aziei v XVI-XVII vv. In: *Materials on the of the Uzbek, Tajik, and Turkmen SSRs.* Part I: Trade with the Muscovite State and the International Position of Central Asia in the 16th-17th Centuries. Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 1933. Pp.61-88 (in Russian)

Information about author

Nickolay S. Lapin – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of Department, Research Institute for Jochi Ulus Studies, 010000, 15B Pushkin str., Astana, Kazakhstan, . https://orcid.org/0000-0001-6459-7676, lapin.79@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

Николай Сергеевич Лапин – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, бөлім меңгерушісі, Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты, 010000, Пушкин к-сі. 15Б, Астана, Қазақстан. https://orcid.org/0000-0001-6459-7676, lapin.79@mail.ru

Сведения об авторах

Николай Сергеевич Лапин – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), руководитель Отдела, Научный институт изучения Улуса Джучи, 010000, ул. Пушкина, 15 Б, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-6459-7676, lapin.79@mail.ru

Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest / ***Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу.*** Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / ***Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.08.2026
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 21.09.26.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 10.12.2026

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

NATIONAL HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Научная статья/Research Article
МРНТИ / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.86.121

Problems of Studying the Secret History of the Mongols as a Historical Source

A. Porsin✉
Research Institute for the Study of the Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan
✉*porsinart@gmail.com*

Abstract. The article examines the historiography of studying The Secret History of the Mongols as a historical source. The main focus is on the debated issues of the dating of the monument, the problem of the colophon, authorship, and the process of text formation. On the basis of a comparative source analysis of works by researchers of the 19th–21st centuries, key anachronisms and politically motivated plotlines are identified. It is shown that none of the proposed datings (1228, 1240, 1252, 1264, 1324) is consistent with all the data of the colophon and the content of the text. The necessity of considering the colophon as part of the historical narrative and conducting a detailed literary-historical analysis of the plots in comparison with the Yuan chao bi shi and the Altan Tobchi is substantiated. The materials of the study include the text of The Secret History of the Mongols, considered in comparison with data from the Yuan shi, Rashid al-Din, Koryŏsa, Altan Tobchi, Sheng-wu qin-zheng-lu, and other sources used by researchers to address questions about the origin, dating, structure, and character of the monument, as well as studies devoted to this historical source. The main method is historiographical and comparative source analysis. Proposed datings and reconstructions of the text's formation, their argumentation, identified anachronisms and contradictions, as well as textual and historical-geographical observations, are examined. The literature review traces the evolution of scholarly views on the time of the monument's creation. It is noted that for a long time the dating to 1240 did not raise doubts; however, subsequent studies revealed serious contradictions. Hypotheses linking the text to the kurultais of 1228, 1240, 1252, 1264, and 1324 are analyzed in detail. It is shown that proponents of each version have to resort to complex assumptions in order to reconcile the colophon with the rest of the text. Particular attention is paid to the analysis of anachronisms present in all parts of the work, including the description of Ögedei's reign and earlier sections. Examples are given of plots connected with Shigi Qutuqu, Muqali, Mahmud Yalavach, Chormaqan, and the conflict between Batu, Güyük, and Büri. It is indicated that these plots could not have arisen in 1228 or 1240 and reflect the political realities of a later time, primarily the era of Möngke and Kublai. In the discussion, it is emphasized that the question of dating, authorship, and the process of text formation deserves a separate monographic study. The most promising direction is recognized as considering the colophon as a full-fledged part of the historical text, as well as a detailed comparison of the Yuan chao bi shi and the Altan Tobchi in order to identify insertions and editorial changes. The need for literary and historical analysis of individual plotlines, and not only linguistic textual analysis, is pointed out. In conclusion, it is stated that the discussion remains unfinished, and none of the proposed Years of the Mouse corresponds to all the conditions of the colophon.

Keywords: historiography; source studies; dating; colophon; anachronisms; textual criticism; Altan Tobchi; Chinggis Khan; Ögedei; kurultai

© A. Porsin, 2026

For citation: Porsin A. Problems of Studying the Secret History of the Mongols as a Historical Source. *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp. 86-121. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.86-121

"Моңғолдардың құпия шежіресін" тарихи дереккөз ретінде зерттеу мәселелері

А. Порсин

Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада "Моңғолдардың құпия шежіресінің" тарихи дереккөз ретінде зерттелу тарихнамасы қарастырылады. Негізгі назар ескерткіштің даталануы, колофон мәселесі, авторлығы және мәтіннің қалыптасу үдерісі туралы пікірталас мәселелеріне аударылады. XIX-XXI ғасырлардағы зерттеушілердің еңбектерін салыстырмалы деректанулық талдау негізінде негізгі анахронизмдер мен саяси уәжді сюжеттік желілер анықталды. Ұсынылған даталаулардың (1228, 1240, 1252, 1264, 1324) ешқайсысы колофон деректерінің барлығымен және мәтін мазмұнымен үйлеспейтіні көрсетілген. Колофонды тарихи нарративтің бөлігі ретінде қарастыру және "Юань чао би ши" мен "Алтан тобчи" мәтіндерін салыстыра отырып, сюжеттерге егжей-тегжейлі әдеби-тарихи талдау жүргізу қажеттілігі негізделеді. Зерттеу материалдарына "Моңғолдардың құпия шежіресінің" мәтіні, сондай-ақ "Юань ши", Рашид ад-Дин, "Корёса", "Алтан тобчи", "Шэн-у цинь-чжэн-лу" және ескерткіштің шығу тегі, даталануы, құрылымы мен сипаты туралы мәселелерді шешу үшін зерттеушілер тартқан басқа да дереккөздер, сондай-ақ осы тарихи дереккөзге арналған зерттеулер кіреді. Негізгі әдіс – тарихнамалық және салыстырмалы деректанулық талдау. Зерттеушілер ұсынған даталаулар мен мәтіннің қалыптасуын реконструкциялау, олардың дәлелдемелері, анықталған анахронизмдер мен қайшылықтар, сондай-ақ текстологиялық және тарихи-географиялық байқаулар қарастырылады. Әдебиеттерге шолуда ескерткіштің жасалу уақыты туралы ғылыми көзқарастардың эволюциясы баяндалады. Ұзақ уақыт бойы 1240 жылмен даталау күмән тудырмағаны, алайда кейінгі зерттеулер елеулі қайшылықтарды ашқаны атап өтіледі. Мәтінді 1228, 1240, 1252, 1264 және 1324 жылдардағы құрылтайлармен байланыстыратын болжамдар егжей-тегжейлі талданады. Әрбір нұсқаны жақтаушылар колофонды мәтіннің қалған бөлігімен келістіру үшін күрделі болжамдарға жүгінуге мәжбүр болатыны көрсетілген. Шығарманың барлық бөліктерінде, соның ішінде Өгедей билігінің сипаттамасында және ертерек бөлімдерде кездесетін анахронизмдерді талдауға ерекше назар аударылады. Шиги-Хутуху, Мухали, Махмуд Ялавач, Чормаган, сондай-ақ Бату, Гүюк және Бүри арасындағы жанжалға байланысты сюжеттерге мысалдар келтіріледі. Бұл сюжеттер 1228 немесе 1240 жылдары туындай алмайтыны және кейінгі кезеңнің, ең алдымен Мөңке мен Хубилай дәуірінің саяси шындығын көрсететіні айтылады. Талқылауда даталау, авторлық және мәтіннің қалыптасу үдерісі туралы мәселе жеке монографиялық зерттеуге лайық екені атап көрсетіледі. Ең перспективалы бағыт ретінде колофонды тарихи мәтіннің толыққанды бөлігі ретінде қарастыру, сондай-ақ қосымшалар мен редакциялық өзгерістерді анықтау үшін "Юань чао би ши" мен "Алтан тобчиді" егжей-тегжейлі салыстыру танылады. Жеке сюжеттік желілерді тек лингвистикалық текстологиялық талдау ғана емес, әдеби және тарихи талдау қажеттілігі көрсетіледі. Қорытындыда пікірталас аяқталмағаны және ұсынылған Тышқан жылдарының ешқайсысы колофонның барлық шарттарына сәйкес келмейтіні айтылады.

Түйін сөздер: тарихнама; деректану; даталау; колофон; анахронизмдер; текстология; Алтан тобчи; Шыңғыс хан; Өгедей; құрылтай

Проблемы изучения "Тайной истории монголов" как исторического источника

А. Порсин
Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается историография изучения "Тайной истории монголов" как исторического источника. Основное внимание сосредоточено на дискуссионных вопросах датировки памятника, проблеме колофона, авторства и процесса формирования текста. На основе сравнительно-источниковедческого анализа работ исследователей XIX–XXI вв. выявлены ключевые анахронизмы и политически мотивированные сюжетные линии. Показано, что ни одна из предложенных датировок (1228, 1240, 1252, 1264, 1324) не согласуется со всеми данными колофона и содержанием текста. Обосновывается необходимость рассматривать колофон как часть исторического нарратива и проводить детальный литературно-исторический анализ сюжетов в сопоставлении "Юань чао би ши" и "Алтан тобчи". В работе проанализированы материалы, включающие текст "Тайной истории монголов", а также данные "Юань ши", Рашид ад-Дина, "Корёса", "Алтан тобчи", "Шэн-у цинь-жэн-лу" и других источников, привлекавшихся для решения вопросов о происхождении, датировке, структуре и характере памятника. Основным методом является историографический и сравнительно-источниковедческий анализ. Рассматриваются предложенные исследователями датировки и реконструкции формирования текста, их аргументация, выявленные анахронизмы и противоречия, а также текстологические и историко-географические наблюдения. В литературном обзоре прослеживается эволюция научных представлений о времени создания памятника. Отмечается, что длительное время датировка 1240 годом не вызывала сомнений, однако последующие исследования выявили серьёзные противоречия. Подробно разбираются гипотезы о связи текста с курултаями 1228, 1240, 1252, 1264 и 1324 годов. Показано, что сторонникам каждой из версий приходится прибегать к сложным допущениям, чтобы согласовать колофон с остальным текстом. Особое внимание уделено анализу анахронизмов, которые присутствуют во всех частях произведения, включая описание правления Угедея и более ранние разделы. Приводятся примеры сюжетов, связанных с Шиги-Хутуху, Мухали, Махмудом Ялавачем, Чормаганом, а также с конфликтом между Бату, Гуюком и Бури. Указывается, что эти сюжеты не могли возникнуть в 1228 или 1240 годах и отражают политические реалии более позднего времени, прежде всего эпохи правления Менгу и Хубилая. В обсуждении подчёркивается, что вопрос о датировке, авторстве и процессе формирования текста заслуживает отдельного монографического исследования. Наиболее перспективным направлением признаётся рассмотрение колофона как полноправной части исторического текста, а также детальное сопоставление "Юань чао би ши" и "Алтан тобчи" для выявления вставок и редактуры. Указывается на необходимость литературного и исторического анализа отдельных сюжетных линий, а не только лингвистического текстологического анализа. В заключение констатируется, что дискуссия остаётся незавершённой, а ни один из предложенных годов Мыши не соответствует всем условиям колофона.

Ключевые слова: историография; источниковедение; датировка; колофон; анахронизмы; текстология; Алтан тобчи; Чингиз-хан; Угедей; курултай

Для цитирования: Порсин А. Проблемы изучения "Тайной истории монголов" как исторического источника. *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp.86-121. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.86-121

Введение

"Тайная история монголов" (далее ТИМ) в советской и постсоветской историографии, благодаря переводу С.А. Козина, также известная как "Сокровенное сказание монголов", вероятно, является самым знаменитым произведением монгольской литературы. В то же время сложно назвать памятник, оказавший большее влияние на представления людей XIX-XXI веков о Чингиз-хане, его эпохе и людях, его окружавших.

Если говорить о массовом сознании, то большинство художественных фильмов и книг, посвященных этой теме, в той или иной степени опираются на хорошо известные сюжеты ТИМ. При этом данные таких крупных источников, как “Юань ши” или Рашид ад-Дина, в этом направлении используются реже. Такое внимание к данному памятнику со стороны творческих людей вполне естественно, учитывая потрясающую яркость и непосредственность описания в нем исторических событий. Именно эта особенность ТИМ, в общем не характерная для китайских и иранских источников, и делает ее привлекательной при создании художественного продукта, тематика которого касается этой эпохи и личности Чингиз-хана.

Серьёзное влияние ТИМ оказала и на взгляды ученых о данном периоде в истории Монголии. Тут роль сыграли два фактора.

Во-первых, как справедливо отметил К. Этвуд, "фактически, ТИМ прямо или косвенно является источником почти всего, что мы знаем о Чингисхане примерно до 1210 года" (Atwood 2007: 7). Конечно, последующие 10-е и 20-е годы XIII века источниками описаны значительно лучше, но сильное влияние описательных конструкций ТИМ сохраняется и там.

Во-вторых, и это не менее важно, за ней сохраняется статус внутрисемейной истории Чингизидов – текста, предназначенного для функционирования внутри правящего клана империи, содержание которого было “закрыто” для окружающих, что и определяло его "тайный" характер. Естественно, что при многочисленных ошибках и анахронизмах, признаваемых исследователями, содержание ТИМ оказало огромное влияние на формирование представлений о личных отношениях, сложившихся в семье и ближайшем окружении создателя империи. Определённую роль в этих отношениях, судя по описанию, занимали конфликты между Чингиз-ханом и его приближенными, между ним и его сыновьями, а также между самими братьями-Чингизидами.

Материалы и методы

Материалом исследования является текст ТИМ, рассматриваемый в сопоставлении с данными "Юань ши", Рашид ад-Дина, "Корёса", "Алтан Тобчи", "Шэн-у цинь-жэн-лу" и других источников, привлекавшихся исследователями для решения вопросов о происхождении, датировке, структуре и характере памятника, а также исследования, посвящённые этому историческому источнику.

Основным методом является историографический и сравнительно-источниковедческий анализ. Рассматриваются предложенные исследователями датировки и реконструкции формирования текста, их аргументация, выявленные анахронизмы и противоречия, а также текстологические и историко-географические наблюдения.

Литературный обзор

Долгое время датировка ТИМ не вызывала особых вопросов. Сюжетная линия повествования заканчивается в самом конце правления Угедея, а текст завершается колофоном: "Написано во время пребывания Двора в урочище Долоан болдах Келуренского Кодее арала, что между двумя урочищами Шильгим и Цек, в седьмой месяц Хуран сара, года Мыши, во время происхождения там Великого сейма – Хурил" (Козин 1941: 199).

Колофон датирован только годом Мыши двенадцатигодового животного календаря и, следовательно, не может быть автоматически отнесен к конкретному году. Но соотнесение года Мыши и завершение текста концом правления Угедея, с упоминанием об окончании западного похода, но без упоминания о его смерти (11 декабря 1241 года), уверенно давало датировку – 1240 год. До 40-х годов XX века ее принимала большая часть ученых. Правда, в 1901 году Тинг Чен выдвинул предположение, согласно которому ТИМ была написана в 1228 году Мыши на курултае после смерти Чингиз-хана, и что ее автор, некий "T'o-ch'a-an", добавил к тексту некоторые события из правления Угедея, забыв исправить колофон. Но тогда эта версия не получила особой поддержки (Hung 1951: 487; Rachewiltz 1965: 186).

Тем не менее, и в рамках датировки ТИМ 1240 годом существовали определенные вариации, особенно характерные для японских исследователей. Нака Митие и Исихама Дзюнтаро, указав на связь первой строки текста "Cinggis Qahan-uhujaur" (Происхождение Чингиз-хана) и следующей " De'ere Tenggeri-eche jayaatu torogsen Borte Chino ajuu" (Вначале был серо-голубой волк, рожденный с судьбой, предопределенной Небесами), полагали, что настоящим названием книги было "Происхождение Чингиз-хана". Оно относилось к первым 10 главам текста, завершавшегося объединением монголов и смертью основного противника Чингиз-хана Теб-Тенгри около 1210 года. Нака Митие считал, что первые десять глав были написаны при жизни основателя империи. Исихама Дзюнтаро не оговаривал конкретное время возникновения "Происхождения Чингиз-хана", признавая лишь, что это произошло до 1240 года, когда к первой части был добавлен остальной текст, включающий описание вторжений монголов в Северный Китай и Хорезм, а также правления Угедея. Именно к последним двум главам и относился колофон с годом Мыши (Hung 1951: 466-470).

В 1941 году Р. Груссе отметил, что два сюжета ТИМ склоняют к мысли о том, что текст был написан уже после смерти Угедея.

Во-первых, в ходе обсуждения кандидатуры наследника престола в §255 содержится подспудное указание на возможность перехода власти в будущем к потомкам другого сына Чингиз-хана. Что, собственно, и произошло в 1251 году, когда внуков Угедея отстранил от власти сын Тулуя Менгу.

Во-вторых, заявление Угедея о его четырех "грехах", содержащееся в §281, и фактически завершающее текст, очень напоминает посмертное осуждение его правления. На этом основании французский историк выдвинул гипотезу о том, что годом Мыши, к которому относится колофон, может быть 1252, и что ТИМ была записана сразу после прихода Менгу к власти (Grousset 1941: 230, 303).

П. Пелльо, датировавший ТИМ 1240 годом, признал ценность обоих аргументов, приведённых Р. Груссе, в то же время указав на то, что решающими в этом вопросе они являться не могут. Основной проблемой предложенной датировки, по его мнению, является отсутствие указаний источников на великий курултай в Кодее арале в 1252 году, соответствующем году Мыши. Признавая, что таких указаний нет и для 1240 года, он отмечал, что передвижения Угедея в принципе освещены достаточно слабо, и именно этим можно объяснить отсутствие других сообщений об этом событии. Но эпоха Менгу описана достаточно подробно и после великого курултая в 1251 году "Свиньи", на котором новый каан взошёл на престол, в следующем году о большом съезде знати информации нет. А значит либо колофон не верен – а эту возможность П. Пелльо отклонял, либо ТИМ была все-таки записана в 1240 году, на курултае в Кодее арале, не отмеченном другими источниками. Появление же в тексте мотивов, очевидно направленных против Угедея, он объяснял тем, что претензии Толуя и его семьи на власть проявлялись задолго до начала 50-х годов и именно поэтому отразились в тексте (Pelliot 1941: 1-2).

В 1951 году было опубликовано большое и очень скрупулезное исследование У. Хунга, посвященное ТИМ, в котором автор сделал ряд важных в той или иной степени гипотетических выводов. Текст ТИМ изначально не содержал разделения на главы, которое возникло благодаря работе редакторов эпохи Мин. Также именно китайские редакторы, работавшие после падения власти монголов, сочли попавший им в руки текст "секретным" документом бывшей правящей династии.

Такой исторический текст, скорее всего сборник из нескольких книг исторического характера, был известен в юаньском Китае под названием "Тобчиян". Это был закрытый сборник исторических текстов, доступ к которому для чиновников-китайцев был запрещен. Текст Тобчиян не сохранился, но, по всей видимости, именно за него был принят монгольский текст, содержащий весьма интимные подробности из жизни основателя династии и его преемника, отсутствующие в других источниках. Поэтому минские редакторы дали ему китайское название "Юань чао би ши", то есть "Тайная история династии Юань", монгольским эквивалентом которого являлось "Mongyol-unniuca tobcaan", то есть "Тайная история монголов".

Изначальным названием произведения было "Cinggis Qahan-uhujaur" (Происхождение Чингиз-хана). Тот факт, что содержание ТИМ явно выходит за смысловые рамки его предполагаемого наименования, исследователь объяснял особенностями формирования текста. По его мнению, "автором" был монгол, близкий к Чингиз-хану и его семье, а само произведение является письменно зафиксированным рассказом. Когда рассказчика попросили изложить известную ему историю основателя империи, он начал ее с "Происхождения Чингиз-хана" и продолжал до тех пор, пока человек, записывавший текст, не решил завершить повествование колофоном. Задолго до своего завершения рассказ вышел за рамки заявленной темы, и так как у текста не было названия, наименование "Cinggis Qahan-uhujaur" должно относиться ко всему произведению.

Многочисленные хронологические ошибки и очень слабое, во многом ошибочное описание боевых действий в Китае и в Хорезмийском султанате У. Хунг связывал именно с неграмотностью рассказчика, который не пользовался письменными источниками, воспроизводя историю по памяти, а также устным характером повествования. Его близость к семье Чингиз-хана и описываемым событиям проявляется в многочисленных интимных историях из жизни основателя империи и его окружения, которые описаны с потрясающей яркостью. Книга является изложением его воспоминаний, которые могли быть зафиксированы в достаточно короткий срок – всего за несколько дней.

В вопросе о датировке автор, с одной стороны, поддержал гипотезу Р. Груссе в той ее части, где он указал на протолуидский характер некоторых сообщений ТИМ, которые могли появиться только после смерти Угедея. С другой стороны, он предположил, что указанным в колофоне годом Мыши может быть не 1252, а следующий за ним 1264 год. В качестве обоснования автор привел достаточно любопытное наблюдение историко-географического характера. В §247 дважды упоминается территория под названием Сянь тэ фу. Проблема состоит в том, что до 1263 эта территория называлась Сянь-тэ-чжоу. В "Юань ши" есть запись от 1 июля 1260 года, фиксирующая это название. Только 7 сентября 1263 года Сянь-тэ-чжоу получил более высокий статус в географическом управлении и был переименован в Сянь тэ фу. Следовательно, текст не мог быть написан раньше, и подходящий год Мыши нужно искать после 1263 – а это либо 1264, либо 1276 год.

Последний вариант У. Хунг отклонил по двум причинам. Во-первых, свидетель и участник бурных событий эпохи молодости Чингиз-хана в 1264 году должен был быть очень стар, и вряд ли он был бы жив в 1276 году. Во-вторых, если бы текст был завершен в середине 1270-х гг., то автор не стал бы использовать название Чжунду (современный Пекин), который к тому моменту уже был переименован в Даду.

Связав колофон с 1264 годом, У. Хунг отметил, что, согласно "Юань ши", государственный министр Ванг О 9 сентября 1262 года подал прошение Хубилаю о копировании и отправке истории предыдущих императоров в Бюро династической истории, а 25 мая 1263 года обратился к нему с просьбой о сборе исторических данных о Чингиз-хане. Именно с мероприятиями, которые, возможно, имели место после этих прошений, автор и связывал возникновение текста ТИМ.

Однако в 1264 году источники не фиксируют никакого съезда монгольской знати, который можно было бы охарактеризовать как "великий курултай". Признавая это, автор предположил проведение такого съезда в Монголии, на котором сторонники Ариг-Буги приняли решение о признании власти Хубилая и о прекращении гражданской войны. Указанный в колофоне седьмой месяц соответствует временно́му промежутку с 25 июля по 22 августа. "Юань ши" сообщает о том, что 22 августа 1264 года мятежный брат Хубилая Ариг-Буга и поддержавший его сын Мунке Урунгташ "вернулись и были прощены". Возможно, перед их возвращением и состоялся курултай в Кодее арале, на котором был записан текст ТИМ (Hung 1951: 484-492).

Версию У. Хунга раскритиковал А. Мостарт, являвшийся сторонником датировки написания ТИМ 1240 годом. Основной его претензией было отсутствие внятного объяснения резкого прекращения повествования, не дошедшего даже до смерти Угедея. По какой причине из исторического сочинения, якобы написанного в 1264 году, выпало двадцать четыре года, в течение которых произошла смерть Угедея, два долгих

регентства, два императорских правления, приход к власти младшей ветви Чингизидов в лице Менгу, завершение завоевания Ирана, возобновление войны с империей Сун, восхождение на трон Хубилая, восстание Ариг-Буги и его капитуляция (Mostaert 1951: 394-395)?

Однако, несмотря на критические замечания, версия У. Хунга с теми или иными оговорками получила определенную поддержку. В 1260 году А. Уэйли, анализируя §274 ТИМ, отметил, что сообщение о назначении баскаком в Корее Есудера-хорчи, который ранее был направлен в этот регион на помощь Джалаиртаю-хорчи, является очевидным анахронизмом. В "Корёса" (династическая история периода Корё, составленная в 1451 году) сообщается о том, что осенью 1254 года в Корее стало известно о назначении монгольского вождя по имени Ch'a-la-tae начальником Восточных земель. Вскоре после этого он переправился через Ялу в сопровождении 5000 человек. Летом 1258 года второй монгольский вождь Ye-su-tal появился в регионе и объявил, что монгольский хан назначил его и Ch'a-la-tae управлять делами в Корее. Похоже, что они правили совместно до лета 1259 года, когда Ch'a-la-tae внезапно умер, и Ye-su-tal стал править единолично.

Еще Нака Митиё (ум. в 1908 году) в одном из своих трудов, опубликованных уже после его смерти, отметил, что Ch'a-la-tae и Ye-su-tal"Корёса" – это, безусловно, Джалаиртай и Есудер ТИМ, и, следовательно, их прибытие в Корею должно датироваться временем правления Мунке. Сам японский исследователь не придал этому факту большого значения, предполагая, что анахронизм возник благодаря деятельности переписчика, работавшего спустя много лет после составления текста ТИМ и спутавшего сообщение об отправке в Корею Джалаиртая и Есудера в 1250-е годы с монгольским вторжением на полуостров в 1231 году.

Однако А. Уэйли отклонил это предположение. По его мнению, монгольское bicijuda'usba в тексте колофона может пониматься двояко: либо как "составление работы завершено", либо "копирование текста завершено". Но китайский подстрочный перевод в сохранившемся тексте ТИМ более однозначен: "копирование завершено". Обосновывая эту точку зрения, А. Уэйли сослался на некоторые колофоны китайских средневековых текстов, содержащих подобное выражение. Если же речь шла именно о копировании текста на великом курултае, а не о его составлении, то в этом случае вопрос о том, какой конкретно год Мыши реально имелся в виду, становится второстепенным (Waley 1960: 528-529).

В 1962 году был опубликован перевод ТИМ на венгерский язык Л. Лигети, в котором автор, в том числе, высказал свою точку зрения по поводу датировки памятника. С одной стороны, он принял аргумент А. Мостарта против концепции У. Хунга касательно 1264 года Мыши, а с другой, он поддержал позицию Р. Груссе касательно анахроничных сюжетов, связанных с Угедеем. На этом основании он предположил, что в дошедшем до нас виде текст ТИМ сформировался после прихода к власти Менгу, однако он является расширенным вариантом более ранней работы, посвященной правлению Чингиз-хана. Таким образом, колофон либо датируется 1252 годом и относится к законченному варианту произведения, либо он маркировал завершение текста 1228 года, и был впоследствии распространен на всю работу.

Л. Лигети сделал ряд важных замечаний, подкрепляющих его версию. Во-первых, он отметил, что этноним "керел" в §262 из списка народов, против которых должен был по приказу Чингиз-хана идти в поход Субедей после разгрома Хорезмийского султаната,

относится к венграм, причём в той форме, которая могла стать известна монголам только после великого западного похода 1230-х годов. С его точки зрения, термин "керел" был связан с королевским титулом венгерского правителя Белы IV.

Во-вторых, сообщение в §210 ТИМ о том, что Хунан в 1206 году был назначен нойоном-темником при Джучи, противоречит и содержанию §202 ТИМ, где имя Хунана стоит седьмым в списке нойонов-тысячников того же 1206 года, и данным Рашид ад-Дина о том, что Хунан был командиром одной из четырех тысяч, которые получил Джучи. На основании этих противоречий и сообщения Рашид ад-Дина о том, что "в настоящее время большая часть войск: Токтая и Баяна есть потомство этих четырех тысяч, а что прибавилось [к ним] за последнее время, то — из войск русских, черкесских, кипчакских, маджарских и прочих, которые присоединились к ним", Л. Лигети предположил, что Хунан стал темником уже после возвращения монголов из Европы.

В-третьих, по его мнению, раздел, посвященный проблеме наследования престола, содержащийся в §254-255 и §275, является более поздней вставкой, целью которой была легитимация захвата власти Толуидами. В качестве обоснования автор указывал на то, что данный сюжет находится вне повествовательного контекста, и что он полностью отсутствует у Рашид ад-Дина. Нет его и в сохранившемся в варианте ТИМ, включенном в монгольскую хронику "Алтан Тобчи", написанную Лубсан Данзаном в XVII веке (Ligeti 1962: 188-190).

Идею А. Уэйли развил Г. Ледьярд в своей статье 1964 года, посвященной связи событий в Корее и датировки ТИМ. Автор обратил внимание на то, что, помимо "Корёса", об отправке Джалаиртая в Корею сообщает "Юань ши". Под 1254 годом там говорится о том, что "[Мэнгу] послал человека из племени Джалаир Хорчи в поход на Корею", а в 1258 году упоминается, что "в третьей луне (6 апреля - 4 мая) [Мэнгу] дал повеление Хун Чацю возглавить войска и последовать за Джалаиртаем в совместном походе на Корею".

Г. Ледьярд отметил, что в монгольском языке суффикс -tai указывает на обладание чем-либо или связь с чем-либо, то есть имя Джалаиртай означает "человек из племени Джалаир". Термин "Корчи" нечасто используется в качестве личного имени, но очень распространён как титул "носитель-колчана", означающий члена личной стражи монгольского каана, то есть форма "человек из племени Джалаир" является наполовину транскрипцией, наполовину переводом имени Джалаиртай и, следовательно, "Корчи" нужно интерпретировать как титул, следующий за именем, как он и используется в ТИМ – "Джалаиртай-хорчи". Таким образом, отправка Джалаиртая в Корею в 1254 году по приказу Мунке подтверждается уже двумя источниками. Следовательно, это сообщение ТИМ не могло быть написано раньше.

На основании этого вывода Г. Ледьярд сформулировал ряд вопросов относительно текста ТИМ: почему событие, произошедшее во время правления Менгу, представлено в ТИМ как произошедшее во время правления Угедея? Почему это событие является относительно второстепенным в контексте политической истории Монгольской империи того периода? И почему в тексте ТИМ ничего не сообщается о многих других, по-настоящему важных событиях, произошедших после смерти Угедея?

По его мнению, автор ТИМ изначально намеревался ограничить повествование концом правления Угедея, а сообщение о Джалаиртае и Есудере в Корее является ошибкой. Отсутствие сообщения о смерти Угедея он объясняет табу, касавшегося упоминания

ISSN: 3105-0042. e-ISSN: 3105-0050

о смерти правителя, которое существовало у монголов. В качестве подтверждения приводится явно завуалированное сообщение ТИМ о смерти Чингиз-хана ("взошел на небеса в год Свиньи") и столь же краткое известие Шэн-у цинь-жэн-лу (далее ШУЦЖЛ), где об этом событии говорится только в контексте последующего повествования об Угедее ("После Вознесения Тай-цзу (Чингиз-хана), Святого и Воинствующего Императора, Император Тай-цзун (Угедей)…").

Именно этим табу он объясняет то, что автор ТИМ довёл рассказ до времени смерти Угедея, но не сообщил о ней, лишь завершив повествование его монологом о "заслугах" и "грехах", который Р. Груссе справедливо оценил как посмертный.

Что же касается анахронистического сообщения ТИМ о Джалаиртае и Есудере, то Г. Ледьярд объяснял его хронологическими ошибками в источниках, содержащих информацию о политике монголов по отношению к Корее. Сопоставив это сообщение с данными "Юань ши" и Рашид ад-Дина, он пришел к выводу, что первоначально в монгольском источнике времен Хубилая описывались два события, относящиеся к Корее и датированные годом Лошади. Одним из них была корейская депеша принца Онг Сунга об отправке его вместе с тургаком (дневными стражниками) и кешигтеном (ночными стражниками) в качестве заложников к монголам. Это событие действительно произошло в 1241 году Быка, но по какой-то причине было ошибочно датировано годом Лошади. Вторым событием была отправка в 1258 году Лошади Есудера из Монголии на помощь Джалаиртаю. В какой-то момент в этом источнике два года Лошади были объединены и ошибочно отнесены к 1234 году Лошади во время правления Угедея. Ситуация осложнилась тем, что в первой половине 1230-х годов монголы действительно совершили два похода на Корею: в 1232 году под командованием Сарта-корчи, а также в 1235 году под командованием Тангута.

На основании этих рассуждений Г. Ледьярд сделал два важных вывода. Во-первых, признавая, что автор ТИМ опирался в большей степени на устную традицию, он заключил, что до какой-то степени он использовал и письменные источники. Во-вторых, по его мнению, 1264 год является самым ранним возможным вариантом датировки памятника (Ledyard 1964: 1-16).

Вышедшая в 1965 году статья И. де Рахивельца подвела своеобразный итог дискуссии 1950-х – первой половины 1960-х годов. Автор подробно рассмотрел версии происхождения и датировки текста ТИМ, высказанные его предшественниками, а также основные аргументы, которыми они подкреплялись, в той или иной степени подвернув их критике. Свои рассуждения он основывал на положении о том, что о великом курултае в Кодее арале – событии, безусловно, значимом и известном, на котором должны были присутствовать глава государства и высшие представители элиты, - источники не сообщают ни в 1240, ни в 1252, ни в 1264 году. В этом плане несостоятельна не только версия У. Хунга (так как примирительная встреча Ариг-Буги и Хубилая совершенно четко фиксируется в начале сентября 1264 года в Шаньду, а не в Монголии), но и все остальные предложенные датировки.

Единственный год Мыши, который подходит под это основное условие – это 1228 год, в котором начался курултай по избранию кааном Угедея. Именно на нем был составлен текст, описывающий происхождение и жизнь Чингиз-хана и завершающийся его смертью в 1227 году. Текст, датированный колофоном, назывался Cinggis Qahan-

uhujaur. Но так как "корейский" аргумент Нака Митиё, А. Уэйли и Г. Ледьярда оспорить невозможно, И. де Рахивельц предположил, что вторая часть повествования, касающаяся правления Угедея, была написана после 1258 года, по сути являясь самостоятельным произведением, и добавлена к основному тексту уже после падения династии Юань. При этом колофон был перенесен с заключительной части "Происхождения Чингиз-хана" на весь новый текст.

Такая версия формирования текста памятника позволяла объяснить возникновение странных откровений Угедея касательно его собственных действий, так как описание его правления создавалось после прихода к власти потомков Толуя. Но ей явно противоречило название местности Сянь тэ фу, которое официально было закреплено за ней только в 1263 году, и "пророческие" слова Угедея по поводу возможного вырождения его потомков и перехода в будущем власти к другой ветви Чингизидов, так как §247 и §255 относятся к Cinggis Qahan-uhujaur.

Автор указал, что датировка переименования Сянь-тэ-чжоу в Сянь тэ фу не может являться окончательным аргументом. Дело в том, что эту местность именует Сянь тэ фу Пэн Да-я в "Хэй-да ши-люе". Так как он посетил захваченный монголами Северный Китай в 1232 году, а у составителя и редактора текста Сюй Тина не было причин вносить в записи Пэн Да-я подобные правки, можно сделать вывод о том, что, несмотря на достаточно позднее официальное переименование, эта местность была известна как Сянь тэ фу уже с начала 30-х годов XIII века.

Что касается описания избрания Угедея преемником Чингиз-хана в §255, то здесь И. де Рахивельц согласился с позицией П. Пелльо по этому вопросу. Несмотря на то, что этот сюжет предвосхищает дальнейшее развитие событий в Монгольской империи, видеть в нем анахронизм нет достаточных оснований. Сохранились свидетельства источников о разногласиях в процессе выборов нового правителя. Претензии на власть со стороны Толуя, являвшегося тогда регентом, были известны и подкреплялись его статусом младшего в семье, который, согласно монгольским представлениям, давал ему определенные права в вопросе о престолонаследии. Именно они и отразились в тексте.

Ключевым фактом, доказывающим то, что дошедшее до нас произведение состоит из двух в разное время составленных частей и что Cinggis Qahan-uhujaur оканчивалась смертью Чингиз-хана, является содержание "Алтан Тобчи" Лубсан Данзана. Эта хроника, составленная в XVII веке, включает большую часть текста ТИМ (233 из 282 параграфов), что неопровержимо доказывает существование в Монголии того времени сохранившегося исходного текста.

Все параграфы ТИМ, вошедшие в "Алтан Тобчи", взяты из части, посвященной происхождению и жизни Чингиз-хана. В ней ни разу не встречаются фрагменты текста, содержащего описание правления Угедея. Последний параграф ТИМ, цитируемый в "Алтан Тобчи", – это §268. Из этого можно сделать вывод о том, что текст, доступный Лубсан Данзану, не содержал описания правления Угедея и заканчивался смертью Чингиз-хана.

Основываясь на этих положениях, И. де Рахивельц предложил следующую реконструкцию формирования текста памятника. Cinggis Qahan-uhujaur был составлен ровно через год после смерти Чингиз-хана, в седьмом месяце (со 2 по 31 августа) года Мыши 1228, когда все монгольские князья съехались на выборы нового правителя. В том числе

там присутствовали и многие участники событий – люди, близко знавшие Чингиз-хана и его семью, консультация с которыми могла дать эксклюзивный и очень подробный материал для описания жизни основателя империи. Логично, что повествование началось с описания происхождения его семьи и племени, отсюда и название работы. После завершения текста другое название ему так и не было дано, по всей видимости, в связи с отсутствием у монголов устоявшихся литературных традиций.

Затем, с развитием юаньской историографии, Cinggis Qahan-uhujaur был включен в закрытый для посторонних сборник исторических записей под общим названием "Тобчиян". После падения династии Юань многие монголы вынуждены были вернуться в степь. По всей видимости, именно тогда этот текст попал в Монголию и, спустя столетия, был включен в "Алтан Тобчи".

Но как минимум одна копия текста сохранилась в Китае. Чиновники династии Мин обнаружили какую-то часть копии "Тобчиян", куда входили Cinggis Qahan-uhujaur и описание правления Угедея. Они знали, что "Тобчиян" - это секретная история династии Юань. Так попавшие им в руки тексты получили название. Спустя время у минского Китая возникла насущная необходимость сдерживать военную активность монголов. Для этого нужны были дипломаты и переводчики – люди, хорошо знающие монгольский язык и культуру. Но подготовить таких специалистов было непросто, так как в период Юань китайцам строго воспрещалось изучение монгольского языка. Нужно было практическое руководство по его изучению. Задание создать его получила группа ученых Литературного колледжа. Работая над китайской и монгольской лексикой, они искали подходящие для этого тексты, и таким образом столкнулись с фрагментом "Тобчиян", от которого на тот момент сохранились только Cinggis Qahan-uhujaur и описание правления Угедея. Текст содержал массу полезной для них информации, и составители решили объединить две части в единое целое. Именно тогда колофон, первоначально разделявший два повествования, был отнесен в конец текста, а произведение получило название "Юань чао би ши", которое они, вероятно, считали китайским переводом утраченного монгольского названия (Rachewiltz 1965: 185-205).

Наверно, самым важным результатом описанной полемики явилось то, что серьёзным предметом обсуждения стали не только внешние характеристики текста. Стало ясно, что в тексте ТИМ присутствуют анахронизмы, причём речь идет не только об отдельных словах, но и о целых сюжетах. Без объяснения их возникновения датировка текста и анализ его содержания практически невозможны.

В 1972 году вышла краткая и достаточно смелая статья Окада Хидехиро "Тайная история монголов – псевдоисторический роман". Автор утверждал, что ТИМ не является ни фактическим описанием событий из жизни Чингиз-хана, ни героическим эпосом. Скорее, это роман анонимного автора, который изобретал целые исторические эпизоды и искажал доступный ему исторический материал ради достижения нужного литературного эффекта. В качестве аргументов он привёл многочисленные противоречия между описанием событий в ТИМ и аналогичными описаниями в других более надёжных источниках. В рамках историографического обзора мы не сможем затронуть всех сюжетов ТИМ, которые, с точки зрения Окада Хидехиро, являются результатом литературного вымысла ее автора, поэтому рассмотрим только самые важные его выводы на этот счет.

В плане структуры ТИМ он следовал за традицией японской историографии, в которой, начиная с Нака Митие и Исихама Дзюнтаро, как первоначальный текст памятника рассматривалось только повествование вплоть до смерти Теб-Тенгри (первые 246 параграфов), а остальное считалось более поздним дополнением. Этот текст разделяется им на пять частей: 1. Родословная Чингиз-хана (§1-58); 2. его ранние годы жизни (§59-127); его соперничество с Джамухой (§128-149); его отношения с Ван-ханом (§150-201); Чингиз-хан как верховный правитель (§201-246).

Ключевой особенностью второй части, с которой автор начинает свой анализ, является то, что об этом периоде жизни Чингиз-хана из других источников нам не известно практически ничего, кроме самых общих фактов. А эксклюзивные сюжеты из этой части ТИМ не вызывают доверия. Автор отмечает несуразность описания набега трех меркитов на лагерь Темуджина, в ходе которого была похищена Борте. Токта, Даир Усун и Хаатай Дармала, якобы совершившие нападение – это верховные лидеры трех меркитских племен, кочевавших на Селенге. Крайне сложно представить, что все три вождя лично с отрядом в триста человек решили участвовать в разорении лагеря, в котором, согласно источнику, находился только Темуджин с братьями, немногочисленные женщины и Боорчу с Чжелме. Ответный удар по меркитам, в ходе которого была освобождена Борте, также вызывает вопросы. Он якобы привел к их полному разгрому, но впоследствии именно меркиты будут не раз являться одним из самых опасных врагов Темуджина.

Но главный довод, на основании которого Окада Хидехиро признает весь этот сюжет неисторичным, состоит в том, что в самом тексте ТИМ сталкиваются две противоположные друг дугу сюжетные линии, касающиеся ранних взаимоотношений Темуджина и Ван-хана. Сюжетная линия, завершившаяся совместным ударом войск Темуджина, Ван-хана и Джамухи по трем меркитам и освобождением Борте, начинается с того, что после свадьбы с ней сын Есугея вспоминает о побратимстве своего отца с Ван-ханом и отправляет ему "соболью доху", объясняя это тем, что "кто доводится андой моему батюшке, всё равно что отец мне". После этого состоялась их встреча в Тульском Темном Бору, на которой Темуджин еще раз указал на то, что "когда то вы с родителем моим побратались, а стало быть, вместо отца мне; в таком рассуждении я и женился, поэтому я тебе привез свадебный подарок – одежду". После этого происходит нападение трехсот меркитов на его лагерь и пленение Борте, и Темуджин вынужден просить помощи у Ван-хана. В ходе переговоров опять поднимается тема союза по модели "отец-сын": "Разве же я, – говорит Тоорил Ван хан, – разве я в прошлом году не говорил тебе? Вот что сказал я тебе, помнишь, тогда, когда ты, в знак сыновней любви, облачал меня в соболью доху и говорил, что отцовской поры побратим анда – всё равно что отец тебе". То есть, согласно этому сюжету, Темуджин признал Ван-хана отцом после своей свадьбы с Борте, во время их первой встречи в Тульском Темном Бору.

Однако в дальнейшем эта тема из их взаимоотношений просто исчезает. Особенно четко это проявляется при описании в ТИМ тех претензий, которые Темуджин предъявлял главе кераитов перед их решающим столкновением. Там также присутствует отсылка к братскому союзу Ван-хана и Есугея. Но возникновение союза по схеме "отец-сын" между Ван-ханом и Темуджином описывается совершенно по-другому. Эрке хара, брат Ван-хана, с помощью найманского войска вынудил его бежать к каракитаям. Оттуда он также бежал, "скитался по Уйгурским и Тангутским землям", претерпевая лишения, а

затем вернулся. Темуджин в память о братском союзе Ван-хана с Есугеем снабдил его провизией и скотом. Именно тогда в Тульском Темном Бору между ними был заключен союз по схеме "отец-сын", а на следующий год они совершили совместный поход на меркитов Тохтоа беки. На этом основании Окада Хидехиро считает первую версию союза с Ван-ханом и похищения Борте плодом литературной фантазии автора ТИМ.

Другим интересным выводом исследователя является то, что автор ТИМ целенаправленно выделял фигуру Джамухи, придавая ей значимость и для этого искажая реальные исторические события. К примеру, Джамуха не был единственным инициатором сражения тринадцати куреней при Далан балчжутах, так как в реальности он был только одним из тайджиутских вождей. Далее автор украшает предсмертную речь Джамухи изящно аллитерированными стихами, после произнесения которых Чингиз-хан якобы дарит своему старому заклятому другу бескровную смерть: "позволив ему умереть без пролития крови, не бросайте на позорище его праха, но с подобающей почестью предайте погребению". На самом деле, согласно Рашид ад-Дину, Джамуха был расчленен: "Джамукэ сказал: "Право принадлежит вам! У меня была мысль, что я обрету помощь [неба] и разрублю вас на части. Так как поддержка [неба] оказалась на вашей [стороне], быстрей разрубите меня на части!". И он [их] торопил и показывал им свои суставы, [говоря]: „Режьте здесь!"". По мнению Окада Хидехиро, эта сюжетная линия понадобилась автору для того, чтобы показать Чингиз-хана как правителя, обладающего рыцарским кодексом чести и дорожащего дружбой (Okada Hidehiro 1972: 61-67).

Основной вывод исследователя, заключающийся в том, что ТИМ – это шедевр исторической фантастики, по литературному уровню не имеющий себе равных для той эпохи, но не являющийся исторической хроникой, не был поддержан другими исследователями. Но все же Окада Хидехиро, несмотря на ряд спорных выводов, сделал большой шаг вперёд в изучении памятника. Он впервые подошёл к вопросу о существовании в тексте ТИМ не просто отдельных анахронизмов или искажений, но целых сюжетных линий, имеющих определённую внутреннюю логику и включающих анахронизмы, принципиально противоположные по отношению к другим источникам трактовки событий.

Следующий этап дискуссии начался с публикации в 1982 году статьи Ю Да Джуна, посвящённой вопросу датировки ТИМ. Анализируя аргументы предшественников, автор критиковал датировку 1240 годом на том основании, что в это время на территории Монголии источники не фиксируют никакого собрания монгольской знати во главе с кааном. Развивая эту тему, он поставил вопрос о терминологическом и смысловом разделении понятий простого сезонного собрания знати и курултая в монгольской политической культуре.

Ссылаясь на Джувейни и Рашид ад-Дина, Ю Да Джун указывает на то, что в персидской историографии монгольского периода выделяются только два курултая – 1229 года, когда кааном был избран Угедей, и 1235 года, когда решался судьбоносный для империи вопрос о западном походе. Следовательно, курултай не был простым сезонным съездом знати, а созывался в исключительных случаях верховным правителем для принятия наиболее важных государственных решений. Но в таком случае молчание источников о проведении подобного собрания в 1240 году необъяснимо. Также непонятны и причины его созыва. Большая часть влиятельных Чингизидов находилась в западном походе, и

никаких известных нам серьезных вопросов, требовавших немедленного обсуждения, не было. Следовательно, не было и курултая, к которому относится колофон, а теория 1240 года является лишь необоснованным предположением.

Ю Да Джун выделил отдельные сюжеты ТИМ, которые, с его точки зрения, настолько искажают историческую реальность, что не могли быть зафиксированы не только в 1228 или в 1240 годах, но и в ближайшее время после этого. Он также указал на многочисленные анахронизмы, содержащиеся в тексте. Именно эти его выводы крайне важны для понимания того, как формировался текст памятника. Здесь рассмотрены только наиболее значимые из них.

Во-первых, ТИМ в §270 относит отправку Бату, Менгу и других царевичей в великий западный поход к самому началу правления Угедея, хотя в реальности это произошло в 1235 году. Более того, согласно источнику, Субедей не вернулся из своего знаменитого рейда 1220-1224 годов, а продолжал завоевание западных народов, оказывавших ему сопротивление. Царевичи якобы были отправлены ему на помощь. При этом общеизвестным и подкрепленным многими источниками является тот факт, что Субедей вернулся в Монголию в 1224 году, принял активное участие в кампании в Северном Китае и только в 1235 году вместе с царевичами вновь отправился на запад. То, что автор ТИМ объединял два похода в один, подтверждается еще и тем, что в списке народов, которые Субедей должен был завоевать в 1220-е годы, упоминаются "Керел" и "Маджар", которые явно относятся к венграм, подвергшимся нападению в 1241 году. Это означает, что анахронизмы в §262 и §270, которые относятся к правлению Чингиз-хана и правлению Угедея соответственно, принадлежат перу одного автора. Естественно, что в написание подобного в 1240 году, через пять лет после начала похода, который еще даже не завершился, поверить крайне сложно.

Во-вторых, в §260 сообщается о том, что Мухали сопровождал Чингиз-хана в походе на Хорезмийский султанат. Именно он якобы заступился за провинившихся Джучи, Чагатая и Угедея, не выделивших отцу доли из добычи после захвата Ургенча. Однако монголы захватили город весной 1221 года, а царевичи встретились с Чингиз-ханом только в 1222 году. Проблема в том, что китайские источники четко документируют тот факт, что в 1217 году Мухали получил под свое командование войска для завоевания Северного Китая, где и находился вплоть до своей смерти весной 1223 года. Подобный эпизод вряд ли мог быть письменно зафиксирован в 1228 году.

В-третьих, согласно §260, Чормаган был отправлен Чингиз-ханом на завоевание Багдадского халифата. Но все остальные источники четко датируют его вторжение в исламские страны началом правления Угедея. Этот сюжет также мог быть написан только спустя значительный отрезок времени после самого события, когда реалии стали забываться.

В-четвертых, сюжет в §275-277 о ссоре, которая якобы вспыхнула между Бату с одной стороны и Гуюком, Бури и Аргасуном с другой на праздничном пиру в честь завершения западного похода, о жалобе Бату Угедею, об отзыве Гуюка в Монголию и о гневной и унизительной отповеди, которую будущий каан вынужден был выслушать в ставке своего отца, просто не мог произойти в реальности. Автор отмечает, что западный поход закончился уже после смерти Угедея, следовательно, Бату никак не мог отправить ему жалобу об инциденте, произошедшем на пиру в честь его завершения. Более того, согласно

Джувейни и Рашид ад-Дину, Угедей отозвал Гуюка с фронта обратно в Монголию в год своей смерти (1241), и хотя последний очень спешил, известие о кончине отца застало его в районе реки Эмиль. Следовательно, он никак не мог услышать упреки Угедея в его ставке. Автор связывает возникновение этого сюжета с обострением борьбы между Джучидами и Чагатаидами в конце 1240-х – начале 1250-х годов. Оно привело к тому, что после прихода Менгу к власти один из участников этого сюжета в ТИМ, Бури, был казнен по приказу Бату за нанесенные ему оскорбления. Причем Рашид ад-Дин сообщает о том, что пьяные выпады Бури в адрес Бату были высказаны уже в правление Менгу.

В-пятых, Ю Да Джун развил идею Р. Груссе об анахроничности сюжета ТИМ о словах Угедея, якобы допускавшего возможность перехода в будущем власти от его потомков к другим членам династии. Он связал его с сообщением Рашид ад-Дина о том, что во время обсуждения кандидатуры нового каана сторонник Угедеидов Элджидай упрекнул сторонников Менгу в нарушении данной некогда клятвы: "Вы все постановили и сказали, что до тех пор, пока будет от детей Угедей-каана хотя бы один кусок мяса, и если его завернуть в траву, - и корова ту траву не съест, а если его обернуть жиром, - и собака на тот жир не посмотрит, - мы [все же] его примем в ханство, и кто-либо другой не сядет на престол. Почему же теперь вы поступаете по-другому?". Очевидно, что именно версия ТИМ является более поздним искажением реальной клятвы, данной Угедею, так как вряд ли бы во время его интронизации кто-то решился изменить обещание, данное Чингиз-хану при свидетелях. Следовательно, этот сюжет не мог возникнуть при жизни Угедея или его сына Гуюка.

Помимо 1240 года, Ю Да Джун отверг также предложенные ранее датировки 1228-м, 1264-м и более поздними годами. Он критикует лингвистические доводы У. Хунга, сопоставляя текст ТИМ с текстом "Алтан Тобчи", указывая на то, что превращение Сянь-тэ-чжоу в Сянь тэ фу могло произойти при копировании работы и являться результатом ошибки переписчика. Если же отбросить этот аргумент, то нет никаких оснований относить создание памятника к 1264 году, так как отсутствуют какие-либо сообщения о курултае в Монголии, да и положение Ариг-Буга и его людей вряд ли располагало к созданию исторических памятников. Более поздние датировки были отвергнуты по причине бездоказательности – в том числе исходя из того, что спустя долгое время вряд ли было бы возможно описать подвиги Чингиз-хана столь красочно и подробно.

Теорию 1228 года и последующего добавления описания правления Угедея автор отвергал, прежде всего потому, что в этот год Мыши подобное мероприятие в Монголии не проводилось. Великий курултай, на котором кааном был избран Угедей, состоялся в следующем 1229 году Быка, а, следовательно, датировка колофона 1228 годом вообще ни на чем не основана.

Суммируя все анахронизмы или просто искажения исторической реальности, зафиксированной в других более надежных источниках, автор датировал ТИМ 1252 годом Мыши, следующим за курултаем 1251 года, на котором к власти пришел сын Толуя Менгу. Разнобой с датами он объяснил тем, что курултай, начавшийся в 1251 года, продлился достаточно долго, так как, согласно Джувейни, князья разъехались из Монголии до мая 1252 года. При этом текст ТИМ, запись которого началась в 1251 году, был закончен в августе 1252 года. Такой трактовке соответствует возможный перевод той части колофона, на основании которой обычно производится датировка. С его точки

зрения, сообщение можно понять так, что текст был закончен "после того, как собрание было проведено", что вполне подходит под лето 1252 года.

При этом в ссылке, завершающей статью, автор признал, что сообщение об отправке в Корею Есудера на помощь Джалаиртаю является вставкой, попавшей в текст после 1257 года в процессе его исправления (Yu Da-djun 1987: 277-303).

В том же 1987 году И. де Рахивельц опубликовал свои замечания к данной статье. Признавая ряд аргументов Ю Да Джуна справедливыми, исследователь сосредоточил свою критику на некоторых ключевых пунктах его построений. Во-первых, он отметил, что основной аргумент против датировки 1228 годом, а именно отсутствие в этом году Мыши великого курултая, полностью относится и к 1252 году. Автору приходится прибегнуть к лингвистическому обоснованию того, что текст колофона может быть понят как написанный после курултая, а не во время его. Именно это обоснование и не принял И. де Рахивельц, утверждая, что ТИМ не оставляет сомнения в том, что колофон содержит указание на написание текста во время события, а не после него.

Но без этого аргумента вся теория Ю Да Джуна теряла свою основательность. К тому же она никак не учитывала критического возражения А. Мостарта в отношении версии У. Хунга. Создание памятника в 1252 году оставляло лакуну в двенадцать лет между завершением правления Угедея и восшествием на престол Менгу, и никаких объяснений ее возникновения Ю Да Джун не предоставил.

Приведя контраргументы, И. де Рахивельц предложил свое решение проблемы. В своей статье 1965 года он не останавливался на проблеме датировки курултая, приведшего Угедея к власти. Теперь же он обратил внимание на то, что, хотя большинство источников относят это событие к 1229 году, противореча ТИМ, определенные сомнения оставляет описание Джувейни, который сообщает, что собрание произошло на следующий год после смерти Чингиз-хана, то есть в 1228 году.

Две разные датировки автор объяснял тем, что в 1228 и в 1229 году были проведены два отдельных курултая. Оба произошли в одном и том же месте, и на обоих присутствовал Угедей. Впоследствии оба курултая "слились" в источниках в одно событие, датируемое либо 1228, либо 1229 годом. Также он отметил, что версия ТИМ, вошедшая в "Алтан Тобчи Лубсан Данзана, заканчивается §268, то есть смертью Чингиз-хана. Следовательно, версия ТИМ, существовавшая в Монголии в XVII, является первичной по отношению к той версии, которая подверглась редакции в эпоху Мин, когда к ней было добавлено описание правления Угедея, а колофон был перенесен в конец работы.

Исследователь признал, что текст содержит множество анахронизмов, противоречий и ошибок, но при этом продолжил настаивать на том, что все они вполне могли появиться в процессе поздней редактуры памятника, так как его первоначальный текст, по сути, является гипотезой. Основной же текст – "Происхождение Чингиз-хана" - был записан в 1228 году. Интересно отметить, что достоверность текста, опять же, подтверждалась тем, что "многие из рассказов основной части работы таковы, что могут исходить только от участника событий или их непосредственного свидетеля, и именно это, в конечном итоге, и делает ТИМ таким уникальным и ценным документом" (DeRachewiltz 1987: 305-309).

Несложно заметить, что на данном этапе дискуссии И. де Рахивельц по сути проигнорировал основную группу аргументов Ю Да Джуна, а именно – наличие в тексте анахронистичных и политически мотивированных сюжетных линий, связывающих

отдельные части памятника. Собственно, к той же идее вплотную подошел в 1972 году Окада Хидехиро, хотя в следующей своей работе он так и не развил ее.

В 1989 году публикуется новая статья этого японского исследователя, посвященная ТИМ. В ней автор в более широком и структурированном виде изложил свои взгляды на историю памятника. Вслед за другими представителями японской историографии он заключил, что изначальный текст включал первые десять глав и доходил до восшествия Темуджина на монгольский престол. Именно его автор и считает псевдоисторическим романом. Остальное повествование представляет собой сборник слабо связанных между собой рассказов. Единый текст был составлен в 1324 году Мыши после того, как в Монголии был созван великий курултай, на котором кааном был избран Исун-Темур.

Эта наиболее поздняя датировка ТИМ не получила широкой поддержки среди других исследователей. Однако автор сделал ряд важных замечаний, касающихся анахронистических сюжетов в тексте. К примеру, он отметил, что описание в ТИМ кунгратов как мирного племени, которое выживало только благодаря своей сговорчивости и красоте своих дочерей, совершенно не соответствует их воинственной истории до момента их подчинения Чингиз-хану. Окада Хидехиро предположил, что политическая ситуация, способная таким образом отразиться в источнике, могла сложиться только в период правления Хубилая, так как это был первый монгольский каан, старшей женой которого была представительница кунгратов (Okada Hidehiro 1989: 284-292).

В 1993 году в сборнике, посвященном знаменитым соратникам Чингиз-хана, вышла статья П. Рачневского о Шиги-Хутуху. Анализируя ключевые моменты биографии своего героя, автор обратил внимание на то, что в ТИМ и у Рашид ад-Дина одни и те же сюжеты освещены принципиально по-разному, причем в более позднем труде персидского историка их описание явно более реалистично.

В первую очередь речь идет о происхождении Шиги-Хутуху. Согласно ТИМ, после совместного разгрома татар кераитским Ван-ханом и Темуджином, на разоренном стойбище был обнаружен маленький мальчик, одетый в дорогую одежду, что говорило о его благородном происхождении. Тэмуджин подобрал его и подарил своей матери Оэлун, которая назвала его Шиги-Хутуху и стала воспитывать его как своего приемного сына. Фактически, согласно ТИМ, он являлся названным братом Тэмуджина.

У Рашид ад-Дина содержится несколько иной вариант этой истории. Речь также идет об обнаружении мальчика после разорения татарского народа, однако отсутствует привязка к совместным действиям Темуджина и Ван-хана. Самое же важное отличие состоит в том, что, согласно этому источнику, Шиги-Хутуху был подарен не матери Темуджина Оэлун, а его жене Борте по причине того, что у пары не было детей, которых она очень хотела. Воспитанный ими как сын, он называл Темуджина отцом. Со ссылкой на устный рассказ Рашид ад-Дин приводит достаточно трогательное описание того, как уже взрослый Шиги-Хутуху рыдал на могиле своей приемной матери.

П. Рачневский совершенно справедливо отметил, что версия ТИМ абсолютно не согласуется как с данными других источников, так и с ее собственным дальнейшим содержанием. Совместный поход Темуджина и Ван-хана против татар – это, безусловно, произошедшая в 1196 году акция, в ходе которой они поддержали наступление армии Цзинь против этого племени, враждебного и кераитам, и монголам. Но такая датировка делает рассказ ТИМ совершенно неправдоподобным.

Во-первых, самая маленькая возможная разница в возрасте между Темуджином и Шиги-Хутуху в таком случае составляла примерно тридцать лет. Вариант Рашид ад-Дина об усыновлении ввиду отсутствия собственных детей вполне логичен и, более того, объясняет последующее его высокое положение и теплое отношение Чингиз-хана и Угедея. Но совершенно непонятно, зачем Темуджину понадобилось наделять оставшегося без родителей ребенка статусом своего брата.

Во-вторых, то, что, согласно ТИМ, в 1196 году Шиги-Хутуху был малолетним ребенком, делает невозможным и тот разговор, который якобы состоялся между ним и Чингиз-ханом в 1206 году, когда речь зашла о его заслугах и о должном вознаграждении, и назначение его верховным судьей. Кстати, в этом сюжете Чингиз-хан также называет его братом. В реальности столкновение с татарами, в ходе которого был найден Шиги-Хутуху, должно было произойти значительно раньше.

Исследователь выделил еще два сюжета ТИМ, связанные с Шиги-Хутуху, в которых описание сфокусировано именно на нем. Во-первых, речь идет о действиях монголов в Северном Китае в 1215 году. Тогда Чингиз-хан отправил Шиги-Хутуху, Онгура бавурчи, Архай Хасара в Чжунду, чтобы забрать оттуда и доставить к нему находящиеся в городе сокровища. Наместник цзиньского императора Хадай попытался задобрить представителей Чингиз-хана, предложив им богатые дары. Онгур бавурчи и Архай Хасар приняли подношения, а Шиги-Хутуху отказался, мотивируя это тем, что все сокровища, ранее принадлежавшие императору, теперь принадлежат Чингиз-хану, и у Хадая нет прав и оснований раздаривать их по своему усмотрению. Когда Чингиз-хан узнал о произошедшем, он похвалил Шиги-Хутуху, а проявивших чрезмерную жадность Онгура бавурчи и Архай Хасара он подверг суровому порицанию.

П. Рачневский обратил внимание на то, что, хотя очень близкое описание произошедшего и присутствует у Рашид ад-Дина, в ШУЦЖЛ и в "Юань ши", именно версия ТИМ сосредотачивает описание на фигуре Шиги-Хутуху. Его слова дважды передаются дословно, его встреча с Хадаем перед городскими воротами описывается подробно, а последнее предложение, завершающее похвалу Чингиз-хана в его сторону "Не ты ли, Шиги Хутуху, – око смотрения моего и ухо слушания моего" не встречается в других источниках.

Во-вторых, явно комплиментарный по отношению к нему характер имеет описание действий монгольской армии во время войны с Хорезмийским султанатом. Труды Джувейни и Рашид ад-Дина содержат подробное описание битвы при Парване, в которой армия Джалал ад-Дина наголову разгромила войско во главе с Шиги Хутуху. Собственно, это было единственное серьезное поражение монголов в ходе этой кампании. ШУЦЖЛ и "Юань ши" описывают происшедшее весьма кратко, но все же версия ТИМ отличается и от них, в том числе краткостью сообщения о поражении Шиги-Хутуху.

Эта цепочка взаимосвязанных сюжетов, соединяющая отдельные части произведения, заинтересовала автора статьи в связи с существующей версией о том, что именно Шиги-Хутуху был автором ТИМ. Именно эта сюжетная линия, всячески возвеличивавшая его и прикрывавшая его неудачи, искажая при этом историческую реальность, стала для П. Рачневского серьезным аргументом в пользу предполагаемого авторства текста.

Сам генезис ТИМ он рассматривал в целом в том же ключе, что и И. де Рахивельц. П. Рачневский отрицал возможность датирования колофона 1240 и 1264 годами на том

основании, что источники не фиксируют проведение "великого курултая" в Монголии в это время. Версию Ю Да Джуна о связи текста с курултаем по интронизации Менгу он отбросил, полагая, что этот правитель "пришел к власти против воли Чингиз-хана", и поэтому вряд ли был заинтересован в излишнем внимании к его фигуре. Этот очевидно спорный вывод основан на предположении автора о том, что Шиги-Хутуху как хранитель древних степных традиций был против кандидатуры Менгу, и поэтому после его прихода к власти, хотя и не был подвергнут репрессиям как заговорщик, но потерял свое влияние при дворе. Естественно, что в таком случае появление комплементарной по отношению к нему цепочки анахронизмов в ТИМ в начале 50-х годов было невозможно.

Следовательно, оставался только один возможный вариант датировки – 1228 год. В этом году, по мнению автора, состоялся курултай по избранию Угедея, на котором ТИМ была составлена и торжественно преподнесена новому правителю. Первоначальное повествование доходило до смерти Чингиз-хана и заканчивалось колофоном. Впоследствии к тексту были добавлены §269-281, содержащие описание правления Угедея, что объясняет их отсутствие в тексте "Алтан Тобчи". При добавлении изначальный текст был переработан, отредактирован и дополнен. Это объясняет присутствующие в нем анахронизмы, к примеру, именование Чингиз-хана кааном, хотя известно, что этот титул стал использовать только Угедей (Ratchnevsky 1993: 75–94).

В 2004 году выходит перевод ТИМ на английский язык И. де Рахивельца, снабженный подробными комментариями и введением, представляющим собой обширное историческое и литературное исследование памятника. В целом автор остался верен той системе взглядов на происхождение текста, которую он изложил в своей статье 1965 года. Он продолжил критику альтернативных датировок памятника, приведя ряд новых аргументов. К примеру, он справедливо указал, что версия 1324 года Мыши, выдвинутая Окада Хидехиро, не может быть принята, так как курултай в Коде-арале, на котором кааном был избран Исун-Темур, совершенно четко датируется источниками 1323 годом Свиньи.

Однако выявление многочисленных анахронизмов и политически мотивированных искажений исторических событий в ТИМ потребовало определенной корректировки старой системы аргументации. Она, прежде всего, заключалась в положении о том, что текст "Происхождения Чингиз-хана", составленный во время великого курултая 1228 года, в период правления Хубилая и его преемников, подвергался разнообразным изменениям со стороны неизвестных редакторов, которые сочли нужным "улучшить" оригинал, исходя из новых политических реалий.

Эти изменения происходили в нескольких направлениях: 1 – введение в текст нового материала, включая, прежде всего, сюжеты, имеющие протолуидскую направленность и, следовательно, выгодные сыну Толуя Хубилаю и его потомкам; 2 – в связи с той же изменившейся политической ситуацией произошло удаление упоминаний о некоторых событиях и лицах, например, о бывшем канцлере Чинкае; 3 – произошло анахронистическое изменение титулов для воздаяния посмертных почестей предкам Чингиз-хана, выразившееся в применении к ним титула каан, который впервые стал использоваться только Угедеем.

Вмешиваясь в текст, редакторы также могли иногда изменять порядок изложения исторического материала, что могло бы объяснить некоторые пробелы и внутренние несоответствия, обнаруженные в нем. Пересмотр, по всей видимости, был постепенным

процессом и, учитывая характер работы, полностью выполнялся монгольскими чиновниками или, что еще более вероятно, членами имперского рода. Хотя дату пересмотра установить нельзя, большинство изменений было внесено во время правления Хубилая, когда монгольский двор стал проявлять активный интерес к формированию собственного исторического нарратива.

Эта новая, исправленная версия текста сильно отличалась от своей основы, составленной в 1228 году, что подтверждает сопоставление ее текста с "Алтан Тобчи". В какой-то момент к ней был добавлен текст, содержащий описание правления Угедея, который, возможно, так и не был завершен или мог попасть в архивы двора Хубилая во фрагментарном состоянии из-за конфликта между Угедеидами и Толуидами. На основании того, что, несмотря на анахронистическое использование титула "каан" по отношению к Чингиз-хану и его предкам, ни Гуюк, ни Мунке кааном или ханом ни разу не названы, исследователь предположил, что этот раздел ТИМ, в котором и встречаются их имена, был написан до 1246 года или, во всяком случае, до 1251 года. Однако и он подвергался последующей редактуре, что подтверждается присутствующим в нем сообщением о событиях в Корее, которое могло появиться только после 1258 года. Также И. де Рахивельц поддержал идею П. Рачневского о Шиги-Хутуху как об авторе или составителе ТИМ и его основные аргументы на этот счёт, так как они хорошо объясняли странности этой сюжетной линии.

Автор расширил и свою аргументацию касательно соотношения текстов ТИМ и "Алтан Тобчи". К уже отмечавшемуся им факту, что в тексте Лубсан Данзана отсутствует раздел, посвященный Угедею, было добавлено еще одно наблюдение. В тексте "Алтан Тобчи" отсутствует описание ссоры между Джучи и Чагатаем и последующее обсуждение вопроса о престолонаследии. В то же время сообщения как из предшествующего, так и из последующего повествования в тексте "Алтан Тобчи" есть. Тот факт, что этот сюжет имеет протолуидскую направленность и, видимо, был записан после 1251 года, уже отмечался. Следовательно, в "Алтан Тобчи" содержится более ранний вариант текста, к которому впоследствии был не только добавлен раздел о правлении Угедея, но и в само повествование был включен явно анахронистический сюжет, выставляющий как Джучи, так и Чагатая в дурном свете (Rachewiltz 2004: XXV-Xliv, lvii – lix).

В 2007 году К. Этвуд публиковал большую статью, посвященную датировке ТИМ, в которой выдвинул версию единого текста, не подвергавшегося значительной последующей редактуре и написанного в 1252 год Мыши, как наиболее вероятную. В ней автор признаёт наличие анахронизмов в тексте важным датирующим признаком и делит их на две группы. К первой он относит анахронизмы, касающиеся отдельных терминов и их написания. Речь в первую очередь идет о вариантах написания отдельных топонимов (Сянь-тэ-чжоу–Сянь тэ фу) и использования определенной титулатуры (хан/каан), выдающих более позднее влияние на текст. Анахронизмы этой группы, строго говоря, не могут являться серьезным датирующим признаком, так как они принципиально не влияют на содержание текста, и нет никакой гарантии, что их появление не связано с деятельностью многочисленных переписчиков, которые, безусловно, существовали. Ко второй группе относятся анахронизмы, "глубоко укоренившиеся в тексте", то есть сильно влияющие на структуру повествования. Их появление не могло быть связано с более или менее поверхностной редакторской работой или влиянием переписчика. Они могли

появиться в тексте либо в процессе его написания, либо в процессе принципиальной и глубокой переработки старой текстовой основы, по сути означающей создание нового произведения. Следовательно, именно при их помощи можно определить самую раннюю возможную дату этого события. Принимая условное деление текста на три части, К. Этвуд проанализировал распределение по ним анахронистических сюжетов.

В первой части памятника, повествование которой доходит до 1210 года, анахронизмов выделяется относительно немного. Прежде всего это связано с немногочисленностью и краткостью сообщений альтернативных источников, освещающих ранний период формирования Монгольской империи. Но, тем не менее, они есть.

К наиболее важным анахронизмам, выделяемым в первой части, относятся:

1 – неверная датировка второго восстания меркитов и погони за ними Субедея 1205 годом (§198-199). И Рашид ад-Дин, и ШУЦЖЛ относят это событие к 1217 году. Представить себе подобную ошибку в тексте, написанном в 1228 году, крайне сложно.

2 – ТИМ датирует присвоение Мухали титула "гуй онг" 1206 годом (§206), тогда как у Рашид ад-Дина, в ШУЦЖЛ и в биографии Мухали в "Юань ши" это происходит в 1217 году. Более того, в ТИМ "гуй онг" рассматривается исключительно как почетный титул, не связанный с положением Мухали в Северном Китае, хотя на самом деле он изначально маркировал его статус наместника. Когда Мухали и Боорчу получают удел в Северном Китае (§266), то, согласно ТИМ, это происходит незадолго до смерти Чингиз-хана и не в большем масштабе, чем в случае с остальными аристократами их уровня. Подобный анахронизм мог появиться в тексте только после 1229 года, когда семья Мухали лишилась широких гражданских и военных полномочий, и его потомкам достался только титул "гуй онг". Особую политическую актуальность он приобретет в правление Менгу, когда влияние и престиж семьи Мухали особенно ослабнут.

3 – автор полностью принял аргументацию П. Рачневского касательно целенаправленного искажения ключевых моментов биографии Шиги-Хутуху. Он также указал на то, что назначение его главным судьей и переписчиком населения оседлых территорий датируется 1206 годом только в ТИМ (§203). Все остальные источники датируют это событие 1234-1235 годами. Более того, даже внутри ТИМ присутствует противоречащее этой версии сообщение о том, что судьей при Чингиз-хане был его брат Бельгутай, которое подтверждается данными "Юань ши". То есть практически все сообщения ТИМ, касающиеся Шиги-Хутуху, имеют совершенно определенный политический уклон, который мог проявиться только после его назначения гражданским администратором Северного Китая в 1234-1235 годах. После смерти Угедея он, по всей видимости, потерял свой пост и вернул себе политическое влияние только в начальный период правления Менгу. Следовательно, анахронистическая сюжетная линия, посвященная Шиги-Хутуху, не могла возникнуть раньше 1234-1235 года, но более вероятно, что она была зафиксирована в правление Менгу, когда состояние исторической памяти о событиях времен Чингиз-хана и Угедея стало позволять подобный уровень искажений.

Подводя итог исследованию первой части текста, К. Этвуд заключает, что она должна датироваться временем после 30-х годов XIII века и наиболее естественно вписалась бы в период правления Менгу, когда Шиги-Хутуху вновь получил звание старшего государственного деятеля, а семья Мухали окончательно потеряла свое влияние. В любом случае указанные анахронизмы очень глубоко включены в структуру повествования, и

значит, что никакое простое поверхностное редактирование текста после 1228 года не могло дать тот вариант первой части, который доступен нам сегодня. Таким образом, по всей видимости, он был либо написан, либо тщательно отредактирован когда-то после 1237 года и, вероятно, во время правления Менгу после 1251 года.

К наиболее важным анахронизмам, выделяемым во второй части, относятся:

1 – присутствие Мухали в лагере Чингиз-хана во время монголо-хорезмийской войны, около 1221 года (§260). Согласно другим источникам, он находился в Северном Китае с того момента, как был назначен там наместником в 1217 году и до своей смерти в 1223 году;

2 – согласно ТИМ (§260), Чингиз-хан отправляет Чормагана на восток для нападения на Багдадский халифат в 1221 году, тогда как все остальные источники сообщают о начале его выдвижения в поход по приказу Угедея в 1228 или 1229 году;

3 – Махмуд Ялавач и его сын Масудбег были назначены управляющими всех городов империи около 1223 года, когда Чингиз-хан, покидая Мавераннахр, отправился в Монголию. Масудбег получил в управление азиатские города, а его отец – Чжунду и Северный Китай (§263). Однако, согласно остальным вполне авторитетным источникам, Ялавач был назначен управляющим в Мавераннахре в начале правления Угедея в 1229 году. Только в 1241 году он был переведен в Северный Китай, оставив своего сына Масудбега вместо себя. Оба управленца были отправлены в отставку во время регентства Туракины (1242-1246) и вернули свое положение в 1246 году, благодаря пришедшему к власти Гуюку. Следовательно, хотя само событие и произошло в 1241 году, вряд ли этот отрывок мог быть написан до 1246 года;

4 – слова Угедея касательно возможной несостоятельности его потомков, фактически поддержанные Чингиз-ханом (§254), согласно Рашид ад-Дину, являлись аргументом сторонников Угедея и его потомков, который использовался во время споров о престолонаследии во второй половине 1240-х годов. Но только после толуидского переворота 1251 года вариант клятвы, сохранивший форму, но приобретший прямо противоположный смысл, мог стать общепринятым.

На основании этих и других особенностей описания событий в ТИМ автор заключает, что второй раздел не мог быть написан при жизни Угедея, и самой ранней хронологической границей, определяющей время его возможного написания, является 1251 год, когда к власти пришел сын Толуя Менгу, оттеснив Угедеидов.

В третьей части, где речь идет о правлении Угедея, также присутствуют анахронизмы:

1 – отзыв Гуюка с фронта и его унизительный разговор с отцом, состоявшийся после оскорблений, брошенных на праздничном пиру в сторону Бату (§276). Как уже отмечалось выше, эта встреча Угедея и Гуюка просто не могла состояться;

2 – сам факт, что оскорбления были произнесены во время великого западного похода, вызывает у автора сомнение на основе того, что Рашид ад-Дин относит это событие к периоду правления Менгу, а сообщение Рубрука не дает оснований для четкой хронологической привязки. Но все же допуская возможность того, что оскорбления были произнесены в период правления Угедея, он полагает, что публичное упоминание этого инцидента стало возможно только после фактического осуждения и наказания преступников, то есть после 1251 года;

3 – сообщение об отправке Есудера-хорчив Корею, на помощь Джалаиртаю-хорчи, не могло появиться в тексте раньше 1258 года;

4 – сообщение о четырех "проступках" Угедея не могло появиться в тексте в период его правления и, скорее всего, не появилось бы в нем во время пребывания у власти его потомков. Только после переворота 1251 года, закончившегося для Угедеидов катастрофой, подобное сообщение стало бы вполне уместным в официальном монгольском тексте.

Сумма этих данных позволила К. Этвуду заключить, что самой ранней возможной датой написания третьей части текста является 1251 год.

Автор рассмотрел и наиболее позднюю возможную датировку написания текста. Он отбросил возможность того, что ТИМ в современном ее виде могла быть создана при дворе Хубилая на основании того, что ее текст, с одной стороны, явно связан с текстом ШУЦЖЛ, а с другой, сильно от него отличается. ШУЦЖЛ, созданная при дворе Хубилая, очень близка к ТИМ, но в то же время отличается большей географической и хронологической точностью, отсутствием или меньшим использованием личного подхода в описании событий. Если она отражает историографические традиции при дворе Хубилая, а сомневаться в этом не приходится, следовательно, текст ТИМ возник до этого и отражает состояние историографии при дворе Менгу.

Невозможность такой датировки подтверждается и явно преувеличенной ролью Махмуда Ялавача. Дело в том, что между ним и окружением Хубилая имел место серьезный конфликт в период с 1252 по 1254 гг., в результате которого влиятельный хорезмиец потерял свою должность и вскоре умер. Любой историк при дворе Хубилая должен был быть хорошо осведомлен о том, что Ялавач не был выбран Чингиз-ханом для управления Северным Китаем. Примечательно также, что в ТИМ из чиновников-иностранцев демонстративно упоминаются только туркестанские мусульмане, а роль уйгуров и киданей замалчивается. Такая ситуация была вполне объяснима для двора Менгу, который действительно предпочитал мусульман представителям других конфессий, однако абсолютно нетипична для двора Хубилая, к мусульманам относившегося враждебно.

В целом К. Этвуд рассматривает ТИМ как единый текст, пронизанный политическими мотивами и предпочтениями и созданный при дворе Менгу, по всей видимости, в 1252 году. Он допускает возможность существования некоего предшествующего памятника, на основе которого потом был создан ТИМ, но указывает на то, что анахронизмы и политически мотивированные сюжетные линии пронизывают весь текст и очень глубоко проникают в структуру повествования. Даже если вести речь об их возникновении в результате последующей правки текста, она должна была быть настолько масштабной, что, по сути, означала создание нового произведения.

Стоит особо подчеркнуть три совершенно новых для этой темы идеи автора, важных для дальнейшего обсуждения.

Во-первых, обнаружение сообщения о событии, по статусу напоминающем курултай, в 1252 году. С одной стороны, тем самым К. Этвуд поставил под сомнение версию Ю Да Джуна, согласно которой только собрание, зафиксированное в источниках как "курултай" или "великий курултай", может рассматриваться как тот съезд, в ходе которого был записан текст ТИМ. В то же время он отметил, что никаких прямых сообщений о курултаях в 1228, 1240, 1264 и 1324 годах действительно не существует. Сторонникам этих версий приходится создавать более или менее сложные конструкции, объясняющие, почему

курултай в год Мыши не отмечен в источниках (1240, 1264) или отмечен под другим годом (1228, 1324). Но в "Юань ши" под 1252 годом сообщается, что "Осенью, в седьмой луне (7 августа – 6 сентября), [Менгу] дал повеление: Хубилаю – идти походом на Дали; чжуванам Турхаху и Сали – идти походом на Индию; Кит-Буге – идти походом на Михрин; Хулагу – идти походом на все страны султана в Западном крае". Известно, что решения такого масштаба оглашались на больших собраниях знати, и, следовательно, нет оснований заявлять, что событие, которое в ТИМ могло быть названо "великий курултай", в 1252 году не происходило.

Во-вторых, автор подверг сомнению крайне распространенное представление о том, что "Алтан Тобчи" сохранил более ранний текст протографа, и изначальный вариант ТИМ надо определять именно по нему. Но и текст "Алтан Тобчи" содержит анахронизмы, глубоко включенные в повествование, и явно написанные после 1228 года. Речь, к примеру, идет о статусе Махмуда Ялавача. Отсутствие же указанных сюжетов можно объяснить и по-другому. Конфликт перед монголо-хорезмийской войной мог быть удален из текста из-за своей очевидной скандальности, ведь в ходе него сын Чингиз-хана не только объявлял о том, что его старший брат не является его кровной родней, но и, по сути, утверждал, что их мать и старшая жена Чингиз-хана была изнасилована. Эта история должна была восприниматься последующими поколениями монголов как глубоко оскорбительная. Описание правления Угедея могло быть не включено в текст "Алтан Тобчи" потому, что к XVII веку, когда был вновь открыт текст ТИМ, в Монголии уже сформировалась определенная историографическая традиция, описывающая правление Чингиз-хана и Угедея. Согласно этой традиции, завоевание народов закончил Чингиз-хан, а Угедей прославился как защитник буддизма. Его правление описывается всегда на основе тибетских источников. В этом контексте описание его правления в ТИМ выглядело бы совершенно неуместным анахронизмом. К тому же в "Алтан Тобчи" есть большая лакуна с §177 до §207. Однако в другом монгольском историческом сочинении XVII века, "Аасаргач инерет уинтеуке", автор которого также использовал текст ТИМ, присутствуют сообщения из этой ее части. Это значит, что в XVII веке в Монголии существовал более полный текст, нежели тот, которым пользовался Лубсан Данзан, или же пробел в его произведении произошел из-за удаления им этой части повествования.

В-третьих, автор справедливо отметил, что именно в 1252 году находившийся в Монголии Джувейни получил в ставке Менгу распоряжение написать исторический труд, описывающий его приход к власти (Atwood 2007a: 1-44). Хотя К. Этвуд и не сформулировал эту мысль напрямую, гипотеза о связи этих двух очень разных исторических произведений в рамках некоей единой историко-идеологической политики кажется вполне перспективной. В целом же данная статья стала большим шагом вперед в изучении ТИМ.

В том же 2007 году в статье, посвященной информаторам автора ТИМ, К. Этвуд развил эту мысль, указав, что датировка памятника 1252 годом позволяет по-другому взглянуть на вопрос о его авторстве. Все предложенные до этого варианты основывались на идее ранней датировки ТИМ, когда многие из участников событий были еще живы, а грамотность среди монголов была распространена еще очень слабо. Поэтому выдвигались кандидатуры людей, связанных с бюрократической работой – таких, как Шиги-Хутуху, Тата-Тунг, Чинкай. Однако в начале 1250-х годов большинство участников событий

были уже мертвы. Подробные рассказы о них, крайне напоминающие устную традицию, вполне могли быть либо рассказаны автору намного лет ранее и воспроизводиться по памяти, либо переданы ему кем-то из окружения этих людей, что объясняет зачастую неправдоподобный и гипертрофированный характер повествования. К примеру, автор полагает, что возникновение сюжетной линии, связанной с Шиги-Хутуху, с большей вероятностью объясняется не его авторством, а общением автора ТИМ с информатором из его потомков или младшего окружения – человеком, им восхищавшимся и стремившимся преувеличить его значение в истории ранней Монгольской империи (Atwood 2007b: 27-39).

В 2008 году И. де Рахивельц опубликовал свой ответ на статью К. Этвуда, который можно считать определенным итогом дискуссии на настоящий момент.

Во-первых, он указал на необходимость разделения собственно анахронизмов, таких, как, к примеру, отправка Чормагана в Иран Чингиз-ханом, а не Угедеем, и противоречий с другими источниками, которые не обязательно могут решаться в пользу последних, опровергая версию ТИМ.

Во-вторых, детально проанализировав передвижения Менгу в 1252 году, прежде всего на основании данных "Юань ши", он показал, что "великий курултай" не мог быть проведен в Кодее арале в седьмом месяце этого года Мыши. Менгу не покидал Кодее арал до первого месяца весны (12 февраля - 9 мая) 1252 года, занимаясь государственными делами в ставке. Он вернулся в Кара-Корум летом (10 мая – 6 августа) 1252 года и именно в столице огласил те распоряжения царевичам, которые, с точки зрения К. Этвуда, означали проведение курултая. А в восьмом месяце на восьмой день (13 сентября) Менгу совершал жертвоприношение на горе к западу от Кукунора, озера к юго-востоку от Кара-Корума. Таким образом, автор убедительно показал, что в седьмом месяце 1252 года Мыши великий курултай в Кодее арале не проводился, и колофон ТИМ датироваться этим годом не может.

В-третьих, И. де Рахивельц признал, что 1228 год на основании тех же условий также не может быть признан датой колофона без определенного количества допущений. Дело в том, что автор не принял точку зрения К. Этвуда о том, что все монгольские ежегодные собрания подходили под определение колофона, а характеристика "великий" применялась ситуативно и не может считаться серьезным аргументом в вопросе датировки. Доказывая невозможность проведения собрания в 1252 году, он настаивал на том, что в монгольской политической культуре того времени существовало четкое разделение понятий "курултай" и "великий курултай". Если первый термин применялся к обычному сезонному съезду знати, то второй использовался для определения собрания всей знати, избиравшего нового правителя, которое по традиции проходило именно в месте главного лагеря, великой орды Чингиз-хана, то есть в Кодее арале.

Но проблема в том, что, хотя ШУЦЖЛ и говорит о собрании, этот курултай не мог быть великим, так как таковым, безусловно, являлся курултай следующего 1229 года Быка, избравший кааном Угедея. Следовательно, и здесь нельзя установить прямой связи колофона с конкретным историческим событием. И. де Рахивельц предположил, что, поскольку в ТИМ существует очевидная ошибка в датировке прихода Угедея к власти (1228 год Мыши вместо подтвержденного другими источниками 1229 года Быка), возможно, что аналогичная ошибка произошла и при записи колофона, который также

должен датироваться годом Быка. Однако сам автор признал, что это лишь гипотеза (De Rachewiltz 2008: 150-184).

В том же 2008 году была опубликована глубокая и интересная статья Нобухиро Уно, посвященная ТИМ. Исследователь не поднимал в ней вопроса о датировке памятника, но он, развивая идеи П. Рачневского и Окада Хидехиро, рассмотрел отдельные литературные приемы, использованные автором при написании текста на примере трех сюжетов.

Во-первых, он продолжил анализ ситуации, связанной с якобы имевшим место усыновлением Темуджином четырех детей, представителей покоренных им племенных групп. Полностью признав правоту выводов П. Рачневского о том, что ключевые моменты биографии Шиги-Хутуху, содержащиеся в ТИМ, противоречат не только более логичной версии Рашид ад-Дина, но и внутренней структуре самого ее текста, он отметил, что и с другими тремя приемными детьми возникают сложности. Согласно ТИМ, помимо Шиги-Хутуху, усыновленного после разгрома татар, Чингиз-хан передал своей матери Оэлун еще трех детей-сирот, попавших к нему при аналогичных обстоятельствах: Кучу после разгрома меркитов (§114), Кокочу после разгрома тайджиутов (§119), Борохул после разгрома джуркинцев (§137).

Проблема состоит в том, что, во-первых, о Кучу и Кокочу сведений вообще крайне мало, что вызывает недоумение, учитывая их высокий статус названных братьев основателя империи. Во-вторых, Борохул, который во время разгрома джуркинцев, то есть около 1197 года, якобы был маленьким мальчиком и был подарен Оэлун джалаиром Чжебке, спустя несколько лет не только участвует в войне с найманами, но и назван в числе четырех "богатырей кулюков" Чингиз-хана, что делает описание его усыновления бессмысленным.

Нобухиро Уно заключил, что в основе повествования лежал реальный факт усыновления Темуджином Шиги-Хутуху, который превратился в историю об усыновлении матерью Чингиз-хана четырех детей из покоренных племен. То есть этот сюжет не выдумывался полностью, с нуля, но был основан на информации об известном событии, которую автор ТИМ развил и трансформировал в нужном ему направлении, придав истории смысл, прямо противоположный изначальному. По мнению исследователя, целью этой трансформации была трансляция идеи о том, что Чингиз-хан был милосерден к покоренным народам, дети которых (в том числе и его заклятых врагов татар) могли стать не просто полноправными, но и вполне влиятельными членами имперской элиты.

Подобной же трансформацией он объяснял известное противоречие, касающееся татарских детей. Согласно ТИМ, после окончательного разгрома и фактически полного уничтожения татар малолетние дети "ростом ниже тележной чеки" были оставлены в живых и обращены в рабство. Однако, согласно Рашид ад-Дину, Чингиз-хан приказал уничтожить всех татар, в том числе и малолетних детей. То есть в реальности речь шла именно о геноциде, доходившем до вспарывания животов беременным женщинам.

Второй сюжет касается убийства Теб-Тенгри. И здесь версии Рашид ад-Дина и ТИМ при всей их внешней схожести сильно различаются, причем последняя также вызывает серьезные сомнения. Оба источника единодушны в том, что отца Теб-Тенгри звали Мунлик-эчигэ, при том что "этчигэ" на монгольском означает "отец". Мунлик-эчигэ спас Чингиз-хану жизнь, предупредив его о засаде, в которую его заманивал глава кераитов Ван хан в 1203 году. Его сын Теб-Тенгри мог предсказывать будущее и имел определенное

влияние на Чингиз-хана, но в какой-то момент вызвал его гнев, за что и поплатился. Он был выброшен из юрты и убит братом Чингиз-хана. Его отец находился там же. Он не ожидал, что его сына убьют и поднял упавшую во время борьбы шапку.

Но, помимо очевидного сходства, у двух вариантов этой истории есть и серьезные различия. Во-первых, согласно ТИМ, Мунлик был сыном хонхотанца Чарха-эбугена. Он присутствовал при кончине отца Чингиз-хана Есугей-багатура и получил от него распоряжение позаботиться о его семье, в том числе и о юном Темуджине, почему и стал называться "этчигэ". Отец Мунлика Чарха-эбуген до конца остался верен семье Есугея и погиб, пытаясь вернуть откочевавших от них людей. С другой стороны, у Рашид ад-Дина о происхождении Мунлика не говорится ничего, кроме того, что он происходил из племени хонхотан. О гибели Чарха-эбугена в ходе конфликта, возникшего после смерти Есугея, и о его хонхотанском происхождении также сообщается, но вне какой-либо связи с Мунликом. Последний появляется у Рашид ад-Дина только в контексте кераитского заговора. Происхождение прозвища "этчигэ" объясняется совершенно по-другому – Чингиз-хан возвысил его настолько, что выдал за него свою мать Оэлун. Таким образом, Мунлик стал его приемным отцом, и приставка "этчигэ" к его имени была вполне уместна.

Во-вторых, согласно ТИМ, конфликт с Теб-Тенгри возник из-за того, что он сначала оговорил перед Чингиз-ханом его брата Джучи-Хасара, и тот был подвергнут наказанию (перед этим братья Теб-Тенгри избили Джучи-Хасара), а затем жестоко унизил другого его брата – Темуге-Отчигина. Именно он, а точнее его люди, осуществили убийство Теб-Тенгри, сломав ему позвоночник после вызова на борцовский поединок. При этом Чингиз-хан не отдавал прямого приказа об убийстве, оставив окончательное решение на усмотрение своего оскорбленного брата. Согласно Рашид ад-Дину, конфликт произошел именно между Чингиз-ханом и Теб-Тенгри, и именно Чингиз-хан отдал поручение убить его, причем исполнил его волю Джучи-Хасар, известный как непревзойденный борец.

На основании анализа этих расхождений Нобухиро Уно пришел к выводу, что автор ТИМ пытался скрыть факт повторного брака Оэлун, но в то же время объяснить то, почему Мунлик именовался "отцом" Чингиз-хана. Поэтому ему пришлось связать Мунлика с хонхотанцем Чарха-эбугеном, "сконструировав" их родство, и предсмертную просьбу Есугея позаботиться о его семье. При этом он также стремился устранить прямую причинно-следственную связь между решением Чингиз-хана и смертью Теб-Тенгри, пытаясь скрыть факт убийства Чингиз-ханом своего названного брата. Следовательно, данный сюжет также представляет собой переработку, идеологически мотивированную трансформацию реального исторического факта.

В то же время исследователь показал, что принцип приоритета Рашид ад-Дина и других источников над данными ТИМ работает далеко не всегда. Прямое указание на первую интронизацию Чингиз-хана (§123) присутствует только в ТИМ. Прямых сообщений об этом событии нет ни у Рашид ад-Дина, ни в "Юань ши", что, казалось бы, должно поставить его реальность под сомнение. Однако в этих источниках есть косвенные указания на него. Дело в том, что в ТИМ об этом событии вспоминается еще и в §179, когда, после уже упоминавшегося послания к Ван хану, Чингиз-хан обратился к избиравшим его ханом Алтану и Хучару, обвиняя их в нарушении клятвы. Именно эта информация в этом же контексте отразилась в "Юань ши" и у Рашид ад-Дина. Это означает, что сообщение о первой интронизации не было полностью выдумано автором ТИМ, но имело под собой

определенную историческую основу. Другое дело, что само описание произошедшего могло быть серьезно им трансформировано (Nobuhiro Uno 2009: 57-71).

В целом наиболее важным для нас и вполне обоснованным выводом Нобухиро Уно было то, что автор ТИМ умело конструировал историческое повествование на основании известных ему исторических фактов. Имея определенные политические или идеологические цели, он наполнял доступные ему описательные конструкции совершенно новым, зачастую противоположным изначальному содержанием.

В 2015 году вышла статья К. Этвуда, посвященная сюжетной линии Джамухи. Как и Нобухиро Уно, он признал ее сконструированный характер и предположил, что у нее существовала не столько устная, сколько письменная основа. По мнению автора, моделью структурирования сюжета об отношениях Темуджина и Джамухи, принципиально противоположного аналогичному у Рашид ад-Дина, послужил сюжет "Романа об Александре", монгольский вариант которого, переведенный с уйгурского, известен. Автор ТИМ использовал для этого завершение "Романа…" в котором:

1 – два сатрапа Дария решают убить его; 2 – они смертельно ранят его, но бегут, когда приближается Александр; 3 – Александр находит Дария, плачет по нему, убеждая его снова править всей своей землей; 4 – Дарий игнорирует это предложение, завещает Александру помнить о быстротечности жизни и просит обеспечить ему соответствующие похороны; 5 – когда Дарий умирает, Александр становится правителем; 6 – он в завуалированном, зашифрованном виде обещает награды тем, кто убил Дария, а когда убийцы требуют обещанное, он их убивает в наказание за измену своему царю. По мнению исследователя, сюжет был сконструирован на основе этой модели и адаптации к ней реальной истории о побратимстве и недолгом союзе Темуджина и брата Ван-хана Джаа Гамбу.

Также в процессе исследования он обратил внимание на своеобразное противоречие в биографиях Джурджедая из племени уруд и Куилдара из племени мангут, касающееся их роли в битве против кераитов при Каладжин-элет весной 1203 года. В биографии Джурджедая говорится о том, что Куилдар вызвался добровольцем в атаку до того, как он успел ответить на призыв Темуджина. Но в биографии Куилдара уточняется, что Джурджедай поглаживал кнутом гриву лошади до тех пор, пока лидер мангутов не вызвался добровольцем. Это уточнение не случайно, так как далее в биографии сообщается, что при Угедее сын Куилдара получил от каана особую милость. Шиги-Хутуху было поручено провести распределение северокитайских дворов между монгольскими феодалами. Когда он предоставил Угедею результаты, последний поинтересовался, почему у сына Куилдара так мало подданных. Шиги-Хутуху ответил, что распределение проводилось в соответствии с нормами, установленными при Чингиз-хане, но Угедей возразил, приказав увеличить их количество, так как за его отцом числились некие письменно зафиксированные заслуги. Характер этих заслуг проясняется из ответа Угедея урудам, возмутившимся тем, что до этого их статус был выше, а владения больше: "Неужели вы забыли то время, когда прежде всего хлестали гриву вашего коня?".

На этом основании К. Этвуд делает два очень важных вывода. Во-первых, автор ТИМ пользовался текстом биографии Джурджедая, так как он приводит этот эпизод именно в таком виде, без упоминания кнута и гривы: "не успел еще Чжурчедай и рта раскрыть". Он доказывает, что существовал монгольский оригинал, ставший впоследствии основой для описания ТИМ и для его биографии в "Юань ши".

Во-вторых, этот сюжет свидетельствует о том, что со времен Угедея статус того или иного семейного коллектива основывался не на размерах унаследованных уделов, как собирался сделать Шиги-Хутуху, а на оценке прошлых заслуг его членов, и прежде всего основателя, перед правителем. Естественно, что эти заслуги должны были быть письменно зафиксированы в биографических материалах, что дало мощный толчок к написанию исторических текстов подобного рода (Atwood 2015: 161-176).

В 2017 году вышла статья К. Этвуда, посвященная так называемому "Обвинительному заключению Ван-хана", которая имеет большое значение для понимания характера письменных источников, использованных автором ТИМ. К. Этвуд доказал, что некогда (видимо, в правление Угедея) существовал единый текст, посвященный покорению Чингиз-ханом государства кераитов. Он был использован как автором ТИМ, так и при составлении "Истинной летописи Чингиз-хана" (китайское Тайцзу шилу) – источника, составленного на монгольском языке в 70-е годы XIII века, в виде китайского перевода, предоставленного каану Хубилаю в 1287 году, и в различных пропорциях отразившегося у Рашид ад-Дина, в ШУЦЖЛ и в "Юань ши".

При этом отдельные сюжеты "Обвинительного заключения" иногда могут встречаться только в ТИМ или в "Истинной летописи" либо могут дублироваться, появляясь в тексте в качестве самостоятельных сообщений. Именно включением в текст ТИМ "Обвинительного заключения Ван-хана" и объясняется очевидное противоречие между двумя версиями ранних отношений Темуджина и Ван-хана, отмеченное еще Окада Хидехиро (Atwood 2017: 269-281).

Результаты

Подводя определённый итог этой многолетней дискуссии можно заключить, что на настоящий момент выделяются несколько ее предворительных результатов. Во-первых, очевидно, что ни один из возможных годов Мыши не подходит под все условия, заявленные в колофоне. Любому из авторов, пытающемуся отнести написание текста к одной из этих дат, приходится выстраивать сложную систему слабо доказуемых допущений, таким образом подгоняя все известные факты под нужный год. Ярким признаком сложившегося тупика является предположение И. де Рахивельца, согласно которому в тексте колофона могла быть допущена ошибка (1228 год Мыши вместо правильного 1229 года Быка).

Во-вторых, на настоящий момент очевидно, что все части текста, а не только описание правления Угедея, содержат анахронистические сюжеты или сообщения, в корне противоречащие всем остальным источникам. Причём содержатся они как "Юань чао би ши", так и в "Алтан тобчи". С одной стороны, это отрицает возможность их создания в ранний период правления Угедея. Сложно представить, что в 1229 г. был записан официальный текст, в котором Мухали в 1221 г. находился не в Северном Китае, а в бывших владениях Хорезмшаха. Дело в том, что в это время владения семьи Мухали уже находились в подчинении у его внука Таша, который унаследовал него титул и статус. Еще более сложно представить, что в 1229 г. автор ТИМ мог предвидеть будущее и сообщить об отправке Махмуда Ялавача в Северный Китай. Сюда же можно отнести боевые действия на западе Субедея против меркитов Куду ("экспедиция на железных

повозках") и Джебе против наймана Кучлук, которые ТИМ описывает дважды и относит то к 1205, то к 1207 годам. В реальности оба эти предприятия были частью большого наступления монголов на запад и хорошо датируются 1217-1218 годами. С другой стороны, эти анахронизмы и откровенно сконструированные автором сюжеты очень сложно объяснить позднейшими добавлениями. Вполне можно согласиться с К. Этвудом в том, что они зачастую являются сюжетным центром текста, а некоторые логически связаны между собой. Если исключить их все, то совершенно непонятно, что останется от "оригинала".

В-третьих, вероятно, ключевым прорывом в исследовании памятника стало понимание того, что автор в процессе его написания активно использовал доступные ему письменные источники. Текстологическая связь отдельных сообщений Рашид ад-Дина, в ШУЦЖЛ и в "Юань ши", касающихся эпохи Чингиз-хана, хорошо известна. В целом они формируют единый нарративный блок, что и позволяет сделать вывод о существовании первоисточника - "Истинной летописи Чингиз-хана" (Тайцзу шилу). Она оказала серьёзное влияние на формирование текста ШУЦЖЛ и сообщений "Юань ши" в описании правления Чингиз-хана. В конце XIII века ее текст был доставлен в Иран, переведён и в виде обширных сообщений включён в труд Рашид ад-Дина (Atwood 2020: 69-72). Однако характер ее связи с текстом ТИМ менее очевиден. С одной стороны, ясно, что автор ТИМ использовал тот же нарративный массив, что и составители "Истинной летописи". Многие сообщения в них текстологически очевидно схожи. С другой стороны, ТИМ явно не использовалась при создании "Истинной летописи". Дело в том, что те общие сюжеты, которые в "Истинной летописи" представляют собой единое и логичное повествование, в ТИМ очень сильно деформированы. Они либо "разбросаны" автором по разным периодам, либо видоизменены самым причудливым образом. Эта ситуация позволяет осторожно предположить наличие некоего общего первоисточника для ТИМ и "Истинной летописи".

Обсуждение

Очевидно, что вопрос о датировке, авторстве и процессе формирования текста ТИМ заслуживает отдельного монографического исследования. Он выходит далеко за рамки этой работы. Здесь же мы попробуем предложить наиболее перспективные направления его решения.

Во-первых, в самом подходе к анализу текста наблюдается определённое противоречие. Абсолютное большинство исследователей признают наличие в тексте ТИМ сюжетов, в той или иной степени сконструированных ее автором, авторами или последующими редакторами, а также сюжетов, события которых в реальности просто не могли происходить. И эти же исследователи, за редким исключением, принимают как аксиому историчность и подлинность основного датирующего признака – колофона, прилагая огромные усилия, чтобы хоть как-то "примирить" его с остальным массивом данных. На настоящий момент ясно, что усилия эти бесплодны. Как уже отмечалось выше, подходящего под все параметры года Мыши просто не существует. Это особенно примечательно потому, что колофон отсутствует в ранней, по многим оценкам, версии ТИМ, зафиксированной в "Алтан тобчи". В такой ситуации кажется перспективным

подход, в рамках которого колофон должен рассматриваться не как последняя надежда на точную датировку, а как полноправная часть исторического текста, полного ошибок, анахронизмов и сконструированных сюжетов. Это не значит, что его содержание можно просто игнорировать. Но оно должно быть вписано в общую концепцию происхождения текста. При этом необходимо поставить два вопроса. Мог ли автор ТИМ ошибиться, записывая текст колофона или сфальсифицировать его? И можно ли эту ошибку или фальсификацию доказать?

Во-вторых, выделенные характеристики текста позволяют заключить, что классический текстологический анализ, основанный на данных лингвистики, не сможет решить всех проблем. Если автор или авторы крайне творчески перерабатывали доступный им исторический материал, в первую очередь необходим детальный литературный и исторический анализ отдельных сюжетов и сюжетных линий. Необходимо не гадать о личности автора, а выделить его политические и групповые интересы и предпочтения. Здесь очень важным является сопоставление текстов "Юань чао би ши" и "Алтан тобчи". На наш взгляд, вполне можно согласиться с позицией И. де Рахивельца о первичности последнего. Она доказывается достаточно просто. В тексте "Алтан тобчи" отсутствует отрывок, начиная с §177, где речь идет об отправке послов к Ван-хану, по §207, содержащий описание заслуг Хорчи. При этом соединённые после этого части текста сюжетно совпадают и в "Юань чао би ши", и в "Алтан тобчи". Сразу после сообщения об отправке Джурджедая к кунгратам (§176) идет описание его заслуг, как причины передачи ему в жены дочери Джаа Гамбу Ибаха-беги (§208). Они оставляют единый текст биографии Джурджедая. Это означает, что "лакуна" §177-§207 фактически является очень большой вставкой, и первичен именно текст "Алтан тобчи" (Порсин 2023: 140-141). Таким образом, необходим детальный анализ сюжетов этих двух вариантов текста ТИМ. При этом важно учитывать не только то, что было включено во вторичный текст "Юань чао би ши". Большинство этих вставок хорошо известны. Необходимо понять, могли ли какие-то сюжеты, присутствующие в протографе "Алтан тобчи", быть исключены при составлении текста "Юань чао би ши". Насколько нам известно, этот вопрос в историографии не поднимался в принципе, так как долгое время считалось, что текст "Юань чао би ши" первичен.

Заключение

Дискуссия о датировке и формировании "Тайной истории монголов" остаётся незавершённой. Ни один из предложенных годов Мыши не соответствует всем условиям колофона, а текст содержит глубинные анахронизмы и политически мотивированные сюжеты во всех частях. Наиболее перспективным направлением дальнейшего исследования является рассмотрение колофона как полноправной части текста и детальное сопоставление ТИМ с "Алтан тобчи" для выявления вставок и редактуры.

Acknowledgements

The author thanks the journal's editorial team for their scholarly and editorial support in preparing this article.

Алғыс білдіру

Автор ақ мақаланы ғылыми-редакторлық сүйемелдегені үшін журнал ұжымына алғысын білдіреді.

Благодарности

Автор благодарит коллектив журнала за научно-редакторское сопровождение статьи.

Список литературы

Atwood C. Informants and Sources for the Secret Histoy of the Mongols. *Mongolian Studies* 2007. No.29, pp.27-39.

Atwood C. The Date of the 'Secret History of the Mongols' Reconsidered *Journal of Song-Yuan Studies.* 2007. No.37, pp.1-48.

Atwood C. Alexander, Ja'a Gambo and the Origins of the Image of Jamugha in the Secret History of the Mongols B: *Neilu Ouyalishiwen huaguo jixueshuyantao huilun wenji* (Proceedings of the International Conference on History and Culture of Central Eurasia) edited by Teligeng [Terigün] and Li Jinxiu. Höhhot: Inner Mongolia People's Press. 2015. Pp.161-176.

Atwood C. The Indictment of Ong Qa'an: The Earliest Reconstructable Mongolian Source on the Rise of Chinggis Khan. *Historical and Philological Studies of China's Western Regions.* 2017. No.9, pp.267-302.

Atwood C. Rashīd al-Dīn's Ghazanid chronicle and its Mongolian sources. *New Approaches to Ilkhanid History.* May, Timothy; Dashdondog, Bayarsaikhan; Atwood, Christopher P. (eds). Leiden; Boston: Brill. 2020. Pp.53-121.

Grousset R. Etatactuel des etudes sur l'histoiregen ghiskhanide. *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences.* 1941. No.12, pp.22-40.

Hung W. The Transmission of the Book Known as The Secret History of the Mongols. *Harvard Journal of Asiatic Studies.* 1951. T.14, no.3/4, pp.433-492.

Ledyard G. The Mongol Campaigns in Korea and the Dating of The Secret History of the Mongols. *Central Asiatic Journal.* 1964. No.9, pp.1-22.

Ligeti Lajos (ed.). *A mongolok titkos története. Fordította Ligeti Lajos, a verseket fordította Képes Géza.* Budapest: Gondolat Kiadó. 1962. 241 p.

Mostaert A. Sur quelques passages de l'Histoire secrète des Mongols. *Harvard of Asiatic Studies.* 1950. Vol.13, no.3/4, pp.285-404.

Okada Hidehiro. The Secret History of the Mongols, a Pseudo-Historical Novel *Ajia Afurika gengobun-kakenkyū (Journal of Asian and African Studies). 1*972. P.61-67.

Okada Hidehiro. The Chinggis Khan Shrine and the Secret History of the Mongols. In: *Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers.* Proceedings of the 27th Meeting of the Perma nent International Altaistic Conference, Walberberg, June 12th-17th, 1984 / ed. Klaus Sagaster, in collaboration with Helmut Eimer. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1989. (Asiatische Forschungen, Bd. 105). Pp.284-292.

Pelliot P. Deux lacunes dans le texte mongol actuel de L'Histoire secrète des Mongols. *Journal asiatique.* Mélanges asiatiques 1.1940-41. No.232, pp.1-18.

Rachewiltz I. de. Some Remarks on the Dating of the Secret History of the Mongols. *Monumenta Serica.* 1965. No.24, pp.185-206.

Rachewiltz I. de. Brief Comments on Professor Yu Ta-chun's Article 'On the Dating of the Secret History of the Mongols. *Monumenta Serica.* 1986-87. No.37, pp.305-309.

Rachewiltz I. de. The Secret History of the Mongols: A *Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century.* 2 vols. Leiden: Brill. 2004. 1347 p.

Rachewiltz I. de. The Dating of the Secret History of the Mongols – A Reinterpretation Zeitschr. fürura-lischeu. Altaische Forschung Ural-altaische Jahrbücher. 2008. No.22-35, pp.150-184.

Ratchnevsky P. Šigi Qutuqu. In: *In the Service of the Khan.* Edited by Igor de Rachewiltz, Hok-lam Chan, Hsiao Ch'i-ch'ing, and Peter W. Geier. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 1993. Pp.75-94.

Waley A. Notes on the "Yüan-ch'ao pi-shih". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies.* University of London. 1960. Vol. 23, no.3, pp.523-529.

Yu Da-djun [Yu Dajun], trans. Wilhelm K. Mueller. On the Dating of the Secret History of the Mongols. *Monumenta Serica*. 1986–87. No.37, pp.277-303.

Uno Nobuhiro. チンギス・カン前半生研究のための『元朝秘史』と『集史』の比較考察 // 人間環境学研究. 2009. No.7, pp.57-74.

Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Т.1.Москва: Изд-во АН СССР. 1941. 611 с.

Порсин А.А. Джучи. Несостоявшийся наследник. Астана: "Международный научный комплекс "Астана". 2023. 392 с.

References

Atwood C. Informants and Sources for the Secret History of the Mongols. *Mongolian Studies.* 2007. No.29, pp.27-39. (In English)

Atwood C. The Date of the 'Secret History of the Mongols' Reconsidered. *Journal of Song-Yuan Studies.* 2007. No.37, pp.1-48. (In English)

Atwood C. Alexander, Ja'a Gambo and the Origins of the Image of Jamugha in the Secret History of the Mongols. In: *Neilu Ouyalishiwen huaguo jixueshuyantao huilun wenji*. Edited by Teligeng [Terigün] and Li Jinxiu. Höhhot: Inner Mongolia People's Press, 2015. Pp.161-176. (In English)

Atwood C. The Indictment of Ong Qa'an: The Earliest Reconstructable Mongolian Source on the Rise of Chinggis Khan. *Historical and Philological Studies of China's Western Regions*. 2017. No.9, pp.267-302. (In English)

Atwood C. Rashīd al-Dīn's Ghazanid chronicle and its Mongolian sources. In: *New Approaches to Ilkhanid History.* May, Timothy; Dashdondog, Bayarsaikhan; Atwood, Christopher P. (eds). Leiden; Boston: Brill. 2020. Pp.53-121. (In English)

Grousset R. Etat actuel des études sur l'histoire genghiskhanide*. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences.* 1941. Vol.12, pp.22-40. (In French)

Hung W. The Transmission of the Book Known as The Secret History of the Mongols. *Harvard Journal of Asiatic Studies.* 1951. Vol.14, no.3/4, pp.433-492. (In English)

Ledyard G. The Mongol Campaigns in Korea and the Dating of The Secret History of the Mongols. *Central Asiatic Journal.* 1964. No.9, pp.1-22. (In English)

Ligeti Lajos (ed.). *A mongolok titkos története. Fordította Ligeti Lajos, a verseket fordította Képes Géza.* Budapest: Gondolat Kiadó. 1962. 241 p. (In Hungarian)

Mostaert A. Sur quelques passages de l'Histoire secrète des Mongols. Harvard*. Journal of Asiatic Studies.* 1950. Vol.13, no.3/4, pp.285-404. (In French)

Okada Hidehiro. The Secret History of the Mongols, a Pseudo-Historical Novel. Ajia Afurika gengobun-kakenkyū. *(Journal of Asian and African Studies)* 1972. Pp.61-67. (In English)
Okada Hidehiro. The Chinggis Khan Shrine and the Secret History of the Mongols. *Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers.* Edited by Klaus Sagaster and Helmut Einer. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 1989. Pp. 284-292. (In English)
Pelliot P. Deux lacunes dans le texte mongol actuel de L'Histoire secrète des Mongols. *Journal asiatique.* Mélanges asiatiques 1. 1940-41. Vol. 232, pp.1-18. (In French)
Rachewiltz I. de. Some Remarks on the Dating of the Secret History of the Mongols. *Monumenta Serica.* 1965. Vol. 24, pp.185-206. (In English)
Rachewiltz I. de. Brief Comments on Professor Yu Ta-chun's Article 'On the Dating of the Secret History of the Mongols'. *Monumenta Serica.* 1986-87. Vol.37, pp.305-309. (In English)
Rachewiltz I. de. *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century.* 2 vols. Leiden: Brill. 2004. 1347 p. (In English)
Rachewiltz I. de. The Dating of the Secret History of the Mongols – A Reinterpretation. *Zeitschrift für Uralische und Altaische Forschung. Ural-altaische Jahrbücher.* 2008. Vol. 22-35. Pp.150-184. (In English)
Ratchnevsky P. Šigi Qutuqu In*: In the Service of the Khan.* Edited by Igor de Rachewiltz, Hok-lam Chan, Hsiao Ch'i-ch'ing, and Peter W. Geier. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 1993. Pp.75-94. (In English)
Waley A. Notes on the "Yüan-ch'ao pi-shih". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies.* University of London. 1960. Vol.23, no.3, pp.523–529. (In English)
Yu Da-djun [Yu Dajun], trans. Wilhelm K. Mueller. On the Dating of the Secret History of the Mongols. *Monumenta Serica*. 1986-87. Vol.37. Pp. 277-303. (In English)
Uno Nobuhiro. Comparative Analysis of The Secret History of the Mongols and Jāmiʿ al-Tawārīkh as Sources for the Study of Genghis Khan's Early Life. 2009. No.7. (In Japanese)
Kozin S.A. *Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaja hronika 1240 g*. Vol.1. 1941. Moscow: AN SSSR. 611 p. (In Russian)
Porsin A.A. Dzhuchi. *Nesostojavshijsja naslednik.* Astana: "Mezhdunarodnyi nauchnyi kompleks 'Astana" 2023. 392 p. (In Russian)

Information about the author

Artem Aleksandrovich Porsin – Candidate of Historical Sciences, chief researcher at the Republican State Enterprise on the Right of Economic Management "Research Institute for Jochi Ulus Studies" of the Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Baikonyr District, 15B Aleksandr Pushkin Street, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0008-4517-5265, porsinart@gmail.com

Автор туралы мәлімет

Артём Александрович Порсин – тарих ғылымдарының кандидаты, бас зерттеуші, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің "Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты" шаруашылық жүргізу құқығындағы РМК бас ғылыми қызметкері, Байқоңыр ауданы, А. Пушкин көшесі, 15Б үй, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0008-4517-5265, porsinart@gmail.com

Сведения об авторах

Артём Александрович Порсин – кандидат исторических наук, главный научный сотрудник, РГП на ПХВ "Научный институт изучения Улуса Джучи" КН МНВО РК, район Байконыр, улица Александра Пушкина, дом 15Б, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0009-0008-4517-5265, porsinart@gmail.com

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. ***/ Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов. / ***Disclosure of conflict of interest information.*** The author claims no conflict of interest.

Information about the article /Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 10.09.2026
Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 10.11.2026
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 10.12.2026

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

NATIONAL HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Ғылыми мақала / Research Article
МРНТИ / IRSTI 11.15.89

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.122.136

Empty Space on the Map: Rethinking Communication Networks of the Golden Horde Era in History Textbooks

Zh. Smakhanova
Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan
z.deil@mail.ru

Abstract. This article reconsiders the place of Northern Kazakhstan within the political, trade-economic, and cultural communication networks of the Jochi Ulus from the perspectives of historical geography, source studies, and textbook research. The main objective of the study is to identify the limitations of the traditional interpretation that represents the region on historical maps as peripheral, "empty," or exclusively nomadic space, to reveal its role within the interconnected communication system of the Golden Horde, and to propose a scholarly and methodological model for representing this issue in history textbooks. The study draws on written sources, archaeological and numismatic materials, historical-geographical data, toponymic evidence, cartographic materials, and research on the representation of Golden Horde history in textbooks. Historical-comparative, historical-geographical, interdisciplinary, and content-analysis methods were employed, together with the analytical potential of historical GIS. The study identifies three interconnected dimensions of communication in the Golden Horde period: political-administrative, trade and transport, and socio-cultural. The yam system is examined as a form of state infrastructure that facilitated the circulation of information and the movement of people across the vast territories under khanly authority. The article also outlines possible corridors linking Northern Kazakhstan, through the Ishim, Tobol, and Irtysh river valleys, with Central Kazakhstan, the Syr Darya region, the Ural–Volga area, and Western Siberia. Particular attention is paid to the role of water sources, seasonal pastures, security, political stability, and exchange centres in the formation of caravan routes. The article further analyses changes in the representation of the Golden Horde in Soviet and contemporary textbooks and argues for a shift from evaluative interpretations toward structural explanation. The study does not claim that the exact locations of all routes and yam stations in Northern Kazakhstan have been established. Instead, it proposes distinguishing between different degrees of source reliability as an important methodological principle. Accordingly, the map is treated not as an illustration of a fixed historical reality, but as a scholarly reconstruction produced through the comparison of different categories of evidence. The conclusion recommends constructing textbook maps according to a network-based principle, distinguishing verified, probable, and hypothetical sites, and displaying chronological layers, water sources, seasonal routes, and levels of evidentiary uncertainty. Such an approach allows Northern Kazakhstan to be understood more fully as an integral component of the interconnected historical space of the Jochid Ulus in Central Eurasia.
Keywords: Jochi Ulus; Golden Horde; Northern Kazakhstan; communication network; yam system; caravan routes

For citation: Smakhanova Zh. Empty Space on the Map: Rethinking Communication Networks of the Golden Horde Era in History Textbooks. *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp.122-136. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.122.136

© Zh. Smakhanova, 2026

Пустое пространство на карте: переосмысление коммуникационных сетей эпохи Золотой Орды в учебниках истории

Ж. Смаханова
Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье переосмысливается место Северного Казахстана в системе политических, торгово-экономических и культурных коммуникаций эпохи Улуса Джучи с позиций исторической географии, источниковедения и учебниковедения. Основная цель исследования заключается в выявлении ограниченности традиционного подхода, в рамках которого регион на исторических картах представляется как периферийное, "пустое" или исключительно кочевое пространство, а также в раскрытии его роли в системе связей Золотой Орды и разработке научно-методической модели отражения данной проблемы в учебниках истории. В исследовании использованы письменные источники, археологические и нумизматические материалы, историко-географические сведения, данные топонимики, картографические материалы, а также исследования, посвящённые репрезентации истории Золотой Орды в учебниках. Применялись историко-сравнительный, историко-географический, междисциплинарный методы и контент-анализ, а также возможности исторических GIS. В результате исследования были выделены три взаимосвязанных уровня коммуникационной системы эпохи Золотой Орды: политико-административные, торгово-транспортные и социокультурные связи. Ямская система рассматривается как государственная инфраструктура, обеспечивавшая обмен информацией и передвижение людей на обширной территории, находившейся под властью хана. Охарактеризованы вероятные коридоры передвижения, связывавшие Северный Казахстан через долины Ишима, Тобола и Иртыша с Центральным Казахстаном, районом Сырдарьи, Урало-Поволжьем и Западной Сибирью. Кроме того, показано значение водных источников, сезонных пастбищ, безопасности, политической стабильности и центров обмена в формировании караванных путей. В статье анализируются изменения в образе Золотой Орды в советских и современных учебниках, а также обосновывается необходимость перехода от оценочных характеристик к структурному объяснению. Исследование не утверждает, что точное местоположение всех маршрутов и ямских станций Северного Казахстана установлено; напротив, предлагается рассматривать дифференциацию степени достоверности источников как важный методологический принцип. В связи с этим карта трактуется не как иллюстрация готовой исторической реальности, а как научная реконструкция, создаваемая путём сопоставления различных видов источников. В заключении предлагается строить карты в учебниках истории по сетевому принципу, разграничивать достоверно установленные, вероятные и гипотетические объекты, а также отображать хронологические слои, водные источники, сезонные маршруты и степень источниковедческой неопределённости. Такой подход позволяет более полно рассматривать Северный Казахстан как составную часть взаимосвязанного исторического пространства Улуса Джучи в Центральной Евразии.

Ключевые слова: Улус Джучи; Золотая Орда; Северный Казахстан; коммуникационная сеть; ямская система; караванные пути

Картадағы бос кеңістік: Алтын Орда дәуіріндегі коммуникациялық желілерді тарих оқулықтарында қайта пайымдау

Ж. Смаханова
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Солтүстік Қазақстанның Жошы Ұлысы дәуіріндегі саяси, сауда-экономикалық және мәдени коммуникациялар жүйесіндегі орны тарихи география, деректану және оқулықтану тұрғысынан қайта қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – өңірді тарихи карталарда шеткері, "бос" немесе тек көшпелі кеңістік ретінде көрсетуге негізделген дәстүрлі түсіндірудің шектеулілігін анықтап, оның Алтын Орда кеңістігіндегі байланыстар жүйесіндегі қызметін ашу және бұл мәселені тарих оқулықтарында бейнелеудің ғылыми-әдістемелік моделін ұсыну. Зерттеуде жазба деректер, археологиялық және нумизматикалық материалдар, тарихи-географиялық мәліметтер, топонимика, картографиялық деректер және Алтын Орда тарихының оқулықтарда берілуіне арналған зерттеулер пайдаланылды. Тарихи-салыстырмалы, тарихи-географиялық, пәнаралық және контенттік талдау әдістері, сондай-ақ тарихи GIS мүмкіндіктері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде Алтын Орда дәуіріндегі коммуникациялық жүйенің үш өзара байланысты деңгейі айқындалды: саяси-әкімшілік, сауда-көлік және әлеуметтік-мәдени байланыстар. Ям жүйесі хан билігінің кең аумақтағы ақпарат алмасуын және адамдар қозғалысын қамтамасыз еткен мемлекеттік инфрақұрылым ретінде қарастырылды. Солтүстік Қазақстанның Есіл, Тобыл және Ертіс аңғарлары арқылы Орталық Қазақстан, Сырдария бойы, Орал-Еділ өңірі және Батыс Сібір бағыттарымен байланысқан ықтимал қозғалыс дәліздері сипатталды. Сонымен қатар керуен жолдарының қалыптасуында су көздері, маусымдық жайылымдар, қауіпсіздік, саяси тұрақтылық және айырбас орталықтарының маңызы көрсетілді. Мақалада кеңестік және қазіргі оқулықтардағы Алтын Орда бейнесінің өзгеруі, бағалауыш ұғымдардан құрылымдық түсіндіруге көшу қажеттілігі талданады. Зерттеу Солтүстік Қазақстандағы барлық маршруттар мен ям бекеттерінің нақты орны анықталды деген тұжырым жасамайды; керісінше, деректердің сенімділік дәрежесін ажыратуды маңызды әдістемелік қағида ретінде ұсынады. Осыған байланысты карта дайын тарихи шындықтың иллюстрациясы емес, әртүрлі деректерді салыстыру арқылы жасалатын ғылыми реконструкция ретінде қарастырылады. Қорытындыда тарих оқулықтарындағы карталарды желілік қағида бойынша құру, нақты, ықтимал және болжамды нысандарды ажырату, уақыттық қабаттарды, су көздерін, маусымдық маршруттарды және деректік белгісіздік деңгейін көрсету ұсынылады. Мұндай тәсіл Солтүстік Қазақстанды Жошы Ұлысының Орталық Еуразиядағы өзара байланысқан тарихи кеңістігінің құрамдас бөлігі ретінде неғұрлым толық түсіндіруге мүмкіндік береді. Ұсынылған модель оқулық карталарын тек көрнекі материал ретінде емес, тарихи деректерді салыстыруға, кеңістіктік байланыстарды түсіндіруге және оқушылардың тарихи ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған зерттеушілік құрал ретінде пайдаланудың маңызын негіздейді әрі өңір тарихын тұтас пайымдауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Жошы Ұлысы; Алтын Орда; Солтүстік Қазақстан; коммуникациялық желі; ям жүйесі; керуен жолдары

Сілтеме жасау үшін: Смаханова Ж. Картадағы бос кеңістік: Алтын Орда дәуіріндегі коммуникациялық желілерді тарих оқулықтарында қайта пайымдау. *Journal of the National Congress of Historians*. 2026. Vol.8, no.4, pp.122-136. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.122-136

Кіріспе

Қазақстан тарихының ортағасырлық кезеңін оқытуда өңірлердің аттары атала отырып, сол кеңістіктің де тарихы қарастырылады. Соның ішінде бүгін бір ғана мысал ретінде бүгінгі Солтүстік Қазақстан өңірінің тарихы мысалын зерделесек. Бұл өңірдің ортағасырлық тарихын баяндауда жиі кездесетін мәселелердің бірі – кең далалық аумақты саяси орталықтардан тыс, қалалық өркениет пен тұрақты байланыстардан оқшау аймақ ретінде қарастыру. Ал мұндай тәсіл көшпелі қоғамның кеңістікті пайдалану логикасын, маусымдық қозғалыстарды, өзен аңғарлары мен өткелдердің маңызын, керуен жолдарының қалалармен байланысын және далалық коммуникацияның материалдық инфрақұрылымын толық ашпайды. Бұл мәселе тек картографиялық олқылықпен шектелмейді, ол тарихи түсіндіру моделіне де тікелей қатысты болып келеді. Егер картада (тарих сабағында оқулықпен қатар оқушы қолданатын тиісті сынып картасы) жолдар, өткелдер, қоныстар, құдықтар, жайлау мен қыстау арасындағы қозғалыс бағыттары және ақпарат жеткізу арналары көрсетілмесе, оқушы Алтын Орданы өзара байланысқан тарихи кеңістік емес, жекелеген қалалар мен әскери жорықтардың жиынтығы ретінде ғана қабылдайды. Ал кейінгі зерттеулер Алтын Орда аумағындағы сауда-көлік жүйелерін GIS технологиялары, логистикалық модельдеу және археологиялық-этнографиялық деректерді біріктіру арқылы қайта құруға мүмкіндік беретінін көрсетеді (Мерич 2023).

Солтүстік Қазақстан тарихын зерттеудің маңыздылығы Жошы Ұлысының тарихи мұрасын жан-жақты әрі объективті зерделеуге бағытталған қазіргі ғылыми күн тәртібімен де сабақтас. Бұл міндет Алтын Орда тарихын тек саяси әулеттер мен әскери оқиғалар арқылы емес, өңірлердің өзара байланысы, халықтардың қозғалысы, қала мен даланың ықпалдастығы, сауда, басқару және ақпарат алмасу жүйелері арқылы қарастыруды талап етеді.

Мақаланың мақсаты – Солтүстік Қазақстанның Алтын Орда дәуіріндегі коммуникациялық желілердегі орнын айқындау және оны тарих оқулықтарында көрсетуге арналған ғылыми-әдістемелік модель ұсыну.

Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: Алтын Ордадағы ямдық-пошталық жүйенің саяси коммуникациядағы қызметін анықтау; Солтүстік Қазақстанды оңтүстік, батыс және солтүстік-шығыс бағыттармен жалғастырған керуен және көші-қон дәліздерін тарихи география тұрғысынан сипаттау; археология, нумизматика, жазба деректер, картография және GIS материалдарын оқулық мазмұнына енгізудің мүмкіндіктерін көрсету; Алтын Орда тақырыбындағы оқулықтық нарративтің идеологиялық және терминологиялық өзгерістерін талдау; Солтүстік Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын оқыту мен одан әрі зерттеудің басым бағыттарын белгілеу.

Бұл зерттеуде "коммуникациялық желі" ұғымы сауда жолдарының немесе пошта бекеттерінің қарапайым жиынтығы ретінде емес, саяси-әкімшілік, сауда-көлік және әлеуметтік-мәдени байланыстарды біріктірген күрделі кеңістіктік жүйе ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда дала "бос" жатқан кеңістік емес, өзіндік қозғалыс бағыттары, маусымдық ырғақтары, ақпарат алмасу орталықтары және экономикалық тораптары болған тарихи орта ретінде түсіндіріледі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің деректік негізін Алтын Орда дәуіріндегі саяси, әкімшілік, сауда және кеңістіктік коммуникацияларды сипаттайтын бірнеше топтағы материалдар құрайды. Олардың қатарына жазба деректер, тарихи-географиялық мәліметтер, археологиялық материалдар, нумизматикалық деректер, топонимикалық мәліметтер, картографиялық материалдар және Алтын Орда тарихының тарих оқулықтарында берілуіне арналған зерттеулер жатады.

Жазба деректер коммуникациялық бағыттарды қалалар, өзендер, қоныстар, жол ұзақтығы және сапар мерзімі арқылы қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Мұндай деректердің ішінде әл-Омари сияқты ортағасырлық авторлардың мәліметтері, саяхатшылардың жазбалары, хан жарлықтары, пайзалар және әкімшілік тәжірибелерге қатысты деректер маңызды орын алады. Жарлықтар мен пайзалар ямдық жүйенің саяси-әкімшілік қызметін түсіндіруге, ал географиялық сипаттағы жазба мәліметтер қалалар мен далалық кеңістіктер арасындағы қозғалыс бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Археологиялық материалдар қоныстарды, тұрақтарды, жерлеу орындарын, көне өткелдерді, керамика мен металл бұйымдары табылған орындарды кеңістіктік тұрғыдан қарастыру үшін пайдаланылды. Нумизматикалық деректер де монеталардың таралу аймағы арқылы экономикалық қатынастардың географиясын және жекелеген бағыттардың белгілі бір кезеңдегі белсенділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеуде тарихи-географиялық және салыстырмалы әдістер қолданылды. Тарихи-географиялық әдіс Солтүстік Қазақстандағы өзен аңғарларын, табиғи өткелдерді, су көздерін, маусымдық жайылымдарды және оларды ірі экономикалық әрі саяси орталықтармен жалғастыратын ықтимал бағыттарды бір жүйеде қарастыруға мүмкіндік береді. Салыстырмалы әдіс Солтүстік Қазақстандағы коммуникациялық инфрақұрылым мәселесін Алтын Орданың Батыс Қазақстан, Еділ бойы, Қаратеңіз және басқа өңірлеріндегі жақсырақ зерттелген жол жүйелерімен салыстыра түсіндіру үшін қолданылды. Мұндай салыстырулар белгілі бір маршрутты Солтүстік Қазақстанға тікелей көшіру мақсатында емес, коммуникациялық жүйелерді зерттеудің ортақ механизмдерін анықтау үшін пайдаланылды. Сонымен қатар мақалада пәнаралық тәсіл басшылыққа алынды. Археологиялық, жазба, нумизматикалық және географиялық материалдар бір-бірінен оқшау қарастырылмай, өзара тексерілетін деректер кешені ретінде қолданылды. Бұл қағида әсіресе нақты орналасуы анықталмаған немесе жазба деректерде тек шамамен көрсетілген бағыттарды зерттеу кезінде маңызды.

Зерттеудің әдістемелік құралдарының бірі – тарихи GIS тәсілі. GIS археологиялық ескерткіштерді, өзендерді, су көздерін, қалалар мен қоныстарды, кездейсоқ табылған заттарды, монеталарды және жазба деректерде кездесетін қозғалыс бағыттарын бір кеңістіктік модельге біріктіруге мүмкіндік береді. Мұндай модель дайын және өзгермейтін бағыттарды белгілеуге емес, деректердің ықтимал сәйкестігі мен қозғалысқа қолайлы кеңістіктерді анықтауға бағытталған.

Мақаланың екінші зерттеу нысаны – тарих оқулықтарындағы Алтын Орда бейнесі. Осыған байланысты қолданыстағы оқулықтардағы мәтіндерді талдауда тарихи-салыстырмалы және контенттік талдау элементтері пайдаланылды. Ерекше назар қолданылатын терминологияға, Алтын Орданың саяси рөлін бағалауға, қала мен дала

арақатынасының берілуіне және картографиялық материалдарда коммуникациялық кеңістіктің бейнеленуіне аударылды.

Әдебиеттерге шолу

Алтын Орда дәуіріндегі коммуникациялық жүйелер соңғы жылдардағы зерттеулерде мемлекеттің саяси тұтастығын, сауда айналымын және аймақаралық қатынастарын түсіндіретін маңызды факторлардың бірі ретінде қарастырылып келеді. Ямдық-пошталық жүйеге арналған зерттеулер оның бастауын Шыңғыс хан дәуіріндегі әскери-саяси қажеттіліктермен байланыстырып, Үгедей тұсында бұл жүйенің анағұрлым реттелген және тұрақты сипат алғанын көрсетеді. Ям тек хат немесе хабар жеткізетін пошта жүйесі болмаған. Оның қызметі мемлекеттік бұйрықтарды жеткізу, елшілер мен әскери адамдардың қозғалысын қамтамасыз ету, билік орталығы мен аймақтар арасындағы ақпарат алмасуды ұйымдастыру сияқты міндеттерді қамтыған (Аблязов 2023).

Ям жүйесінің кейінгі мемлекеттерге, соның ішінде Ресейдегі пошта инфрақұрылымына ықпалы туралы тарихнамада біркелкі пікір қалыптаспаған. Зерттеушілердің бір бөлігі татар-моңғолдық жүйенің тікелей ықпалын мойындаса, екінші топ мұндай сабақтастықты жоққа шығарады. Үшінші бағыт ықпалды маңызды, бірақ шешуші емес фактор ретінде бағалайды. Сонымен қатар терминология мен поштаға байланысты кейбір міндеткерліктердің қабылдануы зерттеулерде жиі аталады (Кошечкина 2020). Бұл пікірталас тарихи коммуникация мәселесін қарастырғанда біржақты тұжырымнан бас тартып, әрбір ықпалдың сипаты мен деңгейін жеке дәлелдеудің қажеттігін көрсетеді.

Алтын Орда кеңістігіндегі тарихи географияны қайта қарауға арналған зерттеулер де мақаланың тақырыбы үшін маңызды. Әл-Омари мәліметтерін қазіргі тарихи география, топонимика, археология және экономикалық география деректерімен салыстыру Алтын Ордадағы шегаралар, қалалар, көші-қон бағыттары мен керуен жолдарын жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді (Ильясова, Ногайбаева 2024).

Батыс Қазақстан мен Еділ-Жайық аралығындағы керуен жолдары жөніндегі еңбектерде Сарайшықтан Еділ бойындағы қалалар мен Үргенішке бағытталған жолдар, керуен-сарайлар және транзиттік нысандар археологиялық, этнографиялық, архивтік және экспедициялық материалдар арқылы жүйеленеді. Бұл зерттеулер жолды жекелеген қалаларды байланыстыратын сызық ретінде емес, су көздері, аялдау орындары, қоныстар, сауда пункттері және табиғи өткелдерден тұратын тұтас инфрақұрылым ретінде қарастырудың өнімділігін көрсетеді (Беляев 2026).

Коммуникация қауіпсіздігі мәселесі де арнайы зерттеулерде қарастырылған. Қаратеңіз өңіріндегі Шыңғыс әулеті мемлекеттерінде керуендерді қорғауға арналған зерттеулер сауда жолдарының табиғи географияға ғана емес, мемлекеттік бақылауға, құқықтық тәртіпке және әскери қорғауға да тәуелді болғанын көрсетеді. Керуен басшысын тағайындау жөніндегі жарлық үлгісін талдау оның кей жағдайда тек сауда жетекшісі емес, қарулы күзетті басқарушы қызметін де атқарғанын аңғартады (Абзалов 2022).

Қырым мен Жошы Ұлысының халықаралық сауда байланыстарына арналған зерттеулер түбектің Византия, славян жерлері, итальяндық колониялар және шығыс нарықтары арасындағы байланыстырушы рөлін көрсетеді. Бұл еңбектер коммуникация

арқылы тек тауарлардың емес, адамдардың, технологиялардың, діни идеялардың, тілдік тәжірибелер мен мәдени үлгілердің де таралғанын аңғартады.

Мақала тақырыбының екінші тарихнамалық бағыты бойынша Алтын Орданың оқулықтарда берілуі ұзақ уақыт бойы жаулап алу, қирату, тәуелділік және қарсылық ұғымдары аясында сипатталып келді. Соның салдарынан Орда көбіне сырттан келген саяси күш, ал жергілікті қоғамдар оның ықпалын қабылдаушы пассивті объект ретінде көрсетілді. Соңғы зерттеулерде Русь пен Орда арасындағы қатынастардың көпқырлы сипаты, жергілікті басқару автономиясы, хан жарлығының саяси қызметі, әкімшілік және фискалдық тәжірибелер секілді мәселелер кеңінен қарастырылуда. Оқулықтардағы терминологиялық өзгерістерге арналған зерттеу бұрын кең қолданылған "иго" ұғымының біртіндеп "Орда билігі", "тәуелділік жүйесі" тәрізді бейтараптау категориялармен алмастырыла бастағанын көрсетеді (Скрипкин 2026).

Қазақстандық тарихнамада бұл мәселе кеңестік кезеңнің ғылыми-саяси жағдайымен тығыз байланысты. "Қазақ КСР тарихы" еңбегінің 1943 жылдан кейінгі басылымдарын салыстыру Жошы Ұлысының тарихи рөлін бағалау редакциялық пікірталастарға, идеологиялық талаптарға және Алтын Ордаға қатысты саяси ұстанымдардың өзгеруіне тәуелді болғанын көрсетеді. Кейінгі басылымдарда мазмұн кеңейтілгенімен, белгілі кезеңдерде Алтын Орда тарихы "жойқын апат" түсінігі арқылы сипатталды.

Шетелдік және отандық академиялық зерттеулердегі көзқарастар біртіндеп күрделенгенімен, ғылыми жаңалықтардың мектеп және жоғары оқу орны оқулықтарына енуі баяу жүруі мүмкін. Осыдан ғылыми зерттеу мен оқулық нарративі арасындағы әдістемелік және уақыттық алшақтықты қысқарту қажеттілігі туындайды (Ильясова, Ногайбаева 2024).

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу барысында Алтын Орда кеңістігіндегі коммуникациялық жүйені кем дегенде үш өзара байланысты деңгейде қарастыру қажет екені анықталды. Біріншісі – саяси-әкімшілік коммуникация. Хан жарлықтары, пайзалар, елшілік сапарлар, салық жинау және әскери бұйрықтар орталық пен жергілікті әкімшілік арасындағы тұрақты ақпарат алмасуды қажет етті. Кең аумақты мемлекет үшін ақпараттың қозғалысы биліктің нақты жүзеге асуының негізгі шарттарының бірі болды. Екіншісі – сауда-көлік коммуникациясы. Керуен жолдарымен тауарлармен қатар адамдар, ақша, ақпарат және технологиялық тәжірибе қозғалды. Сондықтан сауда жолдары экономикалық қана емес, саяси және әлеуметтік маңызы бар арналар болды. Үшіншісі – әлеуметтік-мәдени коммуникация. Көшпелі және отырықшы қауымдар, қала мен дала, әртүрлі тілдік және діни топтар арасындағы байланыстар да осы қозғалыс арналары арқылы жүзеге асты. Осы тұрғыдан Алтын Орда мемлекетінің қуатын тек әскери мүмкіндігімен емес, кең аумақты байланыстыру және оны басқару қабілетімен де бағалау қажет.

Ям жүйесі Алтын Орда кеңістігіндегі ақпарат пен қозғалысты ұйымдастырудың негізгі механизмдерінің бірі болды. Оның қызметіне даруғалар, басқақтар, түмен, мыңдық және жүздік деңгейдегі басшылар, сондай-ақ бекет басшылары қатысқан. Пошта-жол қызметін жүзеге асырған адамдар ямшылар деп аталды. Ямды қазіргі мағынадағы қарапайым пошта қызметімен теңестіруге болмайды. Ол хан ордасынан шыққан

жарлықтардың аймақтарға жеткізілуін, елшілер мен әскери адамдардың қозғалысын және орталық билік нұсқауларының жергілікті әкімшілікке жетуін қамтамасыз еткен мемлекеттік инфрақұрылым болды. Бекеттер тұрақты аялдау және көлік ауыстыру орындары қызметін атқарды. Олардың жұмыс істеуі жергілікті халықтың ат, көлік, азық-түлік және қонуға орын беру міндеттерімен де байланысты болды. Бұл жағдай Солтүстік Қазақстанға қатысты екі маңызды қорытынды жасауға негіз береді. Біріншіден, солтүстік дала орталық мемлекеттік коммуникациялардан тыс қалған шет аймақ ретінде қарастырылмауы тиіс. Екіншіден, ям инфрақұрылымын зерттегенде тек нақты бекеттердің археологиялық іздерін іздеу жеткіліксіз. Өзен аңғарлары, су көздері, өткелдер, қыстаулар, қоныстар және тұрақты қозғалысқа қолайлы табиғи дәліздер де ықтимал коммуникациялық жүйенің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы қажет.

Зерттеу нәтижелері Солтүстік Қазақстанның тарихи маңызын оның жеке орналасуынан гөрі көршілес аймақтармен байланысы арқылы түсіндіру тиімді екенін көрсетеді. Оңтүстіктен Бетпақдала арқылы Орталық Қазақстанға, одан әрі Нұра, Есіл, Тобыл және Ертіс аңғарларына бағытталған дәліздер ерекше маңызға ие. Мұндай бағыттар Сырдария бойындағы қалалық-егіншілік орталықтарды солтүстік дала және Батыс Сібір кеңістігімен байланыстыруы мүмкін. Бұл жолдардың бір бөлігін тек кейінгі тарихи кезеңдердің бағыттары деп қарастыру жеткіліксіз. Олардың табиғи негіздері саналатын өзендер, су көздері, жайылымдар және өткелдер ортағасырлық керуен қозғалысы мен көшпелі қауымдардың маусымдық бағыттарына да сәйкес келген болуы мүмкін.

Осы негізде Солтүстік Қазақстанды үш ірі кеңістікті байланыстыратын аралық белдеу ретінде қарастыруға болады: оңтүстік белдеу – Сырдария бойы, Түркістан, Отырар, Сығанақ және Орталық Қазақстан; солтүстік-шығыс белдеу – Есіл, Тобыл, Ертіс аңғарлары және Батыс Сібірдің ортағасырлық орталықтары; батыс белдеу – Орал-Еділ аралығы, Сарайшық, Сарай-Бату, Сарай-Берке және Еділ бойындағы қалалар. Бұл бағыттар тұрақты болмаған. Олар саяси жағдайға, су көздерінің қолжетімділігіне, жайылымдық циклге, қауіпсіздікке және нарық сұранысына қарай өзгеріп отырған. Сондықтан оқулық картасында "Ұлы Жібек жолын" бір ғана өзгермейтін сызықпен көрсету орнына, өзара тармақталған және уақыт бойынша өзгеретін бағыттар жүйесін бейнелеу ғылыми тұрғыдан да, баяндау тұрғысынан да дұрыс болады.

Керуен желісінің өміршеңдігі қауіпсіздікке тікелей тәуелді болды. Жолдардың пайда болуы табиғи географиямен ғана анықталмады. Оларды саяси билік қорғады, реттеді және белгілі дәрежеде салықтық бақылауда ұстады. Бұл мәселе тарих оқулығында сауда жолдарын түсіндіру тәсілін де өзгертеді. Сауда жолының қалыптасуы үшін тауар және сұраныспен қатар құқықтық тәртіп, қауіпсіздік және саяси тұрақтылық қажет болған. Осы арқылы керуен жолын мемлекеттің экономикалық әрі саяси басқару кеңістігі ретінде көрсетуге болады.

Сонымен бірге "далада қала болған жоқ, сондықтан инфрақұрылым да болмады" деген қарапайым түсінік қайта қарастыруды қажет етеді. Тұрақтар, құдықтар, маусымдық қоныстар, айырбас орындары және өткелдер қалалық емес, бірақ коммуникациялық тұрғыдан маңызды әлеуметтік инфрақұрылым қызметін атқара алған.

Коммуникациялық желілер арқылы тауарлар ғана емес, мәдени ақпарат та таралды. Солтүстік Қазақстан жағдайында бұл үдеріс ірі қалалық орталықтардағыдай көрінбеуі мүмкін. Мұнда өзен аңғарлары, маусымдық жайылымдар, металл өңдеу, мал

шаруашылығы, қолөнер бұйымдары, діни білім және тілдік қатынастар қозғалыс пен алмасудың негізгі арналары болды.

Сондықтан мәдени коммуникацияны тек мешіттер мен қалалардың тарихына сүйеніп көрсету жеткіліксіз. Оның іздерін материалдық мәдениеттен, жерлеу ескерткіштерінен, нумизматикалық материалдардан, керамикадан және топонимикадан да іздеу қажет (Воротынцев 2019).

Солтүстік Қазақстанның Алтын Орда дәуіріндегі тарихи картасын жасау үшін бір ғана дерек түріне сүйену жеткіліксіз. Жазба деректер бағыттарды көбіне күндік немесе айлық жол өлшемдері, қалалар және өзендер арқылы сипаттайды. Археология нақты қоныстар мен заттай кешендерді көрсетеді. Нумизматика экономикалық қатынастарды мерзімдеуге мүмкіндік береді. GIS осы мәліметтердің барлығын бір кеңістіктік модельге біріктіреді.

GIS негізіндегі картографиялық модельге археологиялық барлау және қазба орындары, жерлеу ескерткіштері, керамика, тұмарлар, монеталар, әшекейлер, жазба деректердегі қалалар, қоныстар, тұрақтар, өзендер, құдықтар және көш жолдары енгізілуі мүмкін. Мұндай мәліметтерді қабаттастыру көшпелі қауымдардың немесе сауда топтарының ықтимал қозғалыс бағыттарын модельдеуге мүмкіндік береді.

Оқулық картасын әзірлеуде мынадай қағидалар басшылыққа алынуы тиіс деп санаймыз. Біріншіден, нақты және болжамды нысандар ажыратылуы керек. Археологиялық тұрғыдан дәлелденген қоныс пен болжамды бағыт картада бірдей шартты белгімен көрсетілмеуге тиіс. Екіншіден, маусымдық қозғалыс ескерілуі қажет. Жайлау, күзеу, қыстау және көктеу арасындағы бағыттар керуен жолдарымен ішінара сәйкес келуі мүмкін, бірақ бұл екі құбылысты теңестіруге болмайды. Үшіншіден, су көздері картада жеке фактор ретінде берілуі керек. Солтүстік Қазақстан жағдайында өзендер, көлдер, бұлақтар мен құдықтар қозғалыс бағыттарының өміршеңдігін анықтайтын негізгі табиғи элементтер болды. Төртіншіден, уақыттық қабаттарды ажырату қажет. XIII ғасырдың ортасындағы жағдай, XIV ғасырдағы саяси-экономикалық өрлеу және XIV ғасырдың соңы – XV ғасырдағы тұрақсыздық кезеңі бір ғана өзгермейтін карта арқылы көрсетілмеуі тиіс. Бесіншіден, белгісіздік деңгейі картада ашық көрсетілуі керек. "Расталған", "ықтимал" және "болжамды" деген шартты белгілер енгізу оқушының тарихи білімнің дайын әрі өзгермейтін жүйе емес, деректерді талдау нәтижесінде жасалатын реконструкция екенін түсінуіне мүмкіндік береді. Алтыншыдан, карта мен мәтін өзара байланыстырылуы қажет. Әр маршруттың деректік негізі, қызметі және мерзімі қысқаша көрсетілген жағдайда ғана карта тарихи түсіндіру құралына айналады.

Зерттеу нәтижелері Солтүстік Қазақстанның Алтын Орда дәуіріндегі тарихын оқулықта бес мазмұндық бөлімдер арқылы ұйымдастыруға болатынын көрсетті. Олар:

1. Кеңістік және табиғи орта. Солтүстік Қазақстанның Есіл, Тобыл және Ертіс алаптарындағы орналасуы, дала және орманды дала белдеулерінің ерекшелігі, су көздері мен маусымдық жайылымдардың адамдар қозғалысына әсері түсіндіріледі. География қосымша анықтамалық мәлімет ретінде емес, тарихи үдерістерді қалыптастырған фактор ретінде берілуі тиіс.

2. Қозғалыс және бағыт. Оңтүстіктегі қалалардан солтүстік бағытқа созылған жолдар, өзен аңғарлары, өткелдер, қоныстар және айырбас орындары өзара байланыста көрсетіледі. Бұл жерде "бір жол – бір бағыт" қағидасынан бас тартып, тармақталған бағыттар жүйесін көрсету маңызды.

3. Ям және билік. Ям бекеттері, хан жарлықтары, пайзалар, елшіліктер және салықтық міндеттер арқылы ақпараттың қалай таралғаны көрсетіледі. Осы арқылы оқушы мемлекеттің кең аумақты басқаруында коммуникацияның шешуші қызмет атқарғанын түсінеді.

4. Сауда және мәдени алмасу. Солтүстік Қазақстанға келген және бұл өңірден шығарылған тауарлар, металл мен керамика бұйымдары, мал шаруашылығы өнімдері, діни және тілдік байланыстар, қала мен дала арасындағы өзара тәуелділік қарастырылады. Бұл жерде өркениетті тек қалалық өмірмен байланыстыратын көзқарастан бас тарту қажет.

5. Дерек және белгісіздік. Оқулықта маршруттардың қандай деректер негізінде анықталғаны, қай нысандардың археологиялық тұрғыдан расталғаны және қай тұстардың гипотеза деңгейінде екені көрсетілуі тиіс. Бұл оқушыны дайын ақпаратты есте сақтауға ғана емес, тарихи білімнің қалай жасалатынын түсінуге бағыттайды.

Сонымен Солтүстік Қазақстанның Жошы Ұлысы дәуіріндегі тарихи-мәдени мұрасын тереңірек зерттеу үшін бірнеше бағыт басымдыққа ие. Бірінші бағыт – бағыттар бойынша археология. Өзен аңғарлары, көне өткелдер, құдықтар, төбелер, тұрақтар, қоныстар және ортағасырлық заттай кешендер жеке объектілер ретінде емес, белгілі бір қозғалыс дәлізінің өзара байланысқан элементтері ретінде қарастырылуы тиіс. Екінші бағыт – тарихи GIS және цифрлық гуманитаристика. Әр нысанға оның мерзімі, функциясы, дерек түрі және сенімділік деңгейі тіркелген ашық кеңістіктік деректер базасын қалыптастыру қажет. Үшінші бағыт – нумизматикалық және археометриялық зерттеу. Монеталардың таралуы, металдардың құрамы, керамиканың шығу орталығы және шикізат айналымы экономикалық байланыстарды нақтылауға көмектеседі. Төртінші бағыт – жазба деректерді салыстырмалы зерттеу. Әл-Омари мәліметтері, саяхатшылар жазбалары, шығыс және батыс деректері, жергілікті топонимика және археологиялық материалдар өзара тексерілетін кешен ретінде пайдаланылуы тиіс. Бесінші бағыт – қозғалыстың әлеуметтік тарихы. Хандар мен әмірлермен қатар көпестер, елшілер, ямшылар, қолөнершілер, діни тұлғалар, малшылар және жергілікті қауымдар коммуникациялық жүйенің дербес субъектілері ретінде қарастырылуы қажет. Алтыншы бағыт – оқулықтану және қоғамдық тарих. Жаңа ғылыми нәтижелерді академиялық мақалалармен шектемей, оқулық, тарихи атлас, музей экспозициясы, деректі фильм және цифрлық карта форматына бейімдеу маңызды.

Нәтижелерді талқылау

Алынған нәтижелер Солтүстік Қазақстанның Алтын Орда тарихындағы орнын анықтауда қалыптасқан "орталық – периферия" моделінің жеткіліксіз екенін көрсетеді. Өңірде Сарай-Бату немесе Сарай-Берке тәрізді астана-қалалардың болмауы оның саяси және экономикалық жүйеден тыс болғанын білдірмейді. Көшпелі және жартылай көшпелі қоғам жағдайында аймақтың тарихи қызметі тұрақты қалалық орталықтардың санымен ғана емес, адамдар, мал, тауар және ақпарат қозғалысын қамтамасыз еткен кеңістіктік байланыстарымен де анықталды. Осы тұрғыдан алғанда Солтүстік Қазақстанды "бос кеңістік" ретінде көрсету негізінен отырықшы-қалалық қоғамдарға тән өлшемдерді көшпелі ортаға механикалық түрде қолданудан туындайды. Егер тарихи картада тек

қалалар мен саяси шегаралар көрсетілсе, өзен аңғарлары, маусымдық бағыттары, уақытша тұрақтар, су көздері және айырбас орындары көрінбей қалады. Нәтижесінде көшпелі қоғамның кеңістікті игеру механизмі де тарихи мәтіннен тыс қалады.

Ям жүйесін талдау бұл мәселені басқа қырынан ашуға мүмкіндік береді. Кең ауқымды мемлекетті басқару үшін орталық билік пен аймақтар арасында тұрақты байланыс қажет болды. Сондықтан Алтын Орданың саяси бірлігін тек әулеттік билік немесе әскери күшпен түсіндіру жеткіліксіз. Мемлекеттік тұтастықтың практикалық тетіктерінің бірі ақпарат пен адамдардың қозғалысын қамтамасыз еткен коммуникациялық инфрақұрылым болды. Бұл тұжырым Солтүстік Қазақстандағы нақты ям бекеттерінің барлығы анықталды дегенді білдірмейді. Керісінше, осы жерде деректік шектеуді ашық көрсету маңызды. Қолда бар материалдар белгілі бір маршруттар мен коммуникациялық дәліздердің ықтималдығын көрсетуі мүмкін, бірақ археологиялық тұрғыдан дәлелденбеген нүктелерді нақты тарихи объект ретінде беруге болмайды. Осы себепті зерттеуде "расталған", "ықтимал" және "болжамды" деңгейлерді ажырату қағидасы ұсынылады.

Коммуникациялық желінің маусымдық сипаты да маңызды. Қазіргі карта жасау дәстүрінде жол көбіне екі нүктені қосатын тұрақты сызық түрінде бейнеленеді. Алайда көшпелі ортада маршруттар жыл мезгіліне, жайылым жағдайына, суға, саяси ахуалға және қауіпсіздікке байланысты өзгеріп отырған. Сондықтан Алтын Орда дәуіріндегі далалық коммуникацияны теміржол немесе қазіргі автомобиль жолы тәрізді өзгермейтін инфрақұрылым ретінде түсіндіру анахронизмге әкеледі.

Зерттеуде Батыс Қазақстан, Еділ бойы және Қаратеңіз өңіріндегі жақсырақ зерттелген коммуникациялық жүйелермен салыстыру да осы мақсатта пайдаланылды. Бұл аймақтардағы керуен-сарайлар немесе маршруттарды Солтүстік Қазақстанға механикалық түрде көшіруге болмайды. Алайда олар тарихи жолдың қалыптасуында су, қауіпсіздік, саяси бақылау, сауда орталықтары және аялдау орындары тәрізді факторлардың өзара әрекеттескенін көрсететін әдістемелік модель береді. Мәдени алмасу мәселесі де қала мен дала арасындағы қатаң қарама-қарсылықты қайта қарауға мүмкіндік береді. Материалдық заттардың қозғалысы, монеталардың таралуы, керамика мен металл бұйымдарының ұқсастықтары, жерлеу дәстүрлері және топонимдер әртүрлі аймақтар арасындағы байланыстардың іздерін сақтайды. Сондықтан мәдени коммуникация тарихы тек қалалардың мәдениетімен шектелмеуі керек.

Алынған нәтижелер Алтын Орда тақырыбын оқулықта бағалау тәсілінің де өзгеруі қажет екенін көрсетеді. Кеңестік және одан кейінгі бірқатар оқулықтарда Орда тарихын "оң" немесе "теріс" құбылыс ретінде бағалауға ұмтылыс байқалады. Мұндай бинарлық модель тарихи үдерістің күрделілігін төмендетеді. Оқулықта жаулап алу мен зорлық фактілерін жоққа шығармай, сонымен қатар жаңа саяси кеңістіктің қалыптасуы, сауда жолдарының дамуы, әкімшілік және салық институттары, жергілікті элита мен хан билігінің қатынастары, этникалық және діни әртүрлілік, сондай-ақ коммуникация арқылы аймақтардың байланысуы қатар көрсетілуі тиіс.

Демек, мәселе Алтын Орданы бұрынғы жағымсыз сипаттамадан оң сипаттамаға ауыстыруда емес. Негізгі міндет – бағалауыш нарративтен құрылымдық түсіндіруге көшу. Осы тұрғыдан "Алтын Орда жақсы болды ма, әлде жаман болды ма?" деген сұрақтың орнына "осындай ауқымды кеңістік қандай механизмдер арқылы байланыстырылды

және басқарылды?" деген зерттеушілік сұрақ қою анағұрлым дұрыс. Бұл тәсіл тарихты оқыту әдістемесіне де әсер етеді. Карта дайын білімді иллюстрациялайтын қосымша құрал ғана емес, тарихи гипотезаны көрсету құралына айналады. Оқушы картадан тек "не болғанын" емес, тарихшының белгілі бір қорытындыға қандай деректер негізінде келгенін көре алады. Осы арқылы тарихи картография деректанулық және зерттеушілік дағдыларды қалыптастыратын құрал ретінде қызмет етеді. Сонымен бірге зерттеу нәтижелері "оқиғалық тарихтан желілік тарихқа" көшу қажеттігін көрсетеді. Дәстүрлі баяндау белгілі бір ханның билігі, соғыс, жорық немесе саяси дағдарыс төңірегінде құрылады. Желілік тәсіл сол оқиғалардың артында тұрған қозғалыс, ақпарат, сауда және аймақаралық қатынастардың тұрақты механизмдерін көрсетуге мүмкіндік береді.

Солтүстік Қазақстан мысалы осы тәсілдің маңызын ерекше айқын көрсетеді. Өңірді ірі саяси оқиғалар аз өткен "шеткері аумақ" ретінде емес, Орталық Қазақстанды, Сырдария өңірін, Орал–Еділ кеңістігін және Батыс Сібірді өзара байланыстыратын далалық дәліздердің бірі ретінде қарастырғанда оның Жошы Ұлысы тарихындағы орны басқаша сипат алады.

Қорытынды

Солтүстік Қазақстанның Алтын Орда дәуіріндегі рөлін қайта пайымдау картаға бірнеше жаңа нүкте қосуды ғана емес, жалпы тарихи кеңістікті түсіндіру логикасын өзгертуді талап етеді. Өңірді "орталықтан алыс" немесе "тарихи оқиғалардан тыс" аумақ ретінде көрсету оның Есіл, Тобыл, Ертіс, Орталық Қазақстан, Сырдария бойы, Орал–Еділ және Батыс Сібір бағыттарын байланыстырудағы коммуникациялық әлеуетін көмескілейді.

Алтын Ордадағы ям жүйесі ақпарат пен биліктің қозғалысын қамтамасыз етті. Керуен жолдары тауарлармен қатар адамдарды, білімді және мәдени тәжірибелерді тасымалдады. Өзендер мен су көздері қозғалыс маршруттарының табиғи қаңқасын қалыптастырды, ал қалалар, қоныстар, тұрақтар мен басқа да инфрақұрылымдық нысандар осы желінің материалдық тіректеріне айналды. Осыған байланысты Солтүстік Қазақстанның Алтын Орда дәуіріндегі тарихын зерттеу бір ғана дерек түріне негізделмеуі тиіс. Жазба деректер, археология, нумизматика, топонимика, тарихи география және GIS технологиялары өзара толықтыратын кешен ретінде қолданылған жағдайда ғана коммуникациялық кеңістіктің ықтимал конфигурациясын неғұрлым дәл қалпына келтіруге болады.

Тарих оқулықтарында Солтүстік Қазақстанның Алтын Орда дәуіріндегі бейнесін жаңарту үшін үш қағида шешуші мәнге ие. Біріншісі – оқиғалық тарихтан желілік тарихқа көшу. Екіншісі – көшпелі кеңістікті бос дала емес, қозғалыс пен байланысқа негізделген тарихи-өркениеттік орта ретінде көрсету. Үшіншісі – ғылыми пікірталастарды, деректік шектеулерді және тарихи реконструкциялардың болжамдық деңгейін ашық көрсету.

Жошы Ұлысының тарихи мұрасын объективті зерттеу Алтын Орданы біржақты мадақтауды немесе қаралауды емес, оның нақты тарихи механизмдерін түсіндіруді талап етеді. Сондықтан оқулықтағы жаңа буын карталарында саяси шегаралармен қатар жолдар, өзендер, өткелдер, бекеттер, қоныстар, қалалар, сауда бағыттары және ақпарат тарату арналары көрсетілуі қажет. Осындай тәсіл Солтүстік Қазақстанды картадағы

"бос кеңістік" ретінде қабылдаудан арылтып, оның Орталық Еуразиядағы саяси, сауда-экономикалық және мәдени коммуникациялар жүйесіндегі орнын неғұрлым толық ашуға мүмкіндік береді.

Acknowledgements

The authors express their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Авторлар мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Авторы благодарят за научно-редакторское сопровождение статьи.

Әдебиеттер тізімі

Абзалов Л.Ф., Гатин М.С., Мустакимов И.А., Почекаев Р.Ю. К истории обеспечения безопасности торговых путей в чингизидских государствах XIII-XIV вв. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья.* 2022. №. 14. С. 297-313. DOI: 10.53 737 /2713-2021.2022.89.86.014

Аблязов К.А. Технологии ГИС при реконструкции торгово-транспортной системы Золотой Орды. *Известия Саратовского университета.* Новая серия. Серия: Науки о Земле. 2023. Т. 23, no. 3, с. 144-146. DOI: https://doi.org/10.18500/1819-7663-2023-23-3-144-146

Беляев Д., Шкурат П. Историография, изучение источников и методы исторических исследований. // *Манускрипт*. 2026. Т. 19, no. 1, с. 14-22. DOI: https://doi.org/10.30853/mns20260001

Воротынцев Л.В. "Татарский торговый путь" ("Via Tatarica") в международной торговой системе XIII-XV веков. *Золотоордынское обозрение*. 2019. Т. 7, no. 1, с. 77-89. DOI: http://dx.doi. org/10. 22378/2313-6197.2019-7-1.77-89

Скрипкин И.Н., Беляев Д.А., Шкурат П.А. Динамика отражения и проблема интерпретации темы "ордынская зависимость Руси" в современных учебниках по истории России: историографический анализ. *Манускрипт.* 2026. Т. 19. no. 1, с.14-22. DOI: https://doi.org/10.30853/mns 20260001

Ильясова З., Ногайбаева М.. Информация Аль-Омари об исторической географии Золотой Орды. *Журнал тюркологии.* 2024, Т. 6, no. 3, с. 51-68. DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024 -3-51-68

Кошечкина Е.А. Улус Джучи в системе международной торговли на территории Крымского полуострова в XIII-XIV в. *Омский научный вестник. Серия "Общество. История. Современность".* 2020. Т. 5, no. 2, с. 22-28. DOI: 10.25206/2542-0488-2020-5-2-22-28

Мерич С., Пашаоглу Д.Д. Почтовая организация (ям) в Золотой Орде. Золотоордынское обозрение. 2023. Т. 11, no. 1, с. 37-61. DOI: http://dx.doi.org/10.22378/2313-6197.2023-11-1.37-61

References

Abzalov L., Gatin M., Mustakimov I., Pochekaev R. K istorii obespecheniia bezopasnosti torgovykh putei v chingizidskikh gosudarstvakh XIII-XIV vv. *Materials in Archaeology and History of Ancient and Medieval Crimea.* 2022. №. 14. Pp. 297-313. DOI: 10.53737/2713-2021.2022.89.86.014 (In Russian)

Abliazov K.A. Tekhnologii GIS pri rekonstruktsii torgovo-transportnoi sistemy Zolotoi Ordy. *Izvestiya of Saratov university. New series.* Series: Earth sciences. 2023. Vol. 23, no. 3, pp. 144-146. DOI: https://doi.org/10.18500/1819-7663-2023-23-3-144-146 (In Russian)

Beliaev D., Shkurat P. Istoriografiia, izuchenie istochnikov i metody istoricheskikh issledovanii. *Manuscript.* 2026. Vol. 19, no. 1, pp. 14-22. DOI: https://doi.org/10.30853/mns20260001 (In Russian)

Vorotyntsev L.V. "Tatarskii torgovyi put" ("Via Tatarica") v mezhdunarodnoi torgovoi sisteme XIII-XV vekov. *Golden Horde Review.* 2019. Vol. 7, no. 1, pp. 77-89. DOI: http://dx.doi.org/10.22378/2313-6197.2019-7-1.77-89. (In Russian)

Skripkin I. N., Beliaev D. A., Shkurat P. A. Dinamika otrazheniia i problema interpretatsii temy "ordynskaia zavisimost Rusi" v sovremennykh uchebnikakh po istorii Rossii: istoriograficheskii analiz. *Manuskript.* 2026. Vol. 19. no. 1, pp.14-22. DOI: https://doi.org/10.30853/mns20260001 (In Russian)

Iliasova Z., Nogaibaeva M. Informatsiia Al-Omari ob istoricheskoi geografii Zolotoi Ordy. *Turkic Studies Journal.* 2024. Vol. 6, no. 3, pp. 51-68. DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-3-51-68 (In Russian)

Koshechkina E.A. Ulus Dzhuchi v sisteme mezhdunarodnoi torgovli na territorii Krymskogo poluostrova v XIII-XIV v. *Omsk scientific bulletin. Series "Society. History. Modernity".* 2020. Vol. 5, no. 2, pp. 22-28. DOI: 10.25206/2542-0488-2020-5-2-22-28 (In Russian)

Merich S., Pashaoglu D. D. Pochtovaia organizatsiia (iam) v Zolotoi Orde. *Golden Horde Review.* 2023. Vol. 11, no. 1, pp. 37-61. DOI: http://dx.doi.org/10.22378/2313-6197.2023-11-1.37-61 (In Russian)

Information about the author

Zhanar S. Smakhanova – Senior Lecturer, S. at S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan. https://orcid.org/0000-0002-6187-9202, z.deil@mail.ru

Автор туралы мәлімет

Жанар Сатылгановна Смаханова – С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің аға оқытушысы, Қазақстан, Астана қаласы. https://orcid.org/0000-0002-6187-9202, z.deil@mail.ru

Сведения об авторах

Жанар Сатылгановна Смаханова – Старший преподаватель Казахского агротехнического исследовательского университета имени С. Сейфуллина, г. Астана, Казахстан https://orcid.org/0000-0002-6187-9202, z.deil@mail.ru

Disclosure of conflict of interest information. The authors claims no conflict of interest / ***Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу.*** Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / ***Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 25.08.2026
Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 20.09.2026
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 10.12.2026

JOURNAL OF THE NATIONAL CONGRESS OF HISTORIANS
ISSN: 3105-0042. eISSN: 3105-0050

NATIONAL HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Ғылыми мақала / Research Article
МРНТИ / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.137.155

The role of Yerkin Auelbekov in the spiritual, cultural development, and everyday life of the regional population during his leadership (1960-1989)

G. Tolepbergenov[a], **T. Ualiyev**[b]
[a]*Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan*
[b]*Institute for the Study of the History of the Jochi Ulus, Astana, Kazakhstan*
[b]*tarikhname10@gmail.com*

Abstract. The article investigates the impact of the prominent Soviet-era state and public figure, Yerkin Nurzhanovich Auelbekov, on the daily lives and spiritual-cultural development of the population in the regions under his leadership. Although various memoirs, journalistic pieces, and individual research articles focusing on E.N. Auelbekov's socio-political and state activities have been published over the years, his relationships with ordinary citizens and his efforts to resolve social, domestic, and cultural issues have not previously been subject to a comprehensive, targeted study. Consequently, this article examines Auelbekov's career not merely through the lens of a traditional political biography, but through the framework of its practical effect on the daily lives of the population. The empirical foundation of this study draws upon documents from the State Archives of North Kazakhstan Region, the State Archives of Kostanay Region, E.N. Auelbekov's personal fund at the State Archives of Kokshetau, and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. Alongside archival records, the research incorporates periodical print media spanning several decades, as well as memoirs from state and public figures, party-Soviet officials, colleagues, and ordinary workers who personally knew or worked with Auelbekov. Special emphasis is placed on cross-referencing archival documents with memoir sources, allowing for an examination of managerial dimensions directly tied to the everyday lives of the local population. The study explores Auelbekov's administrative expertise developed during his tenure in Northern Kazakhstan, as well as the distinct features of his public engagement while leading the Kokshetau, Turgay, and Kyzylorda regions. Grounded in specific source materials, the paper demonstrates that during his field visits to settlements and agricultural enterprises, he prioritized the living and working conditions of the populace, along with the state of social infrastructure-including schools, kindergartens, community clubs, retail outlets, cafeterias, and public baths. Furthermore, it analyzes the growth of cultural and educational institutions in the Kokshetau region, his commitment to national culture and art, and initiatives aimed at developing rural social infrastructure. The article also addresses educational and socio-domestic conditions of the rural population in the Turgay region, alongside measures taken to introduce production mechanization, alleviate labor conditions, and expand social infrastructure in the Kyzylorda region. The reviewed archival and memoir sources demonstrate that in E. Auelbekov's administrative practice, addressing economic targets was intrinsically linked to addressing the daily needs of the population. His contemporaries consistently recall his dedication to direct communication with citizens, frequent field visits, and personal oversight of local affairs. As a result, historical memory has preserved a enduring image of E.N. Auelbekov as a regional leader who paid exceptional attention to the social, domestic, spiritual, and cultural welfare of the people

Keywords: Yerkin Auelbekov; everyday life; socio-domestic conditions; cultural development; national culture; historical memory

© G. Tolepbergenov, T. Ualiyev, 2026

For citation: Tolepbergenova G., Ualiyev T. The role of Yerkin Auelbekov in the spiritual, cultural development, and everyday life of the regional population during his leadership (1960-1989). *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp.137-155. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.137.155

Funding. The article was prepared within the framework of the implementation of a grant from the program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic "Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan" (IRN BR24993173

Роль Еркина Ауельбекова в духовно-культурном развитии и повседневной жизни населения регионов в годы его руководства (1960-1989 гг.)

Г. Толепбергенов[a], Т. Уалиев[b]

[a]*Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан*

[b]*Институт изучения истории Улуса Джучи, Астана, Казахстан*

Аннотация. Статья посвящена исследованию влияния известного государственного и общественного деятеля советского периода Еркина Нуржановича Ауельбекова на повседневную жизнь и духовно-культурное развитие населения регионов, в которых он осуществлял свою деятельность. Несмотря на то, что в разные годы были опубликованы воспоминания, публицистические работы и отдельные исследовательские статьи, посвященные общественно-политической и государственной деятельности Е.Н. Ауельбекова, его взаимоотношения с простыми людьми, а также деятельность по решению социально-бытовых и духовно-культурных вопросов в возглавляемых им регионах специально и комплексно не исследовались. В связи с этим в статье деятельность Е. Ауельбекова рассматривается не только с точки зрения традиционной политической биографии, но и через ее влияние на повседневную жизнь населения. Источниковую основу исследования составили документы Государственного архива Северо-Казахстанской области, Государственного архива Костанайской области, личного фонда Е.Н. Ауельбекова в Государственном архиве города Кокшетау, а также Архива Президента Республики Казахстан. Наряду с архивными документами использованы материалы периодической печати разных лет, воспоминания государственных и общественных деятелей, партийно-советских работников, коллег и простых тружеников, лично знавших или работавших вместе с Е. Ауельбековым. Особое внимание уделяется сопоставлению архивных документов и источников мемуарного характера, что позволяет рассмотреть те стороны управленческой деятельности Е. Ауельбекова, которые были непосредственно связаны с повседневной жизнью населения. В ходе исследования рассматриваются управленческий опыт Е. Ауельбекова, сформировавшийся в период его деятельности в Северном Казахстане, а также особенности его работы с населением в годы руководства Кокшетауской, Тургайской и Кызылординской областями. На конкретных материалах показано, что во время поездок по населенным пунктам и хозяйствам он уделял внимание условиям жизни и труда населения, состоянию школ, детских садов, клубов, магазинов, столовых, бань и других объектов социальной инфраструктуры. Рассматриваются развитие культурно-просветительных учреждений в Кокшетауской области, внимание к национальной культуре и искусству, мероприятия по развитию социальной инфраструктуры сельских населенных пунктов. Анализируются также вопросы образования и социально-бытового положения сельского населения Тургайской области, а также меры, направленные на

механизацию производства, облегчение условий труда и развитие социальной инфраструктуры в Кызылординской области. Рассмотренные архивные и мемуарные материалы показывают, что в управленческой практике Е. Ауельбекова решение хозяйственных задач было тесно связано с вопросами повседневной жизни населения. Стремление непосредственно общаться с людьми, выезжать на места и лично знакомиться с положением дел постоянно отмечается в воспоминаниях его современников. В результате в исторической памяти сформировался устойчивый образ Е.Н. Ауельбекова как регионального руководителя, уделявшего особое внимание социально-бытовым, духовным и культурным вопросам жизни населения.

Ключевые слова: Еркин Ауельбеков; повседневная жизнь; социально-бытовые условия; духовно-культурное развитие; национальная культура; историческая память

Еркін Әуелбековтің өзі басқарған аймақтардағы тұрғындардың рухани-мәдени дамуы мен күнделікті өміріндегі рөлі (1960-1989 жж.)

Ғ. Төлепбергенов[a], Т. Уәлиев[b]

[a]Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

[b]Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала кеңестік кезеңдегі белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Еркін Нұржанұлы Әуелбековтің өзі қызмет атқарған аймақтардағы тұрғындардың күнделікті өмірі мен рухани-мәдени дамуына тигізген ықпалын зерттеуге арналған. Е.Н. Әуелбековтің қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі туралы әр жылдары естеліктер, публицистикалық еңбектер мен жекелеген зерттеу мақалалары жарық көргенімен, оның қарапайым халықпен қарым-қатынасы, өзі басқарған өңірлердегі әлеуметтік-тұрмыстық және рухани-мәдени мәселелерді шешудегі қызметі арнайы зерттеу нысаны ретінде толық қарастырылған жоқ. Осыған байланысты мақалада қайраткердің қызметі дәстүрлі саяси өмірбаян тұрғысынан ғана емес, қарапайым адамдардың күнделікті өміріне ықпалы жағынан қарастырылады. Зерттеудің деректік негізін Солтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архивінің, Қостанай облысы мемлекеттік архивінің, Көкшетау қаласы мемлекеттік архивіндегі Е.Н. Әуелбековтің жеке қорының және Қазақстан Республикасы Президенті архивінің құжаттары құрайды. Сонымен бірге әр жылдары мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған материалдар, Е. Әуелбековпен бірге қызмет атқарған мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, партия-кеңес қызметкерлерінің, қарапайым еңбек адамдарының естеліктері пайдаланылды. Архив құжаттары мен естелік деректерді салыстыра қарастыру арқылы Е. Әуелбековтің басқарушылық қызметінің күнделікті өмірмен байланысты қырларын көрсетуге назар аударылды. Зерттеу барысында Е. Әуелбековтің Солтүстік Қазақстандағы қызметі кезінде қалыптасқан басқарушылық тәжірибесі, Көкшетау, Торғай және Қызылорда облыстарын басқарған жылдарындағы халықпен жұмыс істеу ерекшеліктері қарастырылды. Оның елді мекендер мен шаруашылықтарды тікелей аралап, еңбек адамдарының тұрмыс жағдайымен танысуға, мектеп, балабақша, клуб, дүкен, асхана, монша сияқты әлеуметтік-тұрмыстық нысандардың жұмысын бақылауға ерекше мән бергені нақты деректер негізінде көрсетіледі. Көкшетау облысында мәдени-ағарту мекемелерінің ашылуы, ұлттық мәдениет пен өнерге көңіл бөлінуі, ауылдық елді мекендердің әлеуметтік инфрақұрылымын дамыту шаралары қарастырылады. Торғай облысындағы білім беру, ауыл тұрғындарының әлеуметтік-тұрмыстық жағдайына байланысты мәселелерге және Қызылорда облысында өндірісті

механикаландыру, еңбек жағдайын жеңілдету мен әлеуметтік инфрақұрылымды жақсартуға бағытталған жұмыстарға талдау жасалады. Қарастырылған архивтік және естелік материалдар Е. Әуелбековтің басқару тәжірибесінде шаруашылық мәселелері мен тұрғындардың күнделікті тұрмыс-тіршілігі өзара байланысты қарастырылғанын көрсетеді. Оның халықпен тікелей қарым-қатынас орнатуға, жергілікті жердегі жағдайды өз көзімен көруге ұмтылған жұмыс тәсілі замандастарының естеліктерінде тұрақты түрде көрініс тапқан. Соның нәтижесінде Е. Әуелбеков туралы халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әлеуметтік және рухани мәселелеріне назар аударған аймақ басшысы ретіндегі бейне қалыптасты.
Түйін сөздер: Еркін Әуелбеков; күнделікті өмір; әлеуметтік-тұрмыстық жағдай; рухани-мәдени даму; ұлттық мәдениет; тарихи жады

Сілтеме жасау үшін: Төлепбергенова Ғ., Уәлиев Т. Еркін Әуелбековтің өзі басқарған аймақтардағы тұрғындардың рухани-мәдени дамуы мен күнделікті өміріндегі рөлі (1960-1989 жж.). *Journal of the National Congress of Historians.* 2026. Vol.8, no.4, pp.137-155. https://doi.org/10.65076/3105-0042.2026.4.137.155

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру грантын іске асыру аясында "Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу" (IRN BR24993173) тақырыбында дайындалды.

Кіріспе

Қазақстанның жаңа заманғы тарихында, қала берді бұрынғы поскеңестік Республикалар тарихындағы танымал тұлғалар қатарында Еркін Әуелбековтің орны ерекше. Қазақ елінің кеңестік кезеңдегі тарихын артында жарқын із қалдырған тұлғаларсыз елестету мүмкін емес. Қазақстанның кеңестік тарихы кезінде кеңестік меритократия жолымен жоғары басшылық қызметке көтерілген Еркін Нұржанұлы Әуелбековтің феномені ерекше құбылыс болды. Қазіргі тарихи танымның мүмкіндіктері жеке тұлғаның қоғамдық-саяси қызметін зерттеу арқылы сол заманның ерекшелігін, әлеуметтік-саяси құбылыстардың терең қырларын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Еркін Нұржанұлы қандай лауазымды қызмет жасамасын қарапайым халықпен байланысын үзбеген, коммунистік режим салтанат құрып тұрған кезде қарапайым халықпен етене араласа білген басшы ретінде өзін жұртшылыққа сол кездің өзінде таныта білген тұлға. Бүгінге дейін кеңестік кезеңдегі Қазақстанның үш бірдей аймағының басшысы қызметін атқарған, соңғы қызметтік жолын КСРО Ұлттар Кеңесі жанындағы ұлтаралық қатынастар жөніндегі Комитет төрағасының орынбасары қызметінде аяқтаған Еркін Нұржанұлы турасында бүгінге дейін тек оның Көкшетау мен Торғай, Қызылорда өңірлерін басқарған кездердегі замандастары мен қызметтестерінің, естелік-эсселер жинақтары мен қарапайым еңбек адамдарының естелік әңгімелері күнделікті баспасөз беттерінде үзбей жарияланып келеді. Еркін Нұржанұлының жалпы қоғамдық-саяси қайраткерлігі соның ішінде қарапайым халық арасындағы қызмет бүгінгі күнге дейін арнайы зерттеу нысанына айналмай келеді. Оның есесіне, бүгінгі таңда онымен қызметтес, замандас болған адамдардың естеліктері мерзімді баспасөз беттерінде көптеп жариялануда.

Бұл еңбектерде Еркін Нұржанұлымен әр жылдары қызметтес болған партия, кеңес қызметкерлері мен қарапайым еңбек адамдарының бүгіндері құрметті демалысқа шыққан көрнекті қоғам және мемлекет қайраткерлерінің естелік мақалалары толғаныс-эсселеріжарық көрді. Бұның сыртында ел ішінде аңызға бергісіз әңгімелер әлі де сақталып, айтылып келеді. Олардың қатарында Бәйкен Әшімовтың, Кәкімбек Салықовтың, Мақтай Сағдиевтың, Владислав Косаревтың, Кеңес Одағының екі мәрте Социалистік еңбек ері Н.А. Кузнецовтың, Виталий Брынкиннің, Зақаш Камалединовтың, социология ғылымдарының докторы Белгород мемлекеттік университетінің ректоры Леонид Дятченконың, Рүстем Шерияздановтың, Баян Жанғаловтың, Сейлбек Шаухамановтың, Ыдырыс Қалиұлының, Мәтен Бижановтың, Батырханов Бүркітбай Мәсіпұлының, Сәдуақас Аңсат т.б, басқа да жүзден астам көкшетаулық, торғайлық, қызылордалық азаматтардың, өзі қызмет жолын алғаш бастаған Солтүстік Қазақстандық замандастары мен қызметтестерінің естеліктерін жатқызуға болады.

Материалдар мен әдістер

Тақырыпқа байланысты бірінші деректер тобын Солтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архивінің 286 қорында Еркін Әуелбековтің қатысуымен болған аудандық партия комитетінің пленумы материалдары, Марьевка кеңшарының директоры болған уақытындағы, Солтүстік Қазақстан облысының облыстық атқару комитеті мен облыстық партия комитетінің екінші хатшысы қызметіндегі облыстық пленум мен шаруашылық активіндегі сөйлеген сөздері, Қостанай облысы мемлекеттік архивінің 418 қорында Торғай облысының бірінші хатшысының партия – кеңес активтері кезіндегі баяндамалары, бұйрықтар мен жұмыс барысында қабылдаған шешім хаттамалары, Көкшетау қаласы мемлекеттік архивінің – 2376 қоры Е. Әуелбековтің жеке қорында оның Көкшетау облысын басқарған он жылдық қызметінің материалдары жинақталған, Қазақстан Республикасы Президент архивінің 708 қоры материалдары Орталық партия комитетінің ресми материалдары, түрлі бұйрықтар мен партиялық конференция мен пленум шешімдері, партиялық бақылау комитетінің анықтамалары мен хаттары сақталынған. Деректердің екінші тобын жергілікті және орталық баспасөз басылымдары құрайды, атап айтқанда: "Көкшетау", "Бұқпа", "Социалистік Қазақстан" газеттерінде әр жылдарда жарияланған мақалалар, сондай-ақ, "Дара тұлға", "Азамат", "Қазақтың асыл перзенті" сияқты қызметтестері мен замандастары құрастырған естелік кітаптар пайдаланылды. Мақаланы жазуда дәстүрлі және осы заманғы әдіснамалық әдістерге сүйендік. Зерттеу жұмысында тарихилық және объективтілік қағидалары басшылыққа алынды. Кеңестік кезеңдегі көрнекті қоғам және мемлекет қайраткерінің тұлғалық келбетін ашуда қазіргі тарих ғылымындағы "тарих жеке тұлғада, жеке тұлға тарихта" феноменологиялық әдісі негізге алынып, 1960-1980 жж. мемлекет қайраткерінің қызметінің қарапайым адамдардың күнделікті өміріндегі атқарған рөлі тұрғысынан қарастырылды.

Әдеби шолу

Еркін Нұржанұлы Әуелбековтің қоғамдық-саяси қызметі мен мемлекеттік басқарудағы орны отандық тарихнамада мен публицистикада белгілі дәрежеде орын алғанымен,

оның қарапайым халықпен қарым-қатынасы, өңірлердегі әлеуметтік-тұрмыстық және рухани-мәдени мәселелерді шешудегі күнделікті рөлі арнайы ғылыми зерттеу нысаны ретінде толық қарастырыла қойған жоқ. Е.Н. Әуелбековтің тұлғалық, азаматтық және басқарушылық қырларын ашуда замандастарының естеліктері, публицистикалық еңбектер мен оған арналған жинақтар негізгі дереккөздердің бірі саналады. Қайраткердің өмірі мен қызметін зерделеуге арналған алғашқы көлемді публицистикалық еңбектердің бірі – Ә. Шалтықовтың құрастыруымен жарық көрген "Азамат" естеліктер мен әңгімелер жинағы (2000 ж.). Осы жылы Омбы қаласында көкшетаулық журналист В. Терещуктың құрастыруымен "Сын земли" ("Туған жердің перзенті") атты естеліктер жинағы басылып шықты. Кейіннен қайраткердің мерейтойларына орай оның Торғай, Қызылорда және Солтүстік Қазақстан өңірлеріндегі қызметтестері мен замандастары әзірлеген арнайы жинақтар жарық көрді. Олардың қатарында М. Мұхамедовтың редакторлығымен шыққан "Дара тұлға" (Қызылорда, 2010 ж.) және О. Әшімов, К. Салықов, К. Сағадиевтер құрастырған "Қазақтың асыл перзенті" (Алматы, 2010 ж.) кітаптарын атап өтуге болады. Е.Н. Әуелбековтің өңірлік басқару жүйесіндегі рөлі мен ұлттық руханиятқа қосқан үлесі бірқатар ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары мен мерзімді басылымдардағы зерттеу мақалаларында көрініс тапты. Мәселен, Ғ.М. Төлепбергенов өз еңбектерінде Е. Әуелбековтің шығармашылық интеллигенциямен байланысын (2008 ж.), Көкшетау өңірінің рухани-мәдени дамуындағы орнын (2013 ж.), кеңестік кезеңдегі партиялық-мемлекеттік қайраткерлігінің жалпы сипатын (2018 ж.) қарастырса, А. Бексеитовамен бірлескен зерттеуінде оның Қызылорда облысын басқарған жылдарындағы басқарушылық тәжірибесіне талдау жасады (2013 ж.). Бұдан бөлек, мерзімді баспасөз беттерінде Б. Әшімов, К. Салықов, М. Сағдиев, В. Косарев, Н. Кузнецов, В. Брынкин, С. Шаухаманов, Ы. Қалиұлы сияқты белгілі мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, сондай-ақ жергілікті еңбек ардагерлері мен журналистердің (Т. Әбішев, Б. Жұмағалиев, Ф. Қажыбай, Р. Кәрімов, К. Махамбет) естелік-эсселері тұрақты жарияланып келеді. Сондай-ақ, заманауи отандық тарихнамада 2000-шы жылдардан кейін ғана мейлінше қарқын ала бастаған микротарих, оның ішінде "антропологиялық бұрылыс" пен күнделікті өмір тарихы әдіснамалары тұрғысынан қарастырғанда, саяси тұлғалардың халықпен тікелей байланысын зерттеудің өзектілігі арта түседі. Батыс тарихнамасында XX ғ. 60-70 жылдары кең өріс алған бұл бағыт қазіргі Қазақстан тарих ғылымында саяси басшылардың қызметін дәстүрлі саяси өмірбаян шеңберінен шығып, қарапайым адамдардың әлеуметтік-тұрмыстық және моральдық-психологиялық жағдайына тигізген ықпалы аспектісінде қайта таразылауға мүмкіндік береді.

Тұжырымдай айтқанда, қолда бар әдебиеттер мен естеліктер Е.Н. Әуелбековтің іскерлік, ұйымдастырушылық және азаматтық бейнесін жан-жақты сипаттағанымен, оның басқару тәжірибесін архивтік деректермен салыстыра отырып, халықтың күнделікті өмірі мен рухани дамуындағы рөлі тұрғысынан кешенді зерделеу әлі де болса жүйелеуді талап етеді.

Зерттеу нәтижелері

Еркін Нұржанұлының жасаған қызметі туралы деректердің көпшілігін архив құжаттарымен қатар өз замандастарының естеліктері мен аңызға бергісіз әңгімелері

әсіресе оның кеңестік замандағы басшы кадрлардан бастап, қарапайым халық өкілдерімен қандай қарым-қатынаста болғандығын айқындайтын деректер молынан ұшырасады. Бұл деректер кеңестік кезеңдегі әміршіл – әкімшіл жүйе жағдайында жоғарыдан түскен бұйрықты тек орындаушы, партия функционері деңгейінде қалып қоймай, өзіне тапсырылған өңірлерде халық тұрмысын көтергені, рухани-моральдық жағынан халықты қалай көтермелегені жөнінде әрқилы мазмұндағы қызықты дерек-мәліметтер береді.

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының төрағасы, кезінде бірнеше облыста облыстық партия комитетінің хатшысы болып қызмет атқарған Мақтай Рамазанұлы Сағдиев 1964 жылғы орақ науқаны кезінде Еркін Әуелбековтің Солтүстік Қазақстан облысының Сергеев (қазіргі Шал ақын) ауданының Афанасьевка кеңшарындағы партбюроны облыстың бірінші хатшысы Кузьма Подгорбунскийдің тапсырмасымен өзі жүргізіп, жатып қалған егінді жинап алу үшін тіпті өнертапқыштық әдісті қолданудың ұйымдастырушысы болғанын былайша еске алады: "Егін шабуға комбайнның орнына ЖБА-3 жаткасын қайта жабдықтап пайдаландық. Ол шаруаға қырсыздық пен мәймөңкелікті суқаны сүймейтін. Ешкімді ұлтқа бөліп алалаған жоқ, кейбіреулер сияқты "ұлы халық" өкілі екен деп жарамсақтануды да білмеді. Кейін Көкшетауда басшы болып жүргенде жергілікті халыққа шекесінен қарайтындарға қаратып, үлкен жиналыстарда: "Біз Қазақстанда тұрып жатқанымызды әрқашан ұмытпайық!" дегенді саналарына шегелеп, сіңіріп айтудан ешқашан жалықпады".

Солтүстік Қазақстан облысының сол кездегі бірінші хатшысы Кузьма Подгорбунский оған шаруашылықтың ең қиын тұстарына зор сенім білдіріп, жұмсап отырды. Бірде Еркін Нұржанұлы жүргізушісіне көлікке мінгеннен кейін ғана жөн сілтейді. Аудандық партия комитетінің алдына тоқтап, бірінші хатшының қабылдау бөлмесіне келеді. Күндізгі сағат 2.30-дың кезі болғанымен, бірінші хатшы кабинетінен табылмайды. Қабылдау бөлмесіндегі әйелге өзінің кім екенін айтпаған Ерекең: "Шұғыл шаруам бар еді, іздестіріп көріңізші?" – деп өтінеді. Өзі үстелдегі газеттерді ақтарып, жайбарақат тосып отыра береді.

Қабылдаудағы әйел хатшының үйіне телефон шалып: "Сізді бір қазақ күтіп отыр", – дейді. Ар жағынан: "Ол кім өзі? Трубканы бер", – дегенді естиді. Ерекең трубканы алып: "Саламатсыз ба, Петр Яковлевич!" – десе, ол сәлемін де алмастан: "Сен өзің кімсің?" – дейді жекіріп. Оған: "Сіз не, қарапайым адамды қабылдамаушы ма едіңіз?" – дегенінде, ол трубканы қоя салады. Содан кабинетіне екі сағаттан соң келген бірінші хатшы өзін кімнің тосып отырғанын аңғарып, бәйек бола бастайды: "Хатшы әйелге кім екеніңізді неге айтпағансыз, қонақасы дайындатып қоятын едім ғой..." – дейді.

Еркін Нұржанұлы көп сөз қозғамай, бір кеңшарға барып қайтқысы келетінін білдіреді. Телефон тұтқасын ала бастаған аудан басшысын тоқтатып: "Қоңырау шалмай-ақ қойыңыз, Петр Яковлевич, егер жақсы директор болса, жұмысы жүреді, малшылармен кездесеміз, шындықты солар айтады", – деп, "Смирнов" кеңшарына келеді.

Алдымен кеңсесіне соғып еді, директоры жоқ болып шықты, оның қайда жүргенін хатшысы да білмейді екен. Онда көп бөгелмей, мал фермасына бет түзейді. Бұзау қабылдайтын қорадағы әйел масаңдау екен, директорын сұраған оған: "Соңғы рет қашан келгенін де білмеймін, ай бойы көзіме түскен емес", – деп жауап береді. Жаңа төлдеген сиырдың бұзауы цемент еденде жатыр, ал бұзаушы әйелдің оған қарайтын шамасы жоқ.

Осының бәрін көріп, сыртқа шыққан соң Еркін Нұржанұлы аудан басшысына:

– Орыста "Балық басынан шіриді" деген мақал бар, бірінші хатшы жұмыс уақытында демалып жатар болса, оны көрген кеңшар директоры не істемейді? Ренжімеңіз, құрметтім, енді ана екі қораға кірейік, – дейді.

Оларда да оңып тұрған ештеңе жоқ екен, тіпті малшылары да көзге түспейді. Осы ретсіздіктерді Пилипенконың көзіне шұқып көрсеткен Ерекең оның "Кешіріңіз, бәрін түзетеміз" дегеніне онша илікпей: "Жақсы, оны уақыт көрсетеді", – деп жүріп кетеді.

Осы эпизодтан біз тың көтерілген аудандардағы моральдық-психологиялық ахуалдың қандай сипатта болғандығын, Мәскеудің бұйрығымен бір сәтте ел мен жердің "қожайыны" бола қалған келімсектердің жергілікті халық өкіліне деген көзқарасын да айқын байқаймыз. Одан әрі кеңестік дәуірдің көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Мақтай Рамазанұлы өз естелігін былайша жалғайды:

"Еркін Нұржанұлын облыстық атқару комитетінің төрағалығына тағайындайтын сессияда Петр Пилипенко сөз алып, жамандай жөнеледі. Оны дөрекі жан етіп көрсетуге тырысып, мұндай жауапты қызметке лайықсыз дегенге дейін барады. Еркін Нұржанұлы сөз қоспай, соңына дейін шыдамдылық танытып, тек өзін мінберге шақырғанда ғана шығып, депутаттардың өзіне сенім көрсеткендеріне рахметін айта отырып, ең соңында Пилипенкоға қатысты жоғарыда айтылған жайды баяндап береді. Естігендер аң-таң, бәрі де мақтаулы бірінші хатшының істеп жүргені көзбояушылық екенін түсінеді. Сондағы сөзінің нүктесін: "Кімнің қалай жұмыс істейтінін уақыт көрсетеді, жолдас Пилипенко", – деп қойғанын айтсаңшы! Ерекең айтса айтқандайын, оның қалай жұмыс істегенін уақыт өзі көрсетті", – деп еске алады.

Бұл көрініс Е. Әуелбековтің жергілікті басқару жүйесінде болған жайсыз жағдайларға дұрыс көзбен қарап, ұлтаралық қатынастардағы мәселелерге де ұстамдылық көрсете білгеніне жақсы мысал бола алады. М. Сағдиевтің естелігінде оның осындай жағдайларда дау-жанжалға бармай, мәселені салиқалы, сабырлы стильде шешуге тырысқаны сипатталады.

Е.Н. Әуелбековтің мансаптық қызметінің қалыптасу кезеңі Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игеру науқанымен тұспа-тұс келді. Тың игеру барысында Солтүстік Қазақстанның демографиялық және әлеуметтік жағдайы елеулі өзгерістерге ұшырап, одақтас республикалардан тыңгерлер, ауыл шаруашылығы мамандары келді. Мұндай жағдайда жергілікті басқару органдарының кадрлық құрамы мен ұлтаралық қатынастар мәселесі де орын алды. Е.Н. Әуелбеков әртүрлі этникалық ортадан шыққан жұмысшылармен, қызметкерлермен жұмыс істеп, өзінің басқарушылық қызметін шыңдай түсті.

Тың игеру науқаны оның Тимирязев академиясында алған біліміне үлкен сын болды. Ол Солтүстік Қазақстанда қызмет жасаған уақытында алған білімін өндірістік практикамен байытып, ауыл шаруашылығының таңдаулы маманы болып тәрбиеленді. Осы өңірде оның жұмыс стилі мен жұмыс кезіндегі адамдармен қарым-қатынас этикасының дағдысы қалыптасты. Ол қазақ сахарасын "игеруге" келген орыс-украин қоныстанушыларының психологиясын, жақсы-жаман жақтарын жақсы білді. Оның өзі де "тың игеруші" еді, бірақ ол өз туған жері мен халқының лайықты өкілі болуға барынша тырысты.

Тәрбиелі ұстаз отбасында тәрбиеленіп, әуелден қазақы тәрбие алған Е. Әуелбеков қазақ мәдениеті мен тілінен еш қол үзген жоқ. Барлық жұмыс орыс тілінде жүрген

заманда, әрине, оның тұлғаға тигізген әсері мықты болды. Халқы аса қазақы Қызылорда өңіріндегі қызметі кезіндегісін еске алған Еркін Нұржанұлының жұбайы Күлше Оспанқызы Еркін Нұржанұлының 70 жылдық мерейтойы қарсаңында өзінің "Зерде" журналына берген сұқбатында: "Мен өзім қызылордалықтарға дән ризамын. Өздері бір жайсаң ел. Әлі күнге дейін Ерекеңді аузынан тастамайды. Сонда қызмет істеп жүргенде жұмыстан келгенде тамсанып айтып отыратын: "Қандай қазақша әдемі сөйлейді! – деп, – Біз солтүстікте жүріп орыс болып кете жаздаған екенбіз ғой", – дейтін", – деп еске алады (Шалтықов 2000: 11)

Еркін Әуелбеков сияқты Қазақстанда тың көтеріп жатқан ел ортасынан суырылып шыққан жас дарынды сол кездегі Қазақстанның басшысы Дінмұқамбет Қонаев байқамай қалған жоқ. Небәрі отыз екі жастағы қазақтың осындай дарынды, іскер басшысын Қазақ КСР Ауыл шаруашылығы министрінің орынбасары қызметіне, кейін Астық және құрама жем дайындау министрі қызметіне тағайындады. Солтүстік Қазақстанда қызмет атқарған 12 жыл ішінде ол шаруашылық басқару мен партиялық жұмыстың үлкен мектебінен өтті. Орталық Еркін Әуелбековті Қазақстандағы ғана емес, Одақтық көлемдегі ең мықты аймақтық деңгейдегі басшы деп санады.

Е. Әуелбеков ХХ ғ. 60-жылдарынан бастап ел аузына іліккен, ресми атақ-даңқымен қатар партиялық номенклатура мен халық арасында үлкен бедел жинаған тұлғаның бірден-бірі еді. Сондықтан Д. Қонаев оның қабілет-дарынын жоғары бағалағанымен, болашақта өзіне бәсекелес саяси тұлға деп қарастыруы да әбден мүмкін жайт еді. Бұл жерде тағы да көрнекті мемлекет қайраткері Мақтай Сағдиев журналистерге берген сұқбатында осы пікірге маңыз береді:

"Д. Қонаев Юсуповтан бірінші хатшылық орнын қайтып алған уақытта Еркін Әуелбеков Солтүстік Қазақстан облысының облатком төрағасы қызметінде республика түгіл Одаққа танылып қалған білікті де беделді басшы еді. Сол қызметтен Қонаев оны 1965 жылдың наурызында Ауыл шаруашылығы министрінің орынбасары, ал 1967 жылы Астық өнімдері және құрама жем дайындау министрі етіп тағайындады. Бұл жоғарылату ма? Жоқ. Керісінше, тұқырту. Содан бұл орында Одаққа танымал Әуелбеков үш жылдан астам отырып қалды. Тың игеріліп жатқан облыстарға Мәскеудегі Тимирязев академиясын үздік бітірген және тәжірибеде сыннан мүдірмей өткен білікті де білімді басшы аса қажет еді. Тіпті Әуелбековпен бірге оқыған адам бар болғаны - сегіз. Ал облыстық дәрежеде ысылғаны одан да аз. Ауыл шаруашылығын, облысты басқара алатындай білікті, ысылған маман жоқтың қасы. Мұндай кезеңде, яғни 1968 жылы Көкшетау облыстық партия комитетінің бірінші хатшылығына жіберуді бір адамның жеке шешімі дегеннен гөрі өмір, уақыт талабы деп қараған жөн". Отыз сегіз жасында туған өлке басшылығына жіберілген Еркін Әуелбеков бұл қызметке шаруашылық пен саяси басқарушылықтың сатыларынан абыроймен өтіп, аса зор тәжірибе жинақтаған кемел басшы ретінде келді.

Еркін Нұржанұлы Көкшетау облысына хатшы болып келгенде, Көкшетау облыстық комитетінің ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісінің орынбасары Төлеген Әбдірахманұлы Қаймолдиннен жарты айдың ішінде облыс басшылығы мен аудандағы стратегиялық маңызы бар зауыттардың басшылық құрамы туралы мәлімет беруді талап етті. Сонда облыстағы аудан мен қалалар басшылығында ұлты қазақ қызметкерлер бірді-екілі ғана болып шықты. Ол турасында облыстық партия активінде Е. Әуелбеков: "Мен

ұлтшыл емеспін, бірақ шовинизмге де жол бермеймін. Қазақстан – Одаққа өз еркімен кірген республика. Қазақтар – Америка үндістері емес. Осыны түсініңдер!" – деп, "Сен не бітіріп отырсың?" деп Көкшетау қалалық партия комитетінің 1-ші хатшысы Федор Михайловичті орнынан тұрғызды (Қажыбай 2004: 3-4). Мүмкін, сол кездегі Қазақстан басшылығынан ұлттық кадрларды өсіру туралы нұсқау берілген де болса керек. Алайда ол нұсқауды жергілікті жерде іске асыру - бөлек мәселе болатын. Ал Еркін Әуелбеков болса осы бір күрмеуі қиын мәселеге белсене араласып, Көкшетау облысындағы ұлттық кадрларды тәрбиелеп өсіруге зор еңбек сіңірді және жерлестерінің үлкен құрметіне бөленді.

1968 жылдың 6 наурызында Көкшетау облысының бірінші хатшысы болып сайланған кезінен бастап оның мемлекеттік, басқарушылық қабілетінің жарқырап ашылған кезеңі деп айтуымызға негіз бар[1]. Тың көтеру науқаны кезеңінде жергілікті халықтың моральдық рухы төмендеп, қазақ ауылдары тың ұжымшарларының шылауында қалып, қағажу көргенде осы жағдайды түзеуді Қазақ Республикасының сол кездегі басшысы Д. Қонаевтың қолдауымен батыл түрде қолға алды. Сөйтіп, Арықбалық, Зеренді, Чкалов, Келлер аудандары қалпына келтіріліп, Уәлиханов, Куйбышев, Ленин аудандары құрылып, бір облыстың өзінде тың науқанына байланыссыз 40-тан астам жаңа шаруашылық ұйымдастырылды, оның 30-ы қой шаруашылығына мамандандырылған шаруашылықтар болатын. Қазақ ауылдарындағы мектептер мен мәдениет ошақтарын, асфальт жол салу жұмыстары қызу қолға алынды.

Е.Н. Әуелбеков өзінің аса ауқымды мемлекеттік істермен айналысып, уақытының әр минутына дейін есептеулі екендігіне қарамастан, қайнаған өмір ортасында, қалың халықтың арасында болуды борыш санайтын. Әр ауданды жылына екі-үш рет аралайтын, кемінде екі-үш күн болып, аудан орталығын, бірнеше шаруашылықты көретін. Осындай сапары кезінде кірмеген, көрмеген нысаны қалмайтын. Аяғына керзі етігін киіп, мал қораларына кіріп кететін. Трактор-егіс бригадасының бір-екеуінде болып, дала қосының жатақханасына, ас үйі мен асханасына, ет, картоп, ас мәзіріне керекті басқа да өнімдерді сақтайтын қоймаларға кіретін. Аспаздармен сөйлесіп, олардың кәсіптік шеберліктерін байқайтын, қандай тағам түрлері дайындалатынын, ненің жетіп, ненің жетпейтінін біліп алатын. Уақыт ыңғайы келгенде механизаторлармен бірге отырып ас ішетін. Әр адамның бір күнде ішетін тамағының қаншаға түсетініне дейін сұрап жататын (Әбішев 2003: 7).

Енді осы аудандардың құрылу тарихына қатысты Рузай ауданының пленумында сөйлеген сөзіне назар аударсақ: "Өздеріңіз білетіндей, 1969 жылдың 28 мамырында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Жарлығына сәйкес біздің облысымыздың территориясында екі аудан: Куйбышев және Келлер аудандары құрылуға тиісті. Бұрынғы сіздердің аудандарыңыздың шекарасында Куйбышев ауданын және облысымызда Келлер ауданын қалпына келтіру арқылы ірі аудандарды ықшамдап, басқаруды жетілдіріп, халықтың әл-ауқатын көтеруге септігін тигізеді", – дей келе, Куйбышев ауданының болашағына ерекше тоқталып, былай деген еді: "Куйбышев ауданының өсіп-өркендеу болашағы зор. Аудан орталығында жөндеу зауыты, қуатты ет комбинаты салынады, ауданда ірі бетон зауыты мен элеватор бар. Володаровка (Саумалкөл) мен Куйбышев (Новоишим) арасындағы теміржол байланысы орнатылған соң, Ресейдің Оңтүстік Орал және Батыс Сібір өлкесімен тұрақты байланыс орнайды. Бұл болашақта ауданның мәдени және экономикалық дамуына кең жол ашады, кент халқының тез өсуіне ықпал етеді"[2].

Еңбек ардагері, бригадир Келдияров Ермек Апешұлының Еркін Нұржанұлы Әуелбековпен кездескені туралы естелігінен үзінді: "Әлі есімде Еркін Нұржанұлы облыс басшысы болып тұрғанда, өзінің тікелей араласуымен қой шаруашылығын дамыту керек деген, жоспар құрып, он класс бітірген ұл балалар мен қыз балалардан "комсомол жастар шопандар бригадасы" құрылды. Көкшетау қаласының онжылдық бітірген бір топ балалармен қыздардан шопандар бригадасын алғашқылардың бірі болып Амандық совхозында құрды. Алты қыз бала, алты ер бала. Комсомол жастар шопан бригадасы Жаңадәуір бригадасында құрылды, сонда тәлімгер қамқоршы болып жас шопан Несіпбаев Бексейіт тағайындалды. Олардың жеке бағып-қағуына екі отар саулық қой, бір отар қозы, бір отар сек берді. Шопандар бригадасы тұратын екі жанұялық үйді жиһаздап барлық күнделікті керек заттармен толықтырып жас шопандарды қарсы алдық. Сол жолы алғашқы құрылған шопандар бригадасын өз көзімен көремін деп біздің совхозға облыстың бірінші хатшысы Еркін Нұржанұлы Әуелбеков келді. Ауыл маңындағы ағаш ішіне киіз үй тұрғызып, саяжай тұрғызып келген барлық қонақтарды қарсы алған едік. Жиналыс өтіп, совхоз директоры Айтқожа Қапаруұлы Қалымов жиналысты ашып сөзді облыс басшысына берді. Сондағы жосып сөйлегені әлі күнге дейін құлағымда тұр. Жиналыс біткеннен кейін совхоз директорына ал баста Комсомол жастар шопандардың малын қыстататын базаны көрем деді Совхоз директоры тосын жағдайға не жауап берерін білмей, мені ілгері баздың маңайына бар, бөлімшенің бүкіл шопанын сонда алып барып базды жөндеген болып жүріндер деп тапсырды. Баздың қасында жүргенде облыс басшысы жанында ауданның партия комитетінің бірінші хатшысы Щерба Петр Дмитревич, аудандық ауылшаруашылық бөлімінің басқарма төрағасы және совхоз директоры үш машинамен келді. Совхоз директоры мені шақырып алып облыстық комитеттің бірінші хатшысына мені таныстырды. Сол жерде менен бір жарым сағат емтихан алғаны есімде қалды. Алдымен жанында әке, шешең бар ма неше балаң бар, ең үлкен балаң нешінші сыныпта оқиды, ең кішісі нешеде деп сұрады. Содан бөлімшеде неше үй бар, әр жанұяда неше адам тұрады, неше баладан бар, сегізжылдық неге жоқ? деген сұрақтар. Телефон желісі, радио барма?, Жастарға клуб бар ма?, Неше сынып, әр сыныпта неше баладан окиды?, Неше мың гектар жерге егін салады, жүгері қанша гектарға егілді?, Көпжылдық шөп неше гектар?, Әр жылы неше жүз гектарға көпжылдық шөп егіледі?, Типтік дүкен неге жоқ?, Керек заттар уақытында жеткізіле ме?, Ауыл тұрғындарына концерт, кино, қойыла ма? Барлығын сұрап, көбіне өзі жауап беріп отырады. Клуб, дүкен, сегізжылдық мектеп, бала бақша тұрғыздырып беруге уәде беріп аттанған еді" Еркін Әуелбековтің қарапайым алыс ауылдағы еңбеккерлердің жанашырлығы әлеуметтік поблемаларды терең талдап оны шешудің жолдарын қарастыруы оның негізгі жұмыс стилі еді.

Еркін Әуелбеков басқарған жылдары Көкшетау облысы Одақтың астықты облыстарының бірінші ондығына, Қазақстанда екінші орынды Ақмола облысымен кезек иеленіп отырды. 1973 жылдың 3-ші қазанында Қазақстан Орталық партия комитеті мен Министрлер Кеңесінің біріккен қаулысы "Көкшетау қаласының экономикасы мен мәдениетін дамытудың іс-шаралары туралы" деп аталынды. Нәтижесінде Еркін Нұржанұлы басқарған он жыл ішінде Көкшетау арқа төсіндегі ең бір көрікті қалаға айналып көптеген мәдени ғимараттар мен оқу орындары мен тұрғын үйлердің бүтіндей жаңа мөлтек аудандары бой көтерді. Осы жайында сол жылдары Көкшетау да көп жылдар қызмет еткен оралдық азамат Бейсен Жұмалиевтің естелігінде: Димаш

Ахмедович Оралдан мені Көкшетауға қызметке ауыстырған кезде Димекен жайдары жүзбен қабылдап, Көкшетау - қазақ халқының ардақты қонысы ғой, рухани орталығы да. Соңғы жылдары облыс басшылығында ыңғайсыздау адамдар істеп, елдің берекесін кетіре бастады. Бірер жыл бұрын өз тумасы Еркін Әуелбековті жібергенбіз. Жақсы істеп жатыр, ыждаһатты жігерлі де алғыр жігіт. Елдің еңсесін көтере бастады. Соңғы он бес жылда облыс идеологтары қазақтың мәдениеті мен дәстүрінен бейхабар ұлт өкілдері болғанын айтып, Әуелбеков тәжірибесі мол идеолог сұраған соң сізді Көкшетауға жіберіп отырмыз... Облыстық партия конференциясына арналған концертте Еңбекшілдер ауданынан келген бір-ақ қазақ қызы ән айтты, киімі де жұпыны.. Басқа номерлер орысша. Қазақтың әнін асқақтатқан Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай мұралары неге шырқалмайды деген ой келді. Концертке көңілі толмаған Еркін кешкі отырыста маған қарап сөз тастады. "Жаңа идеолог алдында күрделі міндеттер тұр. Бірақ бәрінен бұрын мәдениет мәселесін қызу қолға алу керек. Көкшенің әнмен шыққан даңқын қайта лаулатып, биікке көтеру ләзім, бұл әсіресе 150 жылдығын мерекелейтін Көкшетау үшін маңызды мәселе. Астық тасқынына сай мәдени өрлеу де керек. Біздің жақтан қолдау, сіздің қалтаңызда деп есептеңіз" (Жұмағалиев 2005: 2-3). Қазіргі Бурабай, бұрынғы Енбекшілдер ауданының қазақтың ірі ауылы Мәдениеттің түбегіндегі "Ақ қайың" деген жерде облыс шопандарының облыстық слеті жаздың аяғында өткізіліп, онда ат бәйгесі, ұлттық ойындар, балуан күрес, ақындар айтысы ұйымдастырылып, қойшы-шопандар марапатталынды бұл тойға бірнеше мың адам жиналып, облыстағы қазақ жұртшылығы асыға күтетін ұлттық – тағылымды мейрамға айналды.

Көкшетау каласында облыстық филармония, Біржан сал атындағы музыка училищесі мен Ақан сері атындағы мәдени – ағарту училищесі ашылды, мұнан өзге "Көкшетау", "Ажар", "Сувенир" сияқты ән-би ансамбльдері құрылды. Көкшетау өңірінде ұлттық мәдениетке ден қою үдерісі қалыптасты, облыстық "Көкшетау правдасы" газетінің әдебиет пен мәдениетке арналған беттері бұл газетті Көкше жұртшылығының сүйіп оқитын басылымына айналдырды.

Көкшетаудың мәдениетін көтеру үшін сол жылдары 1971 ж. қаламызда қазақ халқының ұлы перзенті Шоқан Уәлихановтың ескерткіші Қопа көліне таяу қазіргі қалалық әкімдік алаңында бой көтерді. Ескерткіш авторлары көкшетаулық мүсінші Төлеген Досмағамбетов пен архитектор Қ. Абдалиевтер болды. Елімізде Ш.Уәлихановқа Алматыда, Алтын Емелде қойылған ескерткіштер бар, көп адамдардың айтуынша соның ішіндегі ең сәтті шыққаны осы Көкшетау қаласындағы ескерткіш болып табылады.

Осы жылдары Көкшетау қаласының Орталық бөлегінің архитектуралық жобалануы аяқталып қазіргі бейнесіне сәйкестендірілді. 1977 жылы қазіргі Көкшетау мәдениет сарайы салынып онда орыс драма театры ашылды. Архитектор Земляковтың жобасымен Бас пошта үйі салынды, сол жылы алматылық архитекторлар Т.Жәнібеков пен қарағандылық мүсінші А.Билыктың авторлығымен "Мәңгі алау мен белгісіз қазақ жауынгерінің" ескерткіші ашылды. Бұл ескерткіште басқа емес, қазақ жауынгерінің бейнесінің бейнеленуі де сол кездегі облыс басшысының тікелей ұсынысымен жасалынған. Ол турасында көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Мақтай Рамазанұлы былай деп еске алады: Ал сол ескерткіш әу баста орыс өңді болған ғой Еркін Нұржанұлы: "Біз Қазақстанда тұрамыз", – деп алғаш зауыттан құйылып келген белгісіз батырдың басын кескізіп, оған қазақ солдатының басын қайта жапсыртып салғызған. Кеңестік

дәуірде коммунистік идеология мен шовинистік ой-пиғылдар басым болғаны белгілі, осыған байланысты жоғары жаққа патша офицеріне ескерткіш орнатты деп сол кездегі Көкшетау облысының басшысы Е.Әуелбековтің үстінен арыз түсіргендер арасында Куйбышев көшесіне қасқана қойылды деп, Әуелбековке ұлтшылдық айып тағып, Мәскеуге арыз жазушылардың бел ортасында Куйбышев музейінің (қазіргі Көкшетау қала музейі) директоры Елена Владимировна Куйбышева жүрді. Әрине, Әуелбеков бұны білмей істеген жоқ. Өзінің ішкі жүректің тереңінен шыққан қазақ ұлтының мүддесін қорғаған парасатты саясаты болатын. Осындай жайларға қарамастан қаламыздың бет-бейнесін, оның ұлттық колоритін айқындаған тағы бір қайталанбас ескерткіш дүниеге келді.

Еркін Әуелбеков 1978 жылы 26 қаңтарда Көкшетау облысынан Торғай облысына қызметке ауыстырылғанда оның тұсында басталған вокзал құрылысы одан әрі жалғастырылды 1981 ж. сол кездегі Қазақ Республикасының бірінші хатшысы Д. Қонаевтың қатысумен Республикамыздағы ең тамаша өз заманы үшін керемет құрылыс болған теміржол вокзалы ашылды. Сол кездегі Көкшетау обкомының екінші хатшысы Василий Никофорович Зуб Е. Әуелбековтің Көкшетаудан ауысуын былайша суреттейді: "1978 жылдың 20-шы қаңтарында облыстық партия конференциясы өтіп облыстағы билік ың-шыңсыз ауысты, конференцияға Қазақстан Компартиясының II хатшысы А.Коркин келіп, бұрынғы басшыға ешқандай кінә тақпай, қызметтен ауыстырудың мотивтеріне де назар аудармай, бұл ауыс-түйістің КОКП ОК-н келісіліп жасалғанын хабарлады". 1978 жылдың 26-шы қаңтарында Еркін Әуелбековті басқа қызметке ауысуына байланысты Көкшетау облысының бірінші хатшылығынан босатылатындығы жөніндегі ҚП Кокшетау облыстық партия комитетінің сегізінші пленумы қаулысы шықты[3].

Бұрынғы бастықтар ел аралағанда алдымен шаруашылық жайын түгендеп, егін мен малдың жайын білмекке ұмтылса, Еркін Әуелбеков Торғай халқының, әсіресе қазақ халқының бүгінгі тұрмыс-тіршілігі, руханияты туралы жан-жақты білуге ұмтылды. Торғай даласына алғашқы сапары кезінде ол елдегі білім-тәрбие жағдайын жете тексерді. Жүз пайыз қазақтар мекендеген кеңшар орталықтарында аралас мектептер ашылғандығын, ондағы орыс сыныптарында ауылдың бастықтарының баласы, қазақ сыныптарында қарапайым малшылардың балалары оқитындығы сияқты сорақылықтарды көріп, ол жағдайларды дереу түзетуге тапсырма берді. Жаңа бастықты елдің жалпы жағдайы, қариялардың мұң-мұқтажы, мәдени ахуал, рухани тіршілік шаруашылық көрсеткіштерінен гөрі тереңірек толғандырғаны Торғай жұртшылығының бәрін қайран қалдырды. Онысыз да жаңа бастықтың қазақ еліне ерекше көзқарасы бар екен, өте батыл екен деген әңгімелерді қазақтың "ұзынқұлағы" арқылы көршілес Көкшетау елінен, сонда барған торғайлық азаматтардан көп естіген халық енді жаңа басшының әрбір қадамынан бұл сөздердің шындық екендігін өздері байқап, көріп отырды. Айтылған мәселелердің бәрі сол жерде қалмай, барлығы көмекшісі арқылы хатқа тізіліп, болашақ атқарылатын істің жоспарына кіріп жатты. Сол кездегі Торғай даласындағы көптеген ауылдарға телехабарлар түгілі, қарапайым электр желілері тартылмаған болатын. Онда алғаш барған адам өзін өткен заманға тап болғандай әсер алатын.

Торғай облысының Жангелдин ауданында 1965-1990 жылдары комсомол, кәсіподақ, шаруашылық, партия, кеңес орындарында қызмет атқарған Сарат Әнуәрбекұлы

Қасымов ұлтымыздың біртуар азаматы туралы былайша еске алады: "Ерекеңнің алдында есеп беріп, талай сынақтан өтіп, өмір тәжірибесін алғаным үшін басымды иемін… Шаруашылықтың барлық саласы бойынша егін, мал шаруашылығын басқарудың елмен, халықпен, әсіресе кадр мамандарымен қалай жұмыс істеуді өте жетік білетіні мені тәнті етті. Бір қабылдауында болғанымда: Сенің іс-тәжірибең әлі жетіспейді, өндірісті, шаруашылықты, кез келген ел басқаратын лауазымды қызметті атқарғанда басқарудың нәтижесі осы саланы өте жетік білуің керек. Өмірдің талабына сай күнделікті іздену қажет, өзің білмесең қалай басқарасың? Екіншіден біздің сенімді ақтау керек, ол үшін сен қолыңмен егін екпейсің, мал бақпайсың- мекендеп барып отырған халқыңды бақ, болашақ ұрпақты тәрбиелейтін, қамқоршы әкесі де, шешесі де сол елдің сен боласың", деді. Басқарушысы органдарда қырық жылдан астам қызмет атқарғанда Еркін Нұржанұлының осы тілегін, талабын әр уақытта есімнен шығармадым. Еркін Нұржанұлы мен басқарып тұрған кеңшарға үш рет келіп, халықпен көзбе-көз тілдесіп, шаруашылыққа қатысты мәселелерді тікелей өзінің қатысуымен шешу үшін келетін".

Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі, Жалағаш ауданының Құрметті азаматы Рысбай Кәрімов Еркін Нұржанұлының Қызылорда облысын басқарған кездегі ел ішіндегі қызметі туралы былай деп жазады: "Мен қызмет бабында Еркін Нұржанұлының бір бюросында және үш қабылдауында болғанмын. Ол кісінің аудан шаруашылықтарын аралауы, халықпен кездесуі естен кетпес уақиғалар болатын. Әлі есімде 1985 жылдың 20 қыркүйек күні Аққұм кеңшарына келіп, шаруашылықты аралап, халықпен кездесті. Еркін Нұржанұлы мемлекетке 100 мың центнерге жуық күріш тапсыратын шаруашылықтың қырманындағы ОВ-20 агрегаттарында жанталасып күріш тазалап жатқан жұмысшылар мен студентерді көріп, қырманда астық тазалауда қанша адам жұмыс істейтінің сұрады. Мен мемлекетке астық тапсырудың күнделікті тапсырмасын қамтамасыз ету үшін науқанды кезеңнің үш ауысымында 150-дей жұмысшы, студенттер еңбек ететінің баяндадым. Ол мұның ескі әрі қиын әдіс екенің айтып, Терең өзектің 18 партсьезінде механикаландырылған қырман жасалып жатқаның айтты. "Сол қырманда 12-15 адам ғана жұмыс атқарады" дегенде, біз сенерімізді білмей, күмәнданған едік. Айтқандай- ақ, келесі жылы сондай қырмандар күріш шаруашылықтарында салынып, іске қосылды. Е.Н. Әуелбеков облыста ұзақ жылдар бойы күріш тазалаудың ауыр бейнетінен механикаландырылған қырманға көшірді. Аудандардың кеңшарлары мен ұжымшарлары күріш егісін жинау кезінде бұрынғыдай сырттан студенттер мен оқушыларды, басқа да адам күшімен автобазалардан тасымал көліктерін алмай, сырттан комбайнерлер шақырмай өз күштерімен шығынсыз жинап алуды Еркін Нұржанұлының басшылығымен жүзеге асырған болатын. Еркін Нұржанұлы Қызылордаға келген уақыттан бастап, жергілікті жерлердегі инфрақұрлым мәдениетін көтеруге баса маңыз берді. Ол облыс активінде сөйлеген сөзінде: "Облыстың, барлық аудандардағы шаруашылықтарға, елді мекендерге барасыңдар. Сол ауылдағы монша, қонақ үйі, сауда орындарын, асхана сияқты басқа да әлеуметтік тұрмыстық орындардың жұмыс істеу жағдайын анықтап, егер ондай орындар жоқ болса, жергілікті басшыларға оны салуға тапсырма беріп, іске қосылу уақытын белгілеп, өздерің осы тапсырманың орындалуына тікелей жауап бересіңдер" - деді. Осылайша, облыстың барлық кеңшарларында тиісті нысандар салынып, қысқа мерзімде пайдалануға берілді (Кәрімов 2020: 3).

Еркін Нұржанұлының қайтыс болғанына 40 күн толғанда қызылордалық әріптесі Кеңес Махамбет "Кызылординские вести" газетінде былай деп жазды 1985 жылы 22 қаңтарда обкомның пленумында ол кісі бірінші хатшы болып сайланғандағы бірінші кездесуде бізге, қызметін бастаған жастарға ол кісінің болмысы бірден үлкен әсер етті. Бәріміз алдымызда өте терең білімді, жігерлі, іскер тәжірибелі басшы тұрғаннын жан-тәнімізбен сезіндік. Ол қызметке келгеннен кейін 10 күн ішінде Қызылорда облысының экономикалық, әлеуметтік жағдайын жан-жақты талдаған облыстың партия – шаруашылық активіндегі әйгілі баяндамасымен сөз сөйледі. Баяндама мәтіні қазақ және орыс тілдерінде облыстық газеттерде басылып шыққанда, жұрт газет-журнал сататын дүгіршіктерге кезекке тұрып, қолдан-қолға тигізбей алып кеткен болатын (Махамбет 1999: 2-3).

Талқылау

Кеңестік кезеңдегі қазақ мемлекеттілігі тарихында Еркін Әуелбеков XX ғасырдың екінші жартысындағы Жұмабай Шаяхметов, Жұмабек Ташенов, Дінмұқамбет Қонаев сияқты қазақтың кеңестік дәуірдегі таңдаулы мемлекеттік қайраткерлері қатарындағы тұлға екендігі бүгінде тәуелсіз Қазақстанның отыз екі жылдық тарихымыздың биігінен айқын көрінеді. Еркін Әуелбеков хақында бүгінге дейін жекелген естелік кітаптар мен публицистикалық мақалалар, қатар бірқатар зерттеу мақалалары жарияланған. Еркін Әуелбековтің өмірі мен қызметі жайлы арнайы жазылған еңбектер қатарына ең алдымен публицистикалық сипаттағы көлемді еңбектер қатарына (Шалтықов 2000), белгілі көкшетаулық жорналшы В. Терещук құрастырған (Сын земли) "Туған жердің перзенті" естеліктер жинағы (Терещук 2000) Омбы қаласында жарыққа шықты. Сондай-ақ, 2010 ж. Қызылорда қ. М. Мұхамедовтың редакторлығымен қайраткердің 80 жылдығына орай "Дара тұлға" естеліктер, эсселер мен әңгімелер жинағы (Мухамедов 2010), ал, 2012 ж торғайлық қызметтестерінің ұйымдастыруымен "Қазақтың асыл перзенті" (Әшімов, Салықов, Сағадиев 2010), Еркін Нұржанұлы және шығармашылық интеллигенция өкілдері // "Шоқан тағылымы-13" - Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Көкшетау, 2008. (Төлепбергенов 2008), Е.Н. Ауельбеков партийный и государственный деятель Казахстана советской эпохи // Проблемы Востоковедения. 2018/4 (82). (Тулепбергенов 2018), "Еркін Нұржанұлы Әуелбековтің қызылордалық кезеңіндегі басқарушылық қызметі" // "Қазақстан тарихшылары екінші конгресі" Астана, 25 қазан, 2013ж. (Бексеитова, Төлепбергенов 2013), XIX-XX ғғ. Көкшетау қаласының архитектуралық нысандары. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Әбуев Қадыржан Қабиденұлының 75 жылдық мерейтойына арналған "Тарих және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері" // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. Көкшетау, 24 қаңтар 2014 ж. (Төлепбергенов 2014). "Еркін Әуелбековтің Көкшетау өңірінің рухани-мәдени дамуындағы рөлі" //"Шоқан тағылымы – 17" Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Көкшетау, 26 - 29 сәуір 2013ж. - (Төлепбергенов 2013). Еркін Әуелбековтің қоғамдық-саяси қызметі жекелеген ғылыми мақалалар арқылы біршама зерттелгенімен, оның қарапайым адамдармен қарым-қатынасы, күнделікті өмірі әлі де арнайы зерттеу нысаны бола қойған жоқ. Әрине бұл мәселенің түйінді тұстары болашақ тарихи зерттеулерге

арқау болары сөзсіз. Екіншіден, Батыс тарихнамасында XX ғ. 60-70-ші жж. қарапайым адамдардың күнделікті өмірін тарихи зерттеу объектісі ретінде қарастыру бағыты мейлінше дами бастады. Қазіргі Қазақстан тарихнамасында тұлғатану тақырыбы соның ішінде басшы болған лауазымды саяси тұлғаның қарапайым адамдардың күнделікті өміріндегі рөлі – қазіргі заманғы тарих ғылымның аса бір маңызды бағыты саналады. Қазақстандық тарихнамада бұл бағыттағы зерттеулер әсіресе 2000 жж. кейін ғана қарастырыла бастады. Біз өз мақаламызда кеңестік кезеңдегі қазақ мемлекетшілдігінің кеңестік кезеңіндегі тұлғасы болған саяси қайраткердің рөлін қарапайым адамдардың өмір-тіршілігіне тигізген ықпалы аспектісінен қарастырамыз.

Қорытынды

Әрине, бұл білікті іскер басшының халық үшін, қарапайым еңбеккерлер үшін атқарған ұлан-ғайыр қызметінің бір ұшығынан келтірілген жекелеген мысалдар ғана. Оның бұрынғы әріптесі В. А. Брынкин Еркін Нұржанұлының басқарушылық уақытын – "Әуелбеков феномені" деп атауында үлкен мән-мағына жатқаны анық. "Ол Қазақстанның қай аймағында, қандай дәрежеде қызмет жасаса да, ел өмірін ел ішінде "инкогнито" жүріп, өз көзімен көріп-білуге мейлінше ұмтылды. Торғайда, Қызылордада қызмет жасаған кезінде ол араламаған елді-мекен, разъезд, қыстақ пен балықшы ауылдарға дейін назарынан тыс қалмады. Әрине, оны ел болашағынан зор үміт күттірген сол кезеңдегі Мәскеудің "қайта құру" мен демократизациялау бағыты қанаттандырғандай еді. Оның қырына іліккен билігін асыра пайдаланған Қызылорда қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы Айдосов, қалалық атқару комитетінің төрағасы Асанов бастаған 159-ға жуық басшы қызметтегі адамдар қызметтен алынған еді. Осылайша, қазақшылығы басым, сыбайластық, тамыр-туғандық көп байқалатын аймақтағы жемқорлық жағдайларының тууына уақытша болса да тосқауыл қойылған болатын.

Ол Қызылорда облысына ат ізін сегіз жыл бойы салмай қойған бірінші хатшы Д. Қонаевтың өзін де Қазақстан Компартиясының әйгілі XVI съезінде сынға алған болатын[4]. Дәл осындай сынға 1987 жылдың 14 наурызында өткен Қазақстан Компартиясының VIII пленумында сол кездегі Министрлер Кеңесінің төрағасы Н. Назарбаев ұшыраған болатын. Қызметке лайықсыз деп табылып, қызметтен қуылғандарды үн-түнсіз орнынан алып, басқа жайлы жерлерге қызметтерге ауыстыра салған шымкенттік, қызылордалық лауазымды тұлғалардың болғандығын өткір сынға алды[5].

Оның осындай халық үшін жасаған жанкешті қызметінен қарапайым көкшетаулықтар, қызылдордалықтар, торғайлықтар өте жақсы көрді. Әрине, оның қызметтегі тазалығы, халықшылдығы, қазағы селдіреп кеткен солтүстіктегі қызметі кезіндегі "ұлтшылдығы" сол уақытта халықтан жеке корпоративті түрлі материалдық артықшылықтарға ие партиялық-номенклатуралық ерекше әлеуметтік топқа айналып бара жатқан қызметкерлерге, Қазақстанға партияның тапсырмасымен Қазақстан Компартиясы қызметін "нығайтуға" сырттан әдейі жіберілген Пилипенколар мен Соломенцевтерге оның қазақшылдығы, шаруашылық істерін сырттан келген "варягтардан" әлдеқайда артық, жетік білетіндігі ұнамайтын. Кеңестік тарихта үш аймақты кезек басқарып, 20 жылдан астам тек бірінші аймақ басшысы болған бірде-бір бірінші облыс хатшысы болған емес. Е.Н. Әуелбеков аймақтар басшысы ретінде өзінің артында қарапайым халыққа

қызмет етудің моральдық-рухани дәстүрін келешек ұрпаққа үлгі аманат етіп қалдырды. Халыққа қызмет жалғыз білімнен емес, мінезден екендігін дәлелдеп кеткен саяси жігерлі, іскер басшы Е.Н. Әуелбеков. Соңғы отыз жыл ішіндегі Қазақстандағы мемлекет басқарушылық қызметтегі кеткен көптеген өрескел қателіктерді қалайша түзетуге болады деген мәселеге жауапты да осындай халықшыл басшылардың қайраткерлік қызметі тарихынан іздеген дұрыс деп білеміз.

Acknowledgements

The authors expresses their gratitude for the scholarly and editorial support provided during the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Авторлар мақалаға ғылыми-редакторлық қолдау көрсеткені үшін алғыс білдіреді.

Благодарности

Авторы благодарят за научно-редакторское сопровождение статьи.

Архив дереккөздері

1. Е.Н. Әуелбековтің Көкшетау облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне сайлануына байланысты құжаттар. Көкшетау қалалық мемлекеттік архиві (ККҚМА). 2376-қ., 2-т., 1-іс, 1-п.
2. Е.Н. Әуелбековтің Көкшетау облысын басқарған кезеңдегі қызметіне қатысты материалдар. Көкшетау қалалық мемлекеттік архиві (ККҚМА). 2376-қ., 2-т., 2-іс, 169-170-п.
3. Е.Н. Әуелбековтің қызметтік және қоғамдық-саяси қызметіне қатысты материалдар. Көкшетау қалалық мемлекеттік архиві (ККҚМА). 2376-қ., 2-т., 1-іс, 8-п.
4. Қазақстан Компартиясы XVI съезінің стенограммасы. Қазақстан Республикасының Президенттік архиві (ҚРПА). 708-қ., 1-т., 25-іс, 174-п.
5. Қазақстан Компартиясы VIII пленумының стенограммасы. Қазақстан Республикасының Президенттік архиві (ҚРПА). ҚРПА. 708-қ., 1-т., 133-іс, 7-п.

Әдебиеттер тізімі

"Азамат": Е.Н. *Әуелбеков жайындағы естеліктер мен әңгімелер жинағы.* құраст. Ә. Шалтықов. Алматы: Зерде. 2000. 175 б.

Әбішев Т. Жұлдыздар ағып өтеді, сөнбейді. *Бұқпа.* 2003. № 27 (10 шілде). 7 б.

Әшімов О.Б., Салықов К., Сағадиев К. *Қазақтың асыл перзенті.* Алматы. 2010. 352 б.

Жұмағалиев Б. *Беделі биік текті тұлға.* Көкшетау. № 26 (16 маусым). 2005.

Кәрімов Р. Ерекең ердің ері еді. *Жалағаш жаршысы.* 27 маусым 2020. 3 б.

Қажыбай Ф. Елдің Еркіні еді. *Азат.* № 14 (20 ақпан). 2004. 3–4 бб.

Қонаев Д.А. *Ақиқаттан аттауға болмайды.* Алматы: Санат. 1994. 512 б.

Махамбет К. Таким он остался в нашей памяти. *Кызыл-Ординские вести.* 5 марта. 1999. С. 2–3.

Ұзақбаев Б. *Дара тұлға: Естеліктер, эсселер мен әңгімелер жинағы.* Қызылорда: Полиграфия. 2010. 240 б.

Терещук В. *Сын земли.* Омск: ГУИПП "Омский дом печати". 2000. 144 с.

References

"Azamat": E.N. *Auelbekov zhaiyndaghy estelikter men angimeler zhinaghy. S*haltykov A. (comp.). Almaty: Zerde Publ. 2000. 175 p. (In Kazakh).

Abishev T. Zhuldyzdar aghyp otedi, sonbeidi. *Bukpa*. 2003. no. 27 (July 10), p. 7. (In Kazakh).

Ashimov O.B., Salykov K., Sagadiev K. *Qazaqtyn asyl perzenti.* Almaty. 2010. 352 p. (In Kazakh).

Zhumagaliev B. *Bedeli biik tekti tulgha*. Kokshetau. 2005. no. 26 (June 16). (In Kazakh).

Karimov R. Ereken erdin eri edi. *Zhalagash zharshysy.* 2020. June 27. P. 3. (In Kazakh).

Qazhybay F. *Eldin Erkini edi. Azat.* 2004. no. 14 (February 20). Pp. 3-4. (In Kazakh).

Qonaev D.A. *Aqiqattan attaugha bolmaydy.* Almaty: Sanat Publ. 1994. 512 p. (In Kazakh).

Makhambet K. Thus he stayed in our memory. *Kyzyl-Ordinskie vesti.* 1999. March 5. Pp. 2-3. (In Russian).

Ұзақbaev B. *Dara tulga: Estelikter, esseler men әңgimeler zhinagy.* Kyzylorda: Poligrafiia. 2010. 240 b. (In Kazakh).

Tereshchuk V. *Syn zemli.* Omsk: GUIPP "Omskii dom pechati". 2000. 144 p. (In Russian).

Information about the authors

Galymtay M. Tolepbergenov – Doctoral student, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, 76 Abay Street, Kokshetau, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0006-1676-7312, galumtai_62@mail.ru

Talapker A. Ualiyev – Senior Lecturer, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, 76 Abay Street, Kokshetau, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-0738-7338, tarikhname10@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер

Ғалымтай Мәлікұлы Төлепбергенов – докторант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, қ., Абай көшесі, 76, 020000, Көкшетау, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0006-1676-7312, galumtai_62@mail.ru

Талапкер Асқаруұлы Уәлиев – Қазақстан Республикасы, сеньор-лектор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Абай көшесі 76, 020000, Көкшетау, Қазақстан https://orcid.org/0000-0002-0738-7338, tarikhname10@gmail.com

Сведения об авторах

Галымтай Маликович Тулепбергенов – докторант, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76, Республика Казахстан, https://orcid.org/0009-0006-1676-7312, galumtai_62@mail.ru

Талапкер Аскарович Уалиев – Республика Казахстан, сеньор-лектор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, 020000, ул. Абая, 76, Кокшетау, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-0738-7338, tarikhname10@gmail.com

Authors' Contributions

Galymtai Malikovich Tolepbergenov – formulated the original idea and overall concept of the article, identified the main directions of the research, and contributed to the collection and analysis of sources and the preparation of the initial draft of the manuscript.

Talapker Askarovich Ualiyev – developed the conceptual and methodological framework of the study, analyzed and systematized archival and historiographical materials, and contributed to structuring and scholarly editing of the manuscript and formulating the main conclusions of the study.

Авторлардың қосқан үлесі

Ғалымтай Мәлікұлы Төлепбергенов – мақаланың авторлық идеясы мен түпкі тұжырымын қалыптастырды, зерттеудің негізгі бағыттарын айқындады, деректерді жинау мен талдауға және мақаланың бастапқы мәтінін дайындауға қатысты.
Талапкер Асқаруұлы Уәлиев – зерттеудің тұжырымдамалық және әдіснамалық негіздерін әзірледі, архивтік және тарихнамалық материалдарды талдау мен жүйелеуді жүзеге асырды, мақала құрылымын қалыптастыруға, мәтінді ғылыми редакциялауға және зерттеудің негізгі қорытындыларын тұжырымдауға қатысты.

Вклад авторов

Галымтай Маликович Толепбергенов сформулировал авторскую идею и замысел статьи, определил основные направления исследования, участвовал в сборе и анализе источников и подготовке первоначального текста статьи.
Талапкер Аскарович Уалиев разработал концептуальную и методологическую основу исследования, осуществил анализ и систематизацию архивных и историографических материалов, участвовал в структурировании и научном редактировании текста, формулировании основных выводов исследования.

Disclosure of conflict of interest information. The authors claims no conflict of interest / ***Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу.*** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / ***Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 11.09.2026
Approved by reviewers / Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами: 11.10.2026.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 10.12.2026

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ
SUBMISSIONS – ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: https://kazhistorians.kz

Ресімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!
Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

***

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: https://kazhistorians.kz

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!
These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

***

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: https://kazhistorians.kz

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
Қ. Байтанасова – қазақ тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау
Ж. Кузар – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау және ағылшын тіліне аудару
М. Амалбекова – орыс тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау

Computer layout and design – D. Nurusheva
Kazakh translation and editing – K. Baitanasova
English translation and editing – Zh. Kuzar
Russian translation and editing – M. Amalbekova

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод на казахский язык и редактура текстов – К. Байтанасова
Перевод и редактура текстов на английском языке – Ж. Кузар
Перевод и редактура текстов на русском языке – М. Амалбекова

Түпнұсқа макет "Тарихшылардың Ұлттық Конгресі" қоғамдық бірлестігі дайындалды
Жариялану күні 10.12.2026 жылы. Пішім 84×108 1/16
Шартты б. т. 6,68. Cambria гарнитурасы

Original layout prepared at the National Congress of Historians Public Association
Publication date 10.12.2026. Format 84×108 1/16
Printed sheet 6,68. Cambria headset

Оригинал-макет подготовлен в Общественном объединении
"Национальный Конгресс историков"
Дата выхода в свет 10.12.2026 г. Формат 84×108 1/16
Усл. п. л. 6,68. Гарнитура Cambria

Редакция, баспа-құрылтайшының мекен жайы: 010008,
Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1.
Editorial office, publishing house, address of the founder: 010008,
Kazakhstan, Astana, Kazhimukhan str. 13/1.
Редакция, издательство-адрес учредителя: 010008, Казахстан, Астана, ул. Кажимукана 13/1